

Gündüz İsmayılov

TOLERANTLIQ

**BİLDİKLƏRİMİZ
VƏ BİLMƏDİKLƏRİMİZ**

Bakı – 2014

Ön sözün müəllifi: Mübariz Qurbanlı

Redaktor: Nahid Məmmədov

G.İSMAYILOV

**TOLERANTLIQ:
BİLDİKLƏRİMİZ VƏ BİLMƏDİKLƏRİMİZ**

Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2014, 240 s.

Kitabda tolerantlıqdan, xüsusilə onun mahiyyətindən və tarixindən, eləcə də tolerantlığa dair beynəlxalq sənədlərdən geniş bəhs olunmuş və qloballaşma dövründə dini dözümlülüyü zəruri edən şərtlər ətrafı izah edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın tolerantlıq tarixi, xalqımızın tolerantlığının səbəbləri, buna zəmin yaradan əsas amillər araşdırılmış, ən mükəmməl tolerantlıq nümunələri təqdim olunmuşdur.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dini dözümlülük ənənələrinin, dinlərarası dialoqun bərpası, təbliği və təşviqi istiqamətində Azərbaycan hökumətinin ölkə daxilinə və beynəlxalq aləmə yönəlmiş fəaliyyəti kitabda geniş işıqlandırılmışdır.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN: 978-9952-490-19-0

© G.İsmayılov, 2014

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	6

I FƏSİL

TOLERANTLIQ: KEÇMİŞDƏN BU GÜNƏDƏK

Tolerantlıq və tarixi	12
<i>Tolerantlıq nədir?</i>	13
<i>Tolerantlıq anlayışının yaranma səbəbləri</i>	16
<i>Tolerantlıq anlayışının yaradıcıları</i>	20
Tolerantlığa dair beynəlxalq sənədlər	24
Qloballaşma: tolerantlıq və dinlərarası dialoq	30
<i>Qloballaşma dövründə tolerantlığın zəruriliyini</i> <i>şərtləndirən əsas amillər</i>	33
<i>Hədəflər</i>	37
<i>Nümunəvi gerçəkliyin tətbiqi və beynəlxalq təşkilatların</i> <i>bu prosesə cəlb olunması</i>	40
<i>Din xadimlərinin və ictimai təşkilatların</i> <i>imkanlarının səfərbər edilməsi</i>	43

II FƏSİL

AZƏRBAYCANIN TOLERANTLIQ TARİXİ

Azərbaycanda dinlər	48
<i>Azərbaycan – ilk insan məskənlərindən biri</i>	48
<i>Zərdüştilik</i>	51
Yəhudilik.....	54
<i>Dağ yəhudiləri</i>	56

<i>Gürcü yəhudiləri</i>	59
<i>Avropa yəhudiləri (aşkenazilər)</i>	62
Xristianlıq	66
<i>Alban kilsəsi</i>	66
<i>Pravoslavlıq</i>	73
<i>Katoliklik</i>	77
<i>Protestantlıq</i>	79
<i>Xristian təriqətçiliyi</i>	83
İslam.....	85
Azərbaycan xalqının toleranlığının səbəbləri	96
<i>Etnik amil</i>	97
<i>Coğrafi amil</i>	101
<i>İqtisadi-siyasi amil</i>	103
<i>Dini-mədəni amil</i>	106
Azərbaycanın toleranlıq modeli: fərqli və üstün cəhətləri.....	113
Azərbaycanın seçilmiş toleranlıq nümunələri.....	119
<i>Kürmükoba bayramı</i>	119
<i>Atəşgah məbədinin inşası</i>	121
<i>Müsəlmanların kilsə inşa etməsi</i>	123
<i>Qırmızı qəsəbə – Qafqazın Yerusəlimi</i>	125
<i>Dini konfessiyaların bir-birilərini dəstəkləməsi</i>	129
<i>Kiş məbədi</i>	131

III FƏSİL

TOLERANLIQ – AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT SİYASƏTİ

Keçmişini bilməyən gələcəyini qura bilməz.....	136
Uğurun başlanğıcı	140

Milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış	143
Tolerantlıq ənənələrinin qorunub-saxlanması.....	152
Tarixi-dini abidələrin bərpası	160
Yeni mərhələ – sürətli inkişaf	169
<i>Dövlətin din siyasətinin əsas mahiyyəti və məqsədi</i>	171
<i>Qanunvericilik bazası.....</i>	172
Ölkə daxilinə yönəlik fəaliyyət.....	177
<i>Tolerantlığın təşviq olunması</i>	177
<i>Dini abidələrin bərpası və yeni ibadət evlərinin inşası</i>	181
<i>Vicdan azadlığının təmin olunması, dini ekstremizmə</i> <i>və radikalizmə qarşı mübarizə, dini qurumların</i> <i>fəaliyyətinin dəstəklənməsi.....</i>	187
Beynəlxalq aləmə yönəlik fəaliyyət.....	195
Heydər Əliyev Fondu və “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi	204

ƏLAVƏ

TOLERANTLIĞA DAİR ƏSAS BEYNƏLXALQ SƏNƏDLƏR

Dinə və etiqada əsaslanan dözümsüzlüyün və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Bəyannamə	214
Dözümlülük prinsipləri haqqında Bəyannamə.....	220
Dözümlülük prinsipləri haqqında Bəyannamənin həyata keçirilməsi.....	227
Dini dözümsüzlüyün bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Qətnamə	229
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	234

ÖN SÖZ

Bu gün beynəlxalq, regional və ölkələr səviyyəsində ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri tolerantlıqdır. Zaman keçdikcə bu mövzu daha da aktuallaşır və bəşəriyyətin gələcəyi baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. Çünki sürətli miqrasiya və inteqrasiya prosesi ilə müşayiət olunan qloballaşma dövründə tolerantlıq prinsiplərini bərqərar etmədən dünyada qalıcı sülhə və sabitliyə nail olmaq qeyri-mümkün görünür. Bu mənada tolerantlıq hər bir dövlət üçün həm milli, həm də ümumbəşəri məsələdir.

Etnik və dini zəmində münafiqələrə bilərəkdən rəvac verilməsi, milli, dini və irqi ayrı-seçkilikdən milyonlarla insanın əziyyət çəkməsi, dini radikalizm və ekstremizm meyillərinin güclənməsi beynəlxalq qurumlardan dünyada dözümlülük mədəniyyətinin təbliği və yayılması üçün daha effektiv tədbirlər görülməsini tələb edir. Eyni zamanda, heç bir ölkənin, hətta, fərdin müasir dövrümüzün bəlası sayılan terror və radikalizm təhlükəsindən sığortalanmaması ümumi məqsədlər naminə dövlətlərin bir araya gəlməsini zərurətə çevirir.

Qürurla deyə bilərik ki, bu gün dinlər və sivilizasiyalararası dialoqun baş tutması üçün əsas şərtə çevrilən və mütərəqqi dünya tərəfindən başlıca demokratik dəyərlərdən biri kimi təbliğ olunan tolerantlıq və multikulturalizm Azərbaycan xalqının əsrlər boyu formalaşan və çoxları üçün örnək olan xarakterik xüsusiyyətidir.

Azərbaycan tarixən dinlərin və mədəniyyətlərin qovşağı olub, dini və etnik müxtəliflik zamanla ölkəmizin ən böyük zənginliyinə çevrilib. Əslində, Azərbaycan ərazisi bütün dövrlərdə dini və etnik ayrı-seçkilikdən əziyyət çəkən insanlar üçün sığınacaq rolunu oynayıb, üstəlik, bura təkcə fərqli dinlərin – yəhudiliyin, xristianlığın mənsubları deyil, həm də müxtəlif səbəblərdən təzyiqlərlə üzləşən İslamla bağlı məzhəblərin nümayəndələri pənah gətiriblər.

Bəlkə, elə buna görədir ki, bu gün Azərbaycan əhalisinin tərkibi həm etnik, həm dini, həm də məzhəb baxımından zəngindir. Amma xoşbəxtlikdən müxtəlif dinlərin və dini fəlsəfi cərəyanların yayıldığı Azərbaycanda bütün tarixi dövrlərdə etnik və dini icmalar arasında möhkəm dözümlülük əlaqələri formalaşmış, milli, irqi və dini zəmində heç bir ayrı-seçkilik faktı qeydə alınmayıb. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış dini-etnik qruplar burada özlərini nəinki yad hesab etməyib, hətta, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış, qohumluq əlaqələri qurublar.

Azərbaycan dinlərin və mədəniyyətlərin qovuşduğu tarixi məkan kimi indi də eyni funksiyanı uğurla yerinə yetirir. Bu gün Azərbaycan təkcə sosial-iqtisadi uğurlarına, hərbi-siyasi potensialına görə deyil, eyni zamanda, vicdan azadlığının və multikultural mühitin təmin edilməsinə, yüzilliklər ərzində formalaşmış tolerantlıq ənənələrinin, eləcə də tarixi-dini abidələrin bərpasına və qorunmasına görə regionun lider dövlətidir.

Onu da qeyd etməliyik ki, müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra ölkəmizdəki dini dözümlülük, ümumiyyətlə, tolerantlıq mühiti və mədəniyyəti Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin müdrikəsinə formalaşdırdığı dövlət din siyasətinə uyğun olaraq daha da möhkəmlənib, bu sahədə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilib. Vətəndaşlarımızın vicdan azadlığı hüququ birbaşa Konstitusiyamızda, müfəssəl şəkildə isə “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanunda təsbit olunub. Həmçinin, dövlət siyasətinə uyğun olaraq dini konfessiyalar arasında dözümlülük mühitinin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində dönüş yaranıb, dövlətlə dini qurumların münasibəti yeni mərhələyə qədəm qoyub. Bunun məntiqi nəticəsi kimi, 2001-ci ildə Konstitusiyamızın vicdan azadlığı barədə müddəalarının həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarına riayət olunmasına nəzarət edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılıb.

Ümummilli Liderimizin alternativsiz siyasi xəttini uğurla və uzaqgörənliklə həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hazırda ölkədə tolerantlığın və dini etiqad azadlığının təminatçısı olduğu xüsusi qeyd edilməlidir. Onun böyük tarixə malik dini məbədlərimizin bərpası və xalqımızın istifadəsinə verilməsi sahəsində ardıcıl operativ tədbirlər həyata keçirməsi dövlətimizin məqsədyönlü siyasətinin tərkib hissəsidir. Azərbaycanda İslam dini ilə bağlı tarixi abidələr, məscid və ziyarətgahlarla bərabər, xristian və yəhudi məbədlərinin tikintisi və bərpası bütün dünyaya nümunə göstəriləcək həqiqətdir.

Bu sahədə UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun ardıcıl və təqdirəlayiq fəaliyyətinin xüsusi rolu var. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, tarixi-mədəni abidələrimizin bərpasına və tolerantlığın təşviqinə böyük önəm verən Fondun bir sıra məscid və ziyarətgahları bərpa və təmir etməklə yanaşı, xristian və yəhudi abidələrinin bərpasına xüsusi diqqət yetirməsi təqdirəlayiq haldır.

Azərbaycanda tolerantlığın yüksək səviyyədə olması həm də xarici siyasətçilərin və diplomatların etiraf etdikləri həqiqətdir. Hətta, Azərbaycanın dövlət-din münasibətləri modelinin ixrac edilməsinin zəruriliyini söyləyən xarici diplomatlar, yüksək səviyyəli din xadimləri, mütəxəssislər də var. ATƏT-in İnsan Hüquqları və Demokratik Təsisatlar Bürosunun keçmiş rəhbəri Jerar Ştudman etiraf etmişdir ki, “Azərbaycanda dini dözümlülük heç də yeni konsepsiya deyildir. Bu ölkə yüz illər boyunca müxtəlif mədəniyyətlərin yanaşı yaşamasına, dözümlülüyə bariz nümunə ola bilər. Biz onu ümumi mədəni irsimizə münasibətdə nümunə göstərə bilərik”.

Azərbaycan xalqının tarixən formalaşmış tolerantlıq ənənələrinin və multikultural dəyərlərinin öyrənilməsinə, yayılmasına və təşviq edilməsinə böyük ehtiyac var. Əslində, oxuculara təqdim edilən “Tolerantlıq: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz” kitabı məhz bu məqsədlə hazırlanıb. Üç fəsildən ibarət olan kitabın birinci

fəslə tolerantlıq anlayışına, onun tarixinə, yaranma səbəblərinə, ikinci fəslə xalqımızın tolerantlıq tarixinə, üçüncü fəslə isə müasir dövrümüzdə – müstəqil Azərbaycan dövlətinin tolerantlıqla bağlı ölkə daxilində və beynəlxalq miqyasda həyata keçirdiyi siyasətə və fəaliyyətə həsr olunub.

Şübhəsiz, kitab tolerantlıqla bağlı qələmə alınmış nə ilk, nə də son kitabdır. Oxucular üçün də tolerantlıq yeni mövzu deyildir. Bu baxımdan “Tolerantlıq: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz” adı təsadüfi seçilməyib.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının tolerantlığının səbəbləri, fərqli və üstün cəhətləri ilk dəfədir ətraflı şəkildə təqdim olunur. Ona görə də, kitabda xalqımızın tolerantlığının əsas səbəbləri kimi etnik, coğrafi, sosial-iqtisadi və dini-mədəni amillərin izahının oxucular üçün maraqlı olacağını güman edirik. Gələcəkdə qeyd olunan amillərin daha dərinəndən araşdırılacağı və ortaya başqa faktların qoyulacağı da şəksizdir.

Kitabda Azərbaycanın müasir dövrünə, xüsusilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin və hazırda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində həyata keçirdiyi ardıcıl siyasətə xüsusi yer ayrılıb. Ötən əsrin 90-cı illərində dünyada tolerantlığı, dinlərarası dialoqu dəstəkləyən və bu prosesdə aktiv iştirak edən Azərbaycanın hazırda dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqun aparıcı qüvvəsinə çevrilməsindən, Bakının adı çəkilən mövzularda beynəlxalq konfrans və forumlara ev sahibliyi etməsindən, eləcə də Azərbaycan hökumətinin qarşısına qoyduğu məqsədlərdən ətraflı bəhs olunub.

Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş kitabın tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində tədqiqat aparan mütəxəssislərə, o cümlədən tarixçilərə, dinşünaslara, politoloqlara, hətta, din xadimlərinə faydalı olacağını güman edirik.

Mübariz Qurbanlı,

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla

İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri

I FƏSİL

**TOLERANTLIQ:
KEÇMİŞDƏN BU
GÜNƏDƏK**

TOLERANTLIQ VƏ TARİXİ

Tolerantlıq bu gün mütərəqqi dünyanın ən çox müzakirə etdiyi məsələlərdən biridir. Çünki bəşəriyyətin gələcəyi tolerantlıq prinsiplərinin necə və hansı səviyyədə bərqərar olmasından asılıdır. Dünyada yüzlərlə din, məzhəb və təriqət var, eyni zamanda, minlərlə xalq və etnik qrup mövcuddur. Amma insanlar yalnız bir planetdə yaşaya bilərlər: Yer kürəsində. Deməli, yüzlərlə dini etiqadın və minlərlə etnik qrupun nümayəndələri Yer kürəsini bölüşməyə məhkumdurlar.

Tarixdə dini və milli zəmində çoxsaylı müharibələr olub və milyonlarla insan bu müharibələrin qurbanına çevrilib. Lakin müharibələrin heç biri Yer kürəsinin məhvi ilə nəticələnməyib. Hətta, dini və milli zəmində baş verən münaqişələr çox vaxt lokal xarakterli olub. Bu gün isə vəziyyət tamam başqadır. Qloballaşma dövründə dini zəmində baş vermiş kiçik bir insident qısa müddətdə regional və qlobal müharibəyə çevrilə bilər. Ən dəhşətlisi odur ki, XX əsrin insanı artıq bir əsr öncəki insana bənzəmir. İndi insan bütün dünyanı məhv edə biləcək nüvə silahına malikdir. Təəssüf ki, dünyanın taleyi onu bir göz qırpımında məhv edə biləcək “qüdrətli insan”ın ani bir qərarından asılıdır.

Bütün bunlardan sonra hər kəs razılaşırs ki, bu gün dünyamızın tolerantlığa ehtiyacı həmişəkindən daha çoxdur. Tolerantlıq dünyamızın gələcəyi üçün alternativsiz xilas yoludur. Ona fərqli yanaşanlar, müxtəlif izahlar verənlər ola bilər, amma tolerantlığı inkar edənlər əsla olmamalıdır.

Mədəniyyətin mühüm elementi olan tolerantlıq bu gün müxtəlif inanc, mədəni ənənə, siyasi məslək daşıyıcısı olan insanların ictimai vəhdətləşməsinin zəruri şərti kimi qəbul olunur. Eyni zamanda, tolerantlıq vətəndaş cəmiyyətinin əsas əxlaq prinsipidir. Əslində, dün-

ya mədəniyyəti və fəlsəfəsində tolerantlıq anlayışı antik dövrlərdən tətbiq olunmağa başlayıb. O dövrdə ayrı-ayrı fərdlərin, fərqli görüş və inancların nümayəndələri arasında yaranmış xoş münasibətlər tolerantlıq nümunəsi idi. Amma təbii ki, o vaxtki anlayış və sosial-mədəniyyət fenomenləri bungünkündən çox fərqlənirdi.

Tolerantlıq nədir?

Latın sözü olan “tolerancia”nın hərfi mənası dözümlülük deməkdir. Ancaq tolerantlığın mahiyyəti və izahı ilə bağlı müxtəlif variantlar mövcuddur. Fərqli izahların olmasına baxmayaraq, hər kəsin qəbul etdiyi bir həqiqət var: tolerantlıq müxtəlifliyin mövcudluğuna təminat verən hüquqi bərc və mənəvi tələbatdır.

Tolerantlıq elmi və siyasi ədəbiyyatlarda daha çox dini, milli və irqi müxtəlifliyin etirafı və ona hörmətlə yanaşılması kimi izah olunur. Lakin “dini və milli tolerantlıq” terminləri ilə yanaşı, siyasi, mədəni, hətta, sosial tolerantlıq ifadələri də işlədilir. Şübhəsiz ki, daha çox istifadə olunan “dini tolerantlıq – dözümlülük” ifadəsidir. Çünki tolerantlıq ilk dəfə dini dözümlülük mənasında işlədilib və zaman keçdikcə ifadənin “əhatə dairəsi” genişləniib. Bu gün də tolerantlıq dedikdə həm hüquqi, həm də elmi müstəvidə daha çox dini dözümlülük nəzərdə tutulur.

“Tolerant” sözü Azərbaycan dilinə “dözümlü” kimi tərcümə olunsa da, bəzən onun əvəzinə Anadolu türkcəsindən götürülmüş “xoşgörü” kəlməsindən istifadə edilir. Hətta, “tolerant” kəlməsini “hörmət” kimi tərcümə edənlər də var. Bu cür müxtəlifliyin yaranması təkcə tərcümədəki fərqlilikdən deyil, həm də tolerantlıq anlayışına verilən ayrı-ayrı izahlarla bağlıdır. Həmin izahların

sayı təxminən bu sahədə araşdırma aparmış mütəxəssislərin sayı qədərdir. Çünki insanların düşüncələri zahiri görünüşləri kimi fərqlidir. Bu baxımdan tolerantlıq məsələsində ən doğru variant orta q məqamların üzərində dayanmaqdır. Başqa sözlə, vacib olan aşağıdakı suallara ümumi olsa da, cavab tapmaqdır.

- Tolerantlığın mahiyyəti nədir?
- Tolerant insan kimə deyilir?
- Tolerant cəmiyyətin meyarı hansılardır?

Əlbəttə, bu suallara cavablar subyektiv də ola bilər. Amma ümumi prinsiplər çərçivəsində izah verməklə qızıl ortanı tapmaq mümkündür. Birincisi, təbii ki, tolerantlıq dini, milli, irqi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq insanlara hörmətlə yanaşmaqdır. Amma bu hörmət qanunun tələbinin yox, insanın mənəvi tələbatının nəticəsi olmalıdır. Başqa sözlə, tolerantlıq insanın mədəni və əxlaqı ilə bağlı anlayışdır. Əgər qanunun yaratdığı qorxu altında başqasının inancına hörmət göstərilirsə, bu, qanunun aliliyinin təsdiqidir. Deməli, tolerantlıq dini, milli və irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq insanlara məcburiyyət qarşısında deyil, könüllü şəkildə hörmətlə yanaşmaqdır.

“Tolerant insan kimə deyilir?” – sualına gəlincə, burada bəzi detallar var ki, onları nəzərə almaq vacibdir. Məsələn, bir insan fərqli dinə mənsub şəxsi öz inancına və əxlaqına görə xoşlamır, hətta, onu Yaradanın dərğahında günahkar sayır. Amma həmin şəxsə müdaxilə etmək, mane olmaq imkanı və gücü yoxdur. Belə bir insan tolerant sayıla bilməz. Çünki o, başqasının inancına məcburiyyət qarşısında dözümlü yanaşır, imkanı və gücü olduğu təqdirdə mütləq müdaxilə edəcək, fərqli dinə mənsub insanların öz inanclarına uyğun yaşamasına mane olmağa çalışacaq. Beləliklə, tolerant insan o şəxsdir ki, öz inancı və əxlaqı baxımından yanlış saydığı dinin mənsublarına gücü və imkanı olmasına baxmayaraq, mane olmur. Daha konkret desək, tolerant insan başqalarına müdaxilə etmək gücü olduğu halda bu gücdən könüllü şəkildə imtina edən şəxsdir.

Bu məsələdə önəmli məqamlardan biri də tolerant insanın yalnız bir və ya bir neçə dinin deyil, bütün dinlərin mənsublarına hörmətlə yanaşmasıdır. Məsələn, əgər bir şəxs yalnız səmavi dinlərin mənsublarına dözümlü yanaşır, digər dinlərə qarşı hörmətsizlik göstərsə, o, tolerant sayıla bilməz. Bu, tolerantlıq anlayışının məhdudlaşdırılması və ya onun konkret şərtlər və sərhədlər çərçivəsində qəbul edilməsi deməkdir. Tolerantlığın bu cür “naqis” variantları dünyada, xüsusilə dindarlar arasında çox rast gəlinən, amma ekspertlər tərəfindən qəbul edilməyən formadı. Belə məqamlarda bəzən sual da meydana çıxır: tolerantlığın sərhədi harada bitir? Bu, beynəlxalq aləmdə çox müzakirə edilməyən, amma bəzi şəxslər tərəfindən tez-tez səsləndirilən sualdır. “Bəzi şəxslər” o adamlardır ki, onlar cəmiyyətdə hansısa dözümsüz hadisəyə haqq qazandıрмаğa çalışırlar. Belələri, demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə var.

Təbii ki, tolerantlıq öz inancını başqasına güzəştə getmək və ya başqasının inancını doğru saymaq deyil. İnsanlardan, xüsusilə dindardan belə bir addım gözləmək sadələvhlik olardı. Hüquq elmində məhşur bir deyim var: başqasının hüquqlarının başladığı yerdə sənin hüquqların bitir. Tolerantlığı bu fikrin bir qədər fərqli variantında izah etmək olar. Tolerantlıq – sənin hüququn başlanan yerə qədər başqasının hüquqlarına mane olmamağıdır. Eyni zamanda, təcrübə göstərir ki, mütləq dözümlülük də öz növbəsində bəzən özbaşınalıq və zorakılığa yol açır. Bu baxımdan heç bir halda tolerantlıq şərə fürsət verməyə çevrilməməlidir.

Tolerant cəmiyyətin meyarına gəldikdə, bəzi mütəxəssislərə görə dini tolerantlıq təzahür etdiyi cəmiyyətdən asılı olaraq bir neçə növdə ola bilər:

1. Başqa dinin mənsubuna qarşı tolerantlıq (xristian-müsəlman, yəhudi-müsəlman, xristian-buddist və s.)
2. Başqa təriqət nümayəndələrinə qarşı tolerantlıq (katolik-protestant, pravoslav-katolik, sünni-şiə və s.)
3. Sektant hərəkatlara qarşı tolerantlıq

4. İnanlı ilə inancsız insanlar arasındakı tolerantlıq (mömin-ateist).

Tolerant cəmiyyətin ən qısa izahını verən mütəxəssislər də var. Məsələn, bir çox ekspertlər hesab edirlər ki, tolerant insanların mütləq çoxluq təşkil etdiyi cəmiyyət tolerant cəmiyyət sayılmalıdır. Amma bu, ümumi izahdır, məsələnin detalları açılmalıdır. Məsələn, fərqli dinlərə mənsub insanların sayı bərabər olduğu cəmiyyətdəki dözümlülük mühiti tolerantlıqdan daha çox güc bərabərliyindən qaynaqlanan qarşılıqlı güzəştin nəticəsidir. Deməli, tolerant cəmiyyətin əsas meyarını mütləq çoxluğun azlığa qarşı könnüllü nümayiş etdirdiyi hörmətin səviyyəsi müəyyənləşdirir. Əgər bir cəmiyyətdə çoxluq azlığın öz inancına uyğun yaşamasına mane olmurrsa, onun mövcudluğunu qəbul edir və hörmətlə yanaşırsa, deməli, orada tolerant mühit hakimdir.

Təbii ki, tolerant cəmiyyət üçün meyar və şərtləri “ağırlaşdıranlar” da var. Məsələn, bəzi ekspertlərə görə, tolerant cəmiyyətdə mütləq çoxluq azlığın mövcudluğuna nəinki hörmət göstərməli, hətta, ona özü ilə bərabər hüquq verilməsinə və şərait yaradılmasına mane olmamalıdır. Başqa sözlə, tolerant cəmiyyət çoxluqla azlığın bərabər imkan və hüquqlara malik olduğu cəmiyyətdir. Əlbəttə, qanunların dəstəyi olmadan belə bir cəmiyyətin formalaşması tarixdə az-az rast gəlinmiş hadisədir.

Tolerantlıq anlayışının yaranma səbəbləri: bu anlayış orta əsrlərdən etibarən Avropada formalaşmağa başlayıb. Belə ki, əvvəllər köhnə qitədə tolerantlıq məsələsinə əxlaqi fəzilət, qeyri-xristian və ya bidətçi əhkam, ayin, inancların etirafı kimi yanaşılıb. Ümumiyyətlə, tolerantlıq anlayışının uzun dövr ərzində formalaşmasında təkcə zaman deyil, həm də tarixi hadisələr böyük rol oynayıb. Bu baxımdan tolerantlığı Avropada gedən proseslərin məntiqi nəticəsi kimi də qəbul etmək olar. Həmin proseslərin başlanğıc nöqtəsi isə xristianlıqda aparılmış reformasiya, daha konkret desək, protestantlığın meydana gəlməsidir. Belə ki, protestantların sayının çoxalması Avropada hakim olan katolik məzhəbini,

xüsusilə Vatikanı ciddi narahat edirdi. Bir çox hallarda bu narahatlıq sərt və amansız münasibətlə müşayiət olunurdu. Protestantların sayının artması bir tərəfdən məzhəblərarası münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olur, digər tərəfdən isə ağıllı insanları sülh yaratmağa və çıxış yolu tapmağa sövq edirdi. Bu baxımdan tolerantlığı Avropanın məzhəblərarası müharibələrdən xilas yolu kimi də qəbul etmək mümkündür. Əslində, bu, həm də dini dözümlülük anlayışının ilk dəfə fərqli dinlər arasında yox, məhz xristian dünyasında məzhəblərarası münasibətlər müstəvisində formalaşdığını deməyə əsas verir.

Tolerantlıq məfhumu meydana çıxana qədər dünyada dini zəmində münaqişələr çox olmuşdu. Hətta, belə münaqişələrdə on minlərlə insan həyatını itirmişdi. Amma tarix boyu heç bir dini müharibə orta əsrlərdə Avropada məzhəblərarası mübarizədən daha amansız və daha böyük miqyasda olmamışdı. Həmin dövrdə köhnə qitədə vəziyyət o həddə çatmışdı ki, insanlar ya məhv olmalı, ya da çıxış yolu tapmalı idilər. İncasına görə təqibə və təzyiqa məruz qalmaq adi hal sayılırdı. Vatikan fərqli məzhəbin nümayəndələrinin qətlə yetirilməsinə nəinki mane olmur, hətta belə hadisələri alqışlayırdı. Bunun bariz nümunəsi 24 avqust 1572-ci ildə baş vermiş qanlı “Varfolomey gecəsi”dir. Həmin gecə Parisin qapıları bağlanmış və hərbi dəstələr hazır vəziyyətə gətirilmişdir. Sonra isə kilsə zənglərinin işarəsi ilə şəhər əhalisi protestantları qətlə yetirməyə çağırılmışdır. Parisdən başlamış bu qırğın kralın xeyir-duası ilə Fransanın digər şəhərlərinə də yayılmışdır. Azğınlaşmış insanlar protestantların əvvəldən təbaşirlə işarələnmiş evlərinə girərək onları küçəyə atmış, qadınlara təcavüz etmiş, soyğunçuluqla məşğul olmuşlar. Qadın, uşaq demədən hər kəs öldürülmüş, təkcə protestantlar deyil, katolisizmə mənsub olmayan digər dinlərin nümayəndələrinə də mərhəmət göstərilməmişdir. Bu qətlə təxminən bir həftə davam etmiş, küçə və şəhərlər qana boyanmışdır. Tarixçi Jül Mişelin ifadəsi ilə desək, “Varfolomey gecəsi” sadəcə bir gecə deyildi. O bir mövsüm idi”.

Katolik ruhanilər bu qəddarlığa pis münasibət bəsləyənləri kilsədən uzaqlaşdırmaqla hədələmiş, cahillərin günahlarını elə küçədə, meyitlərin üzərində “bağışlamışlar”.

“Varfolomey gecəsi”nin qurbanlarının sayı barədə yekdil fikir yoxdur. Hesab edilir ki, Parisdə təqribən üç min, bütün Fransada isə on min ilə əlli min arasında protestant qətlə yetirilmişdir. Həmin dövrdə qətlə katolik dünyasında rəğbətlə qarşılanmış, Roma Papası XIII Qriqori bu faciəni alqışlayaraq, Vatikanda fişəng atılmasını və medal təsis olunmasını əmr etmişdir. Lakin ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, 425 il sonra Roma Papası II İohan Pavel rəsmi şəkildə Varfolomey qətliamını qınamışdır.

*Kraliça Yekaterina Mediçi saray xanımları ilə birgə
“Vorfolomey gecəsi”nin qurbanlarına tamaşa edir.*

Beləliklə, orta əsrlərdə Avropada məzhəblərarası münasibətlərdəki gərginlik “Varfolomey gecəsi”ndə kuliminasiya nöqtəsinə çatdı. Doğrudur, bu hadisədən sonra mövcud problemlər həll edilmədi, amma Avropanın, ümumilikdə xristian dünyasının taleyinin

nədən asılı olduğu görünməyə başladı. Zaman göstərdi ki, bir vaxtlar yalnız protestant katolik müstəvisində olan gərginliyin mümkün qədər aradan qaldırılması üçün tərəflərin bir-birlərini qəbul etməsi qaçılmazdır.

Tolerantlıq anlayışının meydana çıxma səbəblərindən biri də XV əsrdən etibarən Avropanın yeni dünya ilə tanışlığı idi. Hindistana dəniz yolunun tapılması və Amerikanın kəşfi nəticəsində avropalılar yeni mədəniyyət və dinlərlə tanış oldular. Yeni dünyaya münasibətin istismaredici mahiyyətdə olmasına baxmayaraq, artıq insanların köhnə qaydalarla və xristian-şəriət qanunları ilə yaşaya bilməyəcəyi dəqiq idi.

Avropalıların Amerika-hindu, Çin, Hindistan, yapon və digər mədəniyyətlərin hakim olduğu ölkələrdə yaşamaları üçün inanc baxımından dözümlülük nümayiş etdirmələri zərurətə çevrilmişdi. Əks təqdirdə müstəmləkəyə çevirdikləri ölkələrdə sabitlik və istismar üçün əlverişli şərait yarada bilməzdilər. Bu baxımdan avropalılar Amerika, Afrika və Asiyada xristianlığı zor gücünə deyil, daha çox missioner fəaliyyəti nəticəsində yaymağa çalışırdılar. Əslində, bir çox tarixçilər bunu tolerantlıq yox, iqtisadi mənfəət xatirinə dini ehkamların tələblərinə göz yummaq kimi qəbul edirlər. Ola bilsin ki, bu münasibət daha obyektivdir. Çünki o dövrdə yeni dünyanın insanların inanclarına qarşı məqsədyönlü “tolerantlıq” nümayiş etdirmək kilsəyə, xüsusilə ruhani simfinə sərfəli idi. Onlar yeni dünyanın hesabına əlavə var-dövlət toplayırdılar. Eyni zamanda, missionerlərin sayəsində xristian dünyası böyüyür və təəssübkeşlərinin sayı artırır. Bütün bu arqumentlərə baxmayaraq, yeni dünyanın kəşfinin tolerantlıq anlayışının meydana çıxmasında az da olsa, rol oynadığı fikri qəbul ediləndir.

Bu sahədə önəmli amillərdən biri də XVI əsrdən etibarən baş vermiş burjaziya inqilabları nəticəsində Avropada feodal münasibətlərin yeni ictimai quruluşla - kapitalizmlə əvəzlənməsi olunmuşdur. Çünki kapitalist münasibətlər cəmiyyətin idarə olunmasında dini ehkamların əhəmiyyətini azaldırdı. Üstəlik, bu

azalma zaman keçdikcə artan xətlə davam edir və kilsənin nüfuzunu zədələyirdi. Belə bir vəziyyətdə kilsənin digər dinlərə və məzhəblərə dözümsüz, bir çox hallarda sərt münasibətinin siyasi idarəçilər və hakim elita tərəfindən birmənalı dəstəklənməsi qeyri-mümkün idi. Ona görə ki, əmək münasibətlərinin kapitalist prinsiplərinə uyğunlaşması nəticəsində cəmiyyətdəki dəyərlər dəyişikliyə məruz qalır, fərdi mənfəət hissi fərqli formada özünü büruzə verirdi.

O dövrdə əsas amillərdən biri isə Avropada getdikcə sürətlənən elmi-mədəni tərəqqi idi. Kilsə faktiki olaraq bu prosesin qarşısını ala bilmir, elmi-texniki ixtiraların sayı artır, bütün sahələrdə böyük alimlər, mütəfəkkirlər, mədəniyyət adamları yetişirdi. Avropanın ictimai-siyasi və dini həyatında baş verən dəyişikliklər müxtəlif sahələrdə, o cümlədən elm, mədəniyyət, hətta, ədəbiyyatda da özünü büruzə verir, yeni dini, fəlsəfi cərəyanlar yaranır və köhnə qitənin “görüntüsü” zaman keçdikcə dəyişirdi. Beləliklə, bu dəyişikliklər Avropanı insan hüquqları, xüsusilə vicdan azadlığı sahəsində yeni dəyərə - tolerantlıq anlayışının formalaşması mərhələsinə daha da yaxınlaşdırırdı.

Tolerantlıq anlayışının yaradıcıları: ilk dəfə dini tolerantlığın geniş şərh edilməsinə məşhur xristian ilahiyyat alimi Foma Akvinalın “Teologiyaların külliyyatı” əsərində rast gəlinir. Amma tolerantlıq problemini ilk tədqiq edən ingilis filosofu Con Lokk (1632-1704) olmuşdur. O “Tolerantlıq haqqında öyüdnamə” (və ya “Tolerantlıq məktubu”) əsərində tolerantlığı əsl, həqiqi kilsənin mühüm səciyyəsi kimi əsaslandırmağa çalışmışdır. C. Lokk hesab edirdi ki, əgər dində məhəbbət, iltifat və mərhəmət yoxdursa, o, həqiqi sayıla bilməz. İsa Məsih naminə başqasını təqib edənlər onun təlimini eybəcərləşdirirlər. Səmimi və namuslu insanlar müxtəlif dinlərə itaət edə bilər. Başqa sözlə, digər dinə etiqad edənlərə düşmən gözü ilə baxmaq doğru deyil və yalnız dini müxtəlifliyə hörməti bərqərar etməklə cəmiyyətdə sülh yaratmaq mümkündür.

Con Lokkun qeyd edilən əsərində tolerantlıq fəlsəfi kateqoriyası dini dözümsüzlük probleminin mövcudluğu kontekstində

təcəssümünü tapmışdır. O, araşdırmalarında liberal Qərb sivilizasiyasının əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən “azadlıq-qanun-ağıl” üçbucağına əsaslanırdı. Azad düşüncənin tolerantlıq prinsipi ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsində C.Lokkun fikirlərini ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: düşüncə azadlığı, tədqiqat azadlığı, din azadlığı və başqa inanclara tolerant münasibət olmadan ağıl inkişafı mümkün deyil. Bunlara əsaslanaraq C.Lokk azadlıq fəlsəfəsinin təməlini təşkil edən ideoloji nəticəyə gəlir: düşüncə, ifadə və dini inanc azadlığı həyatın digər bütün sferalarında azadlığın açarıdır. Qeyd etmək ki, o, bu əsərini Remonstrantlar kollegiyasında ilahiyyat professoru Limborxa ünvanlayıb.

Con Lokkdan sonra XVIII əsrdə tolerantlıq mühakiməsinin ən böyük nümayəndələrindən biri fransız mütəfəkkiri Volter hesab edilir. O, “dediklərinizlə razı deyiləm, amma mən sizin öz fikirlərinizi ifadə etmək hüququnuzu qorumaq üçün canımı da verərəm” ifadəsi ilə klassik tolerantlıq nəzəriyyəsinin təməlini atmışdır.

Volter üçüncü silkə məxsus ailədə doğulmuşdu və feodal qaydalarına, katolik kilsəsinə qarşı çıxışları ilə şöhrət qazanmışdı. Onun fəaliyyətinin əsas məqsədi maarifi yaymaq və xalqın beynindən dini xurafatı çıxarmaq idi. Mövcud köhnəlmiş qaydaların dəyişdirilməsini inqilabdan deyil, “maariflənmiş monarxdan” gözləyən Volter sadə xalqa bir qədər ehtiyatlı yanaşırdı. O, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün adamların qanun qarşısında bərabər olmasını, hər cür imtiyazların ləğv edilməsini tələb edirdi. Son nəticədə istəyirdi ki, kralın hakimiyyətini məhdudlaşdıran konstitusiyaya meydana gəlsin.

Eyni zamanda, Volter şair və yazıçı olmaqla yanaşı, insanlarla mükəmməl münasibət qurmağı bacaran ictimai xadim idi.

Tolerantlıq anlayışının formalaşmasında Şotland əsilli Böyük Britaniya filosofu və iqtisadçısı Adam Smitin (1723-1790) xidmətlərini də qeyd etmək lazımdır. A.Smit on dörd yaşında Qlazqo Universitetində əxlaq fəlsəfəsi üzrə təhsil almağa başlamış

və azadlıq, hüquq, ifadə azadlığı mövzularına bağlılığı burada yaranmışdır. Onun xristian atası dinə çox bağlıydı və Şotlandiya kilsəsinin mötədil qanadının üzvü idi.

A.Smitin İngiltərəyə getməsi səbəbinin kilsədə karyera qurmaq olduğu deyilsə də, bu barədə tutarlı sübut yoxdur. Əksinə, o, İngiltərədən Şotlandiyaya deizm tərəfdarı kimi dönmüşdü. Həmçinin, uşaq olarkən atası onu kilsəyə göndərmiş, amma o qaçaraq evə qayıtmışdı. Ümumiyyətlə, A.Smit fəlsəfi baxımdan dini iqtisadiyyatın önündə əngəl olaraq görmüş və ateist yanaşma nümayiş etdirmişdir. Bir çox məsələyə münasibətdə təkamül nəzəriyyəsinin banisi Darvinlə eyni mövqeni bölüşmüşdür.

A.Smit ömrünün müəyyən dövründən sonra fəaliyyətində əxlaq nəzəriyyələrindən daha çox hüquq və iqtisadiyyata yer ayırmışdır. Amma əxlaq fəlsəfəsi üzrə professor olduğu üçün iqtisadi yanaşmalarında bu elmin təsiri hiss olunmuşdur. O, iqtisadiyyatda və təbiət hadisələrində nizam olduğunu və bunun müşahidə və əxlaq hissi ilə müəyyən oluna biləcəyini qeyd etmişdir.

Dünyada məhşur iqtisadçı kimi tanınan A.Smit bir müddət Şotlandiyanın vergilər naziri olmuş, 1790-cı ildə ağır xəstəlikdən dünyasını dəyişmişdir. Ölümündən sonra sərvətinin böyük hissəsini gizli yardımlaşma cəmiyyətlərinə bağışladığı məlum olmuşdur.

Tolerantlığın tədqiqi ilə bağlı adı çəkilən önəmli şəxslərdən biri də Georgi Simmeldir. O, 1858-ci ildə Berlində yəhudi ailəsində doğulmuş, kiçik yaşında atasını itirmiş və katolik qadının himayəsində böyümüşdür. Katolik kimi tərbiyə olunan Simmel Ferdinand Tonnies ilə birlikdə alman sosiologiyasının qurucularından hesab edilir. O, fərdin və cəmiyyətin öyrənilməsində kiçik detalların belə gözdən qaçırılmamasını zəruri saymış, dinin ictimai həyatda yerini müəyyənləşdirən meyarları göstərmişdir.

Simmelin tədqiqatları və fikirləri tolerantlıq anlayışının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. O, 1918-ci ildə vəfat etmiş və özündən sonra zəngin elmi irs qoymuşdur.

Adları qeyd olunan mütəfəkkirlərlə yanaşı, Y.Bentam, A.Tokvil, D.Didro, C.S.Mill və T.Nükom kimi tanınmış alimlərin tolerantlığın tədqiqində və elmi-nəzəri məsələ kimi formalaşmasında xidmətləri olub. Lakin tolerantlıqla bağlı nəzəri məsələlərin praktiki müstəviyə keçməsi uzun müddət çəkib. Çox vaxt bununla bağlı tarix ötən əsrin ortalarından götürülür. Çünki əsas insan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlərin qəbuluna həmin dövrdən etibarən başlanılıb.

TOLERANTLIĞA DAİR BEYNƏLXALQ SƏNƏDLƏR

Dözümlülük haqqında tam dolğun fikirlər XX əsrdə formalaşmışdır. Təbii ki, bunun müxtəlif səbəbləri var, amma əsas səbəb ötən əsrin ortalarından etibarən beynəlxalq təşkilatların yaranması və beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi olub. Çünki bu iki məqam tolerantlıqla bağlı fikirlərin təkmilləşməsinə və dini dözümlülük anlayışının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə təkan verib. Bu baxımdan bir çoxları BMT Baş Assambleyasının 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul etdiyi Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini xüsusi qeyd edirlər. Hətta, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini birbaşa əlaqəsi olmasa da, tolerantlıqla bağlı ilk beynəlxalq sənəd kimi qəbul edənələr də var. Onların fikrincə, bu bəyannamə yalnız əsas insan hüquq və azadlıqlarının deyil, həm də tolerantlıq prinsiplərinin rüşeymini təşkil edir. Elə buna görə də, tolerantlıqla bağlı digər beynəlxalq sənədləri Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin genişləndirilmiş forması və ya ətraflı şərh kimi də qəbul etmək olar.

Bəyannamədə bütün sahələr üzrə insanların hüquq bərabərliyi bəyan edilir və din, əqidə azadlığı ilə bağlı ayrıca maddə öz əksini tapır. Belə ki, bəyannamənin 18-ci maddəsində qeyd edilir ki, “hər bir şəxs düşüncə, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir; bu hüquqa öz dinini və etiqadını dəyişmək azadlığı və öz dininə və inanclarına uyğun təhsil, dua və dini və ritual ayinlər zamanı təklikdə və ya başqaları ilə birlikdə, aşkar və ya fərdi şəkildə etiqad etmək azadlığı daxildir.”

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsindən sonra bir sıra beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusilə BMT-də insan haqlarının müxtəlif aspektlərinə dair çoxsaylı sənədlər qəbul edilib.

Məsələn, onların arasında “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt”ı, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt”ı və digərlərini qeyd etmək olar. Ancaq bu sənədlər birbaşa tolerantlıqla bağlı deyil. Bu baxımdan tolerantlıq sahəsində ilk beynəlxalq hüquqi sənəd “Din və etiqada əsaslanan dözümsüzlüyün və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Bəyannamə” hesab edilir. Sənəd BMT Baş Assambleyası tərəfindən 25 noyabr 1981-ci ildə qəbul olunub.

Əslində, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsindən və insan haqlarına dair adıçəkilən beynəlxalq paktlardan sonra belə bir sənədin qəbul edilməsi təsadüfi deyildi. Çünki daha öncəki beynəlxalq sənədlər din və etiqada əsaslanan dözümsüzlüyün aradan qaldırılması üçün kifayət etmirdi. Bunu “Din və etiqada əsaslanan dözümsüzlüyün və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Bəyannamə”nin preambula hissəsi də təsdiqləyir. Həmin hissədən aydın olur ki, bəyannamənin elan edilməsi bir neçə zərurətdən doğub. Onların arasında ikisini xüsusi vurğulamağa ehtiyac var. Birincisi belədir ki, Baş Assambleya “dini etiqad azadlığı ilə bağlı məsələlərdə anlayış, dözümlülük və hörməti təşviq etməyin və din və etiqadın Birləşmiş Millətlər Nizamnaməsinin, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər müvafiq hüquqi sənədlərinin və hazırki bəyannamənin məqsəd və prinsiplərilə ziddiyyət təşkil edən məqsədlər üçün istifadə edilməsinə yol verilməməsini təmin etməyin zəruriliyini nəzərə alır”.

İkinci məqam isə dünyanın mövcud vəziyyəti ilə bağlıdır. Sənəddə bildirilir ki, BMT “Din və etiqad məsələlərində dünyanın bəzi yerlərində hələ də müşahidə olunan dözümsüzlüyün nümayişindən və ayrı-seçkiliyin mövcudluğundan narahat olaraq” bəyannaməni elan edir. Hər iki bənddən göründüyü kimi, beynəlxalq ekspertlər dini dözümlülük anlayışına yalnız hüquq prizmasından yanaşmağı doğru saymayıblar və dini ayrı-seçkilik hallarını aradan qaldırmaq üçün Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi ilə kifayətlənməyiblər.

Cəmi 8 maddədən ibarət olan bu Bəyannamədə fərdin dini etiqadını sərbəst həyata keçirməsinə xidmət edən bütün zəruri məqamlar öz əksini tapıb. Belə ki, sənəddə hər kəsin vicdan, din azadlığına malik olması, eləcə də dövlət, müəssisə, insan qrupu və ya şəxs tərəfindən ayrı-seçkiliyə məruz qalmaması, ayrı-seçkiliyin insan ləyaqətinə qarşı təhqir olması və BMT-nin Nizamnaməsinin prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməsi, dövlətlərin ayrı-seçkiliyin qarşısını almaları üçün tədbirlər görmələri, valideynlərin övladlarını öz inanclarına uyğun tərbiyə etmələri, fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığı hüququnun nəyi ehtiva etməsi və bəyannamədə elan olunmuş hüquq və azadlıqların milli qanunvericilikdə necə təsbit olunması dəqiqliklə göstərilib.

BMT səviyyəsində qəbul edilmiş sənədlərdən biri də “Milli və yaxud etnik, din və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamə”dir. Sənəd BMT-nin Baş Assambleyasında 18 dekabr 1992-ci ildə qəbul edilmişdir. Ümumilikdə 9 maddədən ibarət olan bəyannamədə, əsasən milli, din və dil azlıqlarının hüquq və azadlıqlarından, eləcə də dövlətlərin onların hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirməli olduğu tədbirlərdən bəhs olunur. Bu baxımdan qeyd olunan sənədi azlıqlarla bağlı dövlətlərin üzərinə qoyulmuş öhdəliklər kimi də qəbul etmək mümkündür.

Tolerantlıqla bağlı BMT səviyyəsində qəbul edilmiş əsas sənədlərdən biri “Dini dözümsüzlüyün bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Qətnamə”dir. Sənəd BMT Baş Məclisinin 85-ci plenar iclasında qəbul edilib. Qətnamədə vicdan azadlığı ilə bağlı vəziyyət və qarşıda duran məsələlər açıq şəkildə qeyd olunub. Onu əvvəlki sənədlərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri odur ki, bu qətnamədə ilk dəfə tolerantlıq kəlməsi işlədilib.

Eyni zamanda, qətnamənin 4-cü bəndində qeyd olunur ki, BMT “İnsan hüquqları pozuntularının qarşısının alınmasında, habelə, din və ya əqidə azadlığı hüququnun təmin edilməsində yalnız qanunvericiliyin kifayət etmədiyini təsdiq edir”. Sənəddə “qeyri-

hökumət təşkilatlarının, dini qurumların və qrupların tolerantlığın təbliğinin, habelə, din və ya əqidə azadlığının müdafiəsinin bütün mərhələlərində vacib rola malik olduqları” xüsusi vurğulanır. Həmçinin, qeyd olunur ki, “din və əqidə tolerantlığının təmin edilməsi üçün təhsilin vacibliyi dərk edilir”, bununla yanaşı, “fikir, vicdan, din və əqidə azadlığının təbliğ və müdafiə edilməsi, dininə və ya əqidəsinə görə nifrət, dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi üçün daha çox səylərə ehtiyac olduğuna inanaraq”, belə bir qətnamə qəbul edilir.

İndiyədək BMT ilə yanaşı, digər təşkilatlar tərəfindən də tolerantlıqla bağlı mühüm sənədlər qəbul olunub. Bunlar əsasən regional hüquqi sənədlərdir. Onların arasında İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasını, həmin Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunu, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) Yekun Aktını, ATƏM-in Madrid görüşünün yekun Sənədini, ATƏM-in İştirakçı Dövlətlərin Nümayəndələrinin Vyana görüşünün yekun Sənədini, ATƏM-in İnsan Ölçüsünə dair Konfransının İştirakçı Dövlətlərinin Kopenhagen görüşünün Sənədini, Budapeşt Sammiti Bəyannaməsini, İslamda İnsan Hüquqlarına dair Qahirə Bəyannaməsini göstərmək olar. Lakin bu sənədlər birbaşa deyil, dolayısı ilə tolerantlığa aiddir. Şübhəsiz ki, birbaşa tolerantlığa aid ən mükəmməl sənəd UNESCO Baş Məclisinin 16 noyabr 1995-ci ildə qəbul etdiyi “Dözümlülük prinsipləri haqqında Bəyannamə”dir.

UNESCO-nun təşəbbüsü ilə BMT-nin Baş Məclisi 1995-ci ili BMT-nin Tolerantlıq ili elan etmiş və UNESCO-nu bu ilin aparıcı təşkilatı təyin etmişdir. UNESCO-nun Baş Konfransı mandatına uyğun olaraq və dünya ictimaiyyətinin diqqətini tolerantlıq kimi vacib məsələyə cəlb etmək məqsədilə 1995-ci ilin noyabrın 16-da, UNESCO-nun Konstitusiyasının imzalanmasının 50-ci ildönümündə “Dözümlülük prinsipləri haqqında Bəyannamə”ni təntənəli şəkildə qəbul etmişdir.

Preambula və 6 maddədən ibarət olan Bəyannamədə diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri dözümlülük anlayışının izahının verilməsi, digəri isə dözümlülüyə həsr olunmuş beynəlxalq günün müəyyən olunmasıdır.

Sənədin “Dözümlülük anlayışı” adlanan 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, “Dözümlülük dünyamızın zəngin, rəngarəng mədəniyyətlərinin, insan fəaliyyətinin özünü ifadə etmə və bürüzə vermə formalarının qəbulu, düzgün dərk və onlara hörmət deməkdir. Ona bilik, aşkarlıq, ünsiyyət və fikir, vicdan və məslək azadlığı xidmət edir. Dözümlülük rəngarəng xüsusiyyətlərin birliyidir. Bu təkcə mənəvi borc deyil, həm də siyasi, hüquqi tələbatdır. Dözümlülük sülhə nail olmağı mümkün edir və müharibə mədəniyyətindən sülh mədəniyyətinə aparır”.

Tolerantlığa həsr olunmuş beynəlxalq günün elan edilməsi isə Bəyannamənin 6-cı maddəsi ilə müəyyən olunub. Həmin maddədə bildirilir ki, “İctimaiyyəti səfərbər etmək və dözümlülüyn yayılması və dözümlülük ruhunda tərbiyyəyə hər cür kömək göstərmək məqsədilə hər il noyabrın 16-nı dözümlülüyə həsr olunmuş Beynəlxalq gün kimi təntənəli qeyd edəcəyimizi elan edirik”.

Əslində, “Dözümlülük prinsipləri haqqında Bəyannamə”nin qəbul edilməsini dünyada tolerantlıqla bağlı yeni mərhələnin başlanğıcı kimi də xarakterizə etmək mümkündür. Çünki bu sənədin qəbulundan, xüsusilə 16 noyabrın Beynəlxalq Tolerantlıq Günü elan edilməsindən sonra beynəlxalq aləmdə bu sahəyə münasibət xeyli dəyişib. Son 20 ildə tolerantlığa həm praktiki, həm də elmi yanaşma baxımından kifayət qədər işlər görülüb. İndiyədək bu sahədə onlarla elmi, nəzəri, praktiki konfrans, yüzlərlə monoqrafiya, tədqiqat əsəri və məqalə yazılıb. Amma, təbii ki, bütün bunlar kifayət deyil. Çünki qəbul edilmiş tolerantlıq prinsiplərinin real həyatda realizəsi üçün daha çox iş görülməlidir.

Onu da qeyd edək ki, ABŞ-da baş vermiş 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra dinlər, sivilizasiyalararası dialoq və tolerantlıq zərurəti daha da aktuallaşmış və bu istiqamətdə aparılan elmi-nəzəri tədqiqatların və əməli tədbirlərin dəyəri mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayıb. Təsadüfi deyil ki, 2001-ci il BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən “Sivilizasiyalararası dialoq ili” elan edilmişdi. Həmçinin, həmin il noyabrın 9-da BMT Baş Assambleyasında “Sivilizasiyalararası dialoq üçün qlobal gündəlik” adlanan qətnamə qəbul olunub. Bunlar onu deməyə əsas verir ki, qloballaşma dövründə tolerantlığın, sivilizasiyaların dialoqun həyata keçirilməsi daha böyük əhəmiyyət daşıyır.

QLOBALLAŞMA: TOLERANTLIQ VƏ DİNLERARASI DİALOQ

XX əsrdə ən çox işlədilən terminlərdən biri “elmi-texniki tərəqqi” idi. İnsanlar fikirləşirdilər ki, dünyamız inkişaf etdikcə, bəşəriyyətin elmi, mədəni səviyyəsi yüksəldikcə, sosial rifah halı yaxşılaşdıqca müharibələr azalacaq, savaşağa və silahlı mübarizəyə ehtiyac qalmayacaq. Bir sözlə, çoxları bəşəriyyətin gələcəyini və dünyada sülhün bərqərar olmasını elmi-texniki tərəqqidə görürdü. Amma çox keçmədi hər kəs yanıldığını anladı. Başa düşdü ki, elm, texnika inkişaf etdikcə bəşəriyyətin problemləri və müharibələrin sayı azalmır, əksinə, münaqişələr daha da dərinləşir və amansızlaşır.

Beynəlxalq təşkilatlar, BMT, ATƏT, Avropa Şurası yarananda da təxminən eyni vəziyyət idi. Çoxları düşünürdü ki, dünyada haqq, ədalət qorunacaq, mütərəqqi dünya insanların zülm, məşəqqət yaşamasına, hərbi təcavüzün qurbanına çevrilməsinə imkan verməyəcək. Dövlətləri despotlar, zülmkarlar yox, ədalətli və mərhəmətli insanlar idarə edəcək. Ancaq bu olmadı, əksinə, dünyada zülmkarın sayı artdı. Nə BMT, nə ATƏT, nə də digərləri münaqişələrin qarşısını ala bilmədi. Hətta, bir çox hallarda müharibələrə, milyonlarla insanın qaçqın düşməsinə, yüz minlərlə günahsızın məhv edilməsinə seyirçi gözlə baxdılar.

Bu gün dünyada hərbi təcavüzün və silahlı münaqişələrin qurbanı olan milyonlarla insan, on milyonlarla qaçqın və məcburi köçkün var. Üstəlik, onların sayı azalmır, zaman keçdikcə daha da artır. Hər gün dünyanın müxtəlif nöqtələrindəki silahlı münaqişələrdə minlərlə insan həyatını itirir. Milyonlarla insan - uşaq, qadın, qoca aclıqdan, susuzluqda əziyyət çəkir. Amma hər il müharibələrə, insanları məhv etmək üçün silahların hazırlanmasına və alınmasına

milyardlarla vəsait xərclənir. Silah alveri hələ də ən gəlirli biznes hesab edilir. Qısacası, elmi-texniki tərəqqiyə olan ümidlər özünü doğrultmadı, bəşəriyyətin minilliklər boyu yaşadığı problemlərin forması dəyişsə də, mahiyyəti dəyişmədi, dairəsi böyüdü, qurbanlarının sayı çoxaldı.

Hazırda isə dünyada ən çox işlədilən ifadə “qloballaşma”dır. Təəssüf ki, “elmi-texniki tərəqqi”yə aldananlar bu dəfə də qloballaşmaya aldandılar. Elə zənn etdilər ki, qloballaşma prosesi sürətləndikcə, dünya kiçik bir kəndə bənzədikcə, informasiya texnologiyalarının fantastik inkişafı reallaşdıqca, böyük korporasiyalar yarandıqca, iqtisadi güc həlledici amilə çevrildikcə müharibə və münaqişələrə ehtiyac qalmayacaq. Çünki iqtisadi gücü təmin edən şərt artıq ərəzi və təbii sərvətlər yox, insan kapitalı olacaq. Hətta, bəzi utopistlər bir az da qabağa gedib dövlətlər arasında sərhəd anlayışının qalxacağını iddia etdilər. Onlar fikirləşirdilər ki, Avropada formalaşmış iqtisadi birlik və həmrəylik anlayışı nəticəsində sərhəd məfhumunun zəifləməsi digər regionlara sirayət edəcək. İnsanlar, nəhayət ki, birlik və əməkdaşlığın müharibə və mübarizədən daha faydalı olduğunu anlayacaqlar. Lakin zaman yenə də xəyalpərəstləri yanıltdı.

Bu gün qloballaşma prosesi sürətlə gedir, ancaq müharibələrin nə sayı, nə də qurbanları azalır. Etnik, dini zəmində baş verən münaqişələr davam edir. İnsanlar rənginə, dininə və etnik mənsubiyyətinə görə hələ də təqib və təzyiqlərə məruz qalır. Dəhşətlisi odur ki, bu, bütün qitələrdə baş verir; sadəcə, bəzilərinde az, bəzilərinde çox.

Bir vaxtlar qloballaşma ilə bağlı düşüncələrdən biri də o idi ki, bu proses sürətləndikcə, dini və milli ayrı-seçkilik aradan qalxacaq. İrqi, milli, dini, hətta, cinsi fərq qoyulmadan insanlar daha da yaxınlaşacaqlar. Qloballaşma nəticəsində baş verən sürətli miqrasiya, urbanizasiya və integrasiya prosesi nəinki monoetnik ölkə, hətta, monoetnik şəhər anlayışlarını aradan qaldıracaq. İnsanlar etnik, dini dəyərlər deyil, qloballaşmanın məhsulu olan dəyərlər

ətrafında birləşəcəklər. Zaman keçdikcə digər dəyər və meyarlar isə yox olacaq. Bəziləri hətta, prosesin universal və ya vahid din anlayışının formalaşması ilə başa çatacağını düşünürdülər.

Əlbəttə, qloballaşma ilə bağlı gözləntilərin əksəriyyəti özünü doğruldur. Dünya getdikcə kiçilir, informasiya texnologiyaları elə sürətlə inkişaf edir ki, onu ardıcıl şəkildə tətbiq və təbliğ etmək mümkün olmur. Müasir informasiya texnologiyalarının köməyi ilə dünyanı bir saatin içində heyrətləndirmək, qarşıdurmalar, qanlı toqquşmalar meydanına çevirmək mümkündür. Həmçinin, internetə insanların çıxış imkanları artdıqca bilik və informasiya əldə etmək imkanları da artır. İnsanların real həyatı virtual aləmlə əvəz olunur. Amma təəssüf ki, bəşəriyyətin bilik və imkanlarının artması sülhün yaranması üçün kifayət etmir. Bir sözlə, qloballaşma prosesi özü ilə bərabər qlobal problemlər də gətirir. Üstəlik, bu proses sürətləndikcə etnik və dini zəmində münaqişələr alovlanır. Qloballaşma etnik və dini fərqliliyin ayrı-seçkiliyə çevrilməsinə, sanki, təkan verir. Xalqlar, xüsusilə etnik qruplar mədəni və mənəvi dəyərlərini itirir və ya onları qlobal dəyərlərlə əvəzləyir. Əsrlərin, minilliklərin sınağından çıxmış adət-ənənələr sürətlə əriyir, qloballaşma mətbəxdən tutmuş dövlət idarəetməsinə qədər bütün sahələrə təsir göstərir.

Təbii ki, belə bir vəziyyətdə qloballaşmaya qarşı çıxmaq qeyri-mümkündür. Bu axına qarşı üzməyə bənzəyir. Qloballaşma bir anın işində evinizi bürümüş yanğıni xatırladır. Sizin nəinki bütöv evi xilas etməyinizə, hətta, düşünməyinizə belə vaxtınız yoxdur. Yaxşı halda ən qiymətli əşyalarınızı xilas edə bilərsiniz. Xalqlar da belədir. Onların dayandırılması mümkün olmayan qloballaşma prosesindən bütün dəyərlərini deyil, sadəcə, ən qiymətliilərini qorumaq ehtimalları var. Amma hər kəsin, hər bir dövlətin, ölkənin, xalqın qorumalı olduğu ümumi bir dəyər də var: tolerantlıq.

Təəssüf ki, qloballaşma sürətləndikcə dünyada tolerantlıq prinsipləri güclənmək əvəzinə zəifləyir. XXI əsrdə istər dinlər, istərsə də məzhəblərərası tolerantlığın səviyyəsi orta əsrlərlə

müqayisə olunacaq vəziyyətə düşüb. Beş əsr öncə din və məzhəb zəmnində münaqişələr baş verir, minlərə insan həyatını itirirdi. İndi də dininə və məzhəbinə görə insanlar arasında ayrı-seçkilik edilir, qanlı münaqişə və toqquşmalar baş verir, minlərlə insan qurbana çevrilir. Bu gün Suriya, Yəmən, Əfqanıstan, İraq, Liviyada baş verənlər bunun bariz nümunələridir. İŞİD-in törətdiyi vəhşiliklər orta əsrlərdəki vəhşiliklərdən geri qalmır. Əksinə, İŞİD-in fərqli inanlı insanlara qarşı münasibəti daha qəddar və amansızdır. İnsanları diri-diri yandırmaq, başını kəsmək, qadınları qul bazarında satmaq, mədəni irsi məhv etmək tarixdə az-az rast gəlinmiş vəhşilik nümunələridir.

Ola bilər, kimlərsə fikirləşsin ki, bu, yalnız İslam dünyasına aid məsələ və müsəlmanlara xas “xüsusiyyətdir”. Əsla! Bu gün inancına görə təqib və təzyiqa, hətta, təhqirə məruz qalanlara bütün qitələrdə rast gəlmək mümkündür. Myanmarda Arakan müsəlmanlarına qarşı cinayətlər, Çində uyğur müsəlmanların kütləvi şəkildə təqiblərə məruz qalması, Amerikada qaralara və müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkilik, Avropada çox da uzaq olmayan tarixdə törədilmiş Xocalı və Srebrenitsa faciələri bütün dünyanın gözü qarşısında baş vermiş bəşəri cinayətlərdir.

Təbii ki, bu cür cinayətlərin baş verməsinin yeganə səbəbi tolerantlığın zəif olması deyil. Əsas səbəblər arasında cinayətkarların cəzasız qalması, ikili standart və siyasət amili də var. Əgər Xocalı qətliamına görə cinayətkarlar beynəlxalq məhkəmədə cavab versəydilər və işğalçı Ermənistanı layiq olduğu münasibət göstərilseydi, sonrakı faciələr baş verməzdi. Bu gün beynəlxalq aləmdə cəzasızlıq mühitinin və ikili standartların hökm sürməsi gələcəkdə belə faciələrin olması ehtimalını hələ də saxlayır. Dünyada kütləvi qətliamlar və ayrı-seçkilik halları olduğu təqdirdə isə bəşəriyyətdə tolerantlığı bərqərar etmək qeyri-mümkündür.

Qloballaşma dövründə tolerantlığın zəruriliyini şərtləndirən əsas amillər: son dövrlərin təhlili təsdiqləyir ki, dünyada milli təəssübkeşlik zəifləyir və millətçilik nisbətən arxa plana keçir.

Buna paralel olaraq dini təəssübkeşlik güclənir və dini dəyərlər ön plana çıxır. Əgər on doqquzuncu əsrin sonu, iyirminci əsrin əvvəllərində milli zəmində dünya miqyasında böyük proses gedirdisə, iyirmi birinci əsrdə onun əksi müşahidə olunur, həm cəmiyyətdə, həm də siyasi həyatda dinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Müşahidələr sübut edir ki, hazırda dini müstəvidə təşkilatlanma milli müstəvidə təşkilatlanma ilə müqayisədə daha böyük miqyasda və daha güclü formada aparılır. Bütövlükdə bu prosesi dinə qayıdış kimi də xarakterizə etmək olar. Ümumi qənaət belədir ki, qloballaşma, informasiya texnologiyalarının inkişafı Allahı və dini cəmiyyətin və insanların həyatından çıxarda bilmədi. Əksinə, dinin cəmiyyətdəki yerini son dövrlər daha da möhkəmləndirdi.

Qloballaşma insanları bir-birlərinə yaxınlaşdırdıqca onlar arasındakı dini fərqlilik dərinləşir. Başqa sözlə, qloballaşmanın bir araya gətirdiyi insanlar milli zəmindən daha çox, dini zəmində bölünür və qruplaşırlar. Əslində, qloballaşmanın dini ayrı-seçkiliyi gücləndirməsi kifayət qədər ciddi və riskli məsələdir. Belə ki, bu gün dünyada bir-iki ölkə (məsələn, Ermənistan) istisna olmaqla monoetnik və bir dinin mənsublarının mütləq üstünlük təşkil etdiyi dövlət yoxdur. Bir ölkədə, hətta, bir şəhərdə onlarla xalqın və müxtəlif inancların mənsubları yaşayırlar. Bəzən bir küçədə, bir məhəllədə, bir binada fərqli dinlərin nümayəndələrinə rast gəlinir. Eyni məhəllədə müxtəlif inancların ibadət evləri – məscid, kilsə, sinaqoq, buddist məbədi yerləşir. Bundan sonra insanlar istəsələr də belə, koloniyalar şəklində yaşaya bilməzlər. Onlar eyni ölkənin və

eyni şəhərin taleyini bölüşməyə məcburdurlar. Belə bir vəziyyətdə dini zəmində baş vermiş kiçik bir insidentin nə ilə nəticələnəcəyini proqnozlaşdırmaq elə də çətin deyil. Bu cür insidentlər qanlı toqquşmalara, çoxsaylı insan tələfatına və böyük dağıntılara gətirib çıxara bilər. Deməli, qloballaşan dünyanın tolerantlığa ehtiyacı həmişəkindən daha çoxdur.

Təcrübə göstərir ki, istənilən cəmiyyəti yalnız qanunlarla idarə etmək mümkün deyil. Çünki insanları qanun vasitəsilə nəyəyə sövq etmək çox çətinidir. Bu baxımdan tolerantlığa cəmiyyəti və dünyanı qanunun gücü olmadan qarşılıqlı hörmət prinsipi əsasında idarə etmək imkanı və şansı kimi də yanaşmaq olar. Başqa sözlə, cəmiyyətdə tolerantlıq gücləndikcə qanunun həm işləməsi asanlaşacaq, həm də onun sərt şəkildə tətbiqinə zərurət qalmayacaq.

Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, tolerantlıq dinlərarası dioloqun əsas şərti və ilkin mərhələsidir. Dinlərarası dialoq isə bu gün ehtiyacdən doğan zərurətdir.

İnanclı filosoflar və ilahiyatçılar insanın ruh və bədəndən ibarət olduğu, yaşamaq üçün bədənin maddi, ruhun isə mənəvi qida almasının zəruriliyi fikrini müdafiə edirlər. Əslində, ateist filosoflar da ilahi kitablardan qaynaqlanan bu fikrin əleyhinə deyillər. Sadəcə, onlar insanın mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi üçün dinin zəruriliyi fikrini qəbul etmirlər. Onların ümumi mövqeyi belədir ki, din və onun qaynaqlandığı ilahi qüvvə insan təxəyyülünün məhsuludur.

Təbii ki, bu, inanc məsələsidir və hansı tərəfin yanlış düşündüyünü faktlarla sübut etmək çox çətinidir. Lakin ortada bir həqiqət var: bəşər tarixində dinlərin və fəlsəfi cərəyanların sıxışdırıldığı, insanların inancsızlığa və allahsızlığa məcbur edildiyi dövrlər olub, amma bu siyasət və inancsız ideologiyalar heç vaxt özünü doğrultmayıb. Çünki insanların inancsız, cəmiyyətin dinsiz yaşaya bilməyəcəyini tarix çoxdan sübut edib.

Hətta, ilahiyatçılar iddia edirlər ki, Allah inancı və din duyğusu insanın fitrətindən irəli gəlir, daha konkret desək, insan yara-

dılışdan bu hisslərə malik olur. Lakin formalalaşdığı cəmiyyət onun din duyğusunu ya daha da təkmilləşdirir, ya da zəifləməsinə, dini ifadə ilə desək, fitrətinin pozulmasına gətirib çıxarır. Əgər insanlar inancsız yaşaya bilmirlərsə, deməli, cəmiyyətin dini ehtiyacı labüddür. Çünki cəmiyyət insanlardan ibarətdir və cəmiyyətin tələbatı insanların ehtiyacından yaranır.

Bu məsələdə önəmli məqamlardan biri insanların din ehtiyacının necə və hansı formada ödənilməsidir. Bu, cəmiyyətin mənəvi və fiziki sağlamlığı, eləcə də gələcək inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Ona görə ki, insanların inandıqları etiqadların hamısı din deyil və hər din də səmavi-ilahi qaynaqlara söykənmir. Digər tərəfdən, dinin necə yayılması və təbliğ olunması onun gerçək mahiyyətindən heç də az əhəmiyyət daşımır. Çünki mütərəqqi din belə, elə təbliğ oluna bilər ki, insanlarda ona qarşı ikrah hissi yaranar, yaxud yüksək səviyyədə aparılan təbliğat nəticəsində qeyri-insani prinsiplərə söykənmiş inancların gerçək mahiyyəti gizlədilər. Deməli, insanların, bütövlükdə cəmiyyətin dinlərə, hətta, konkret bir dinə ümumi münasibətinin formalaşmasında təbliğatın çox böyük rolu var.

Bir sözlə, istənilən halda inanc insanlar, din cəmiyyət üçün zəruri ehtiyacdır. Bəs dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq: bunsuz bəşəriyyətin inkişafı mümkündürmü?

Önəmli məqamlardan biri də odur ki, zaman keçdikcə dinlərarası əməkdaşlığa olan ehtiyac daha da artır. Çünki informasiya texnologiyaları əsrində yalnız hansısa bir dinin və ya xalqın mənsuqlarından ibarət təcrid olunmuş cəmiyyət yaratmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən dini dözümlülüyün, tolerantlığın hakim mövqə tutması ilə yanaşı, dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq da vacib və labüddür. Amma bunun reallaşması üçün münbit şərait formalaşmalı və müəyyən şərtlər yerinə yetirilməlidir.

Cəmiyyətdə, böyük miqyasda götürdükdə isə dünyada tolerantlıq prinsipləri bərqərar olunmayana qədər dinlərarası dialoqdan danışmaq və bu istiqamətdə səy göstərmək əbəs yerə enerji sərf

etməyə, obrazlı ifadə etsək, içərisində heç kim olmayan evin qıfıllı qapısını döyməyə bənzəyir. Çünki dialoqun baş tutması üçün tərəflərin bir-birlərini qəbul etməsi, bir masa ətrafında əyləşməyə razılıq verməsi lazımdır. Əgər tərəflər tolerant deyillərsə, deməli, bir-birilərini qəbul etməyəcəklər və nəticədə dialoq baş tutmayacaq.

Çağdaş dünya bəşəri dəyər kimi tolerantlıq prinsiplərini həminin qəbul etməsi və bütün cəmiyyətlərdə bərqərar olunması istiqamətdə XXI əsrə qədər xeyli yol qət edə bilib. Ən azı ona görə ki, bu gün dünyada heç bir dövlət beynəlxalq müstəvidə qəbul olunmuş tolerantlıq prinsiplərindən rəsmi şəkildə imtina etmir. Amma təbii ki, arxa planda bu prinsiplərə əməl etməyən dövlətlər və cəmiyyətlər kifayət qədərdir. Məsələn, Ermənistan insan hüquqları və onun tərkib hissəsi kimi tolerantlıqla bağlı konvensiyalara qoşulmasına baxmayaraq, etnik təmizləmə və işğalçılıq siyasətindən hələ də əl çəkməyib. Əksinə, dünyanın gözü qarşısında və beynəlxalq təşkilatların mövqeyinə zidd olaraq Ermənistan monoetnik dövlətə çevrilib.

Bir sözlə, praktiki baxımdan olmasa da, nəzəri cəhətdən çağdaş dünya tolerantlıq prinsiplərini qəbul edir və bunu dinlərarası dialoqun, eləcə də əməkdaşlığın reallaşması üçün zəruri şərt və ilkin mərhələ kimi qiymətləndirmək mümkündür. Deməli, tolerantlıqla bağlı konkret prinsiplər olduğu və bütün dünya ölkələri onları qəbul etdiyi üçün növbəti mərhələ həmin prinsiplərin həyata keçirilməsi olmalıdır. Daha konkret desək, bütün cəmiyyətlərdə dözümlülük prinsiplərinə əməl olunan tolerantlıq mühiti formalaşmalıdır. Bundan sonra dialoqa və əməkdaşlığa gedən yolun qarşısı açılacaq. Çünki tolerantlıq mühitinin yarandığı ölkələrdə dinlərarası dialoqun və əməkdaşlığın reallaşması inkaredilməz faktdır. Bunun ən bariz örnəyi isə Azərbaycandır. Tarixən dözümlülük ənənələrinin bərqərar olduğu ölkəmizdə hazırda konfessiyalar arasında geniş, möhkəm əməkdaşlıq əlaqələri və sarsılmaz həmrəylik var.

Hədəflər: bu gün tolerantlıq, dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün dinlərin

dialog və əməkdaşlıq imkanlarından istifadə edilməlidir. Belə ki, dinlər Tanrı ilə insan arasında ünsiyyət vasitəsidir. Hətta, dinləri insanla Yaradan arasında körpü də hesab etmək olar. Bütün dinlərin mahiyyətində və missiyasında bu dayanır. Əgər hansısa dində insanlar arasında ayrı-seçkiliyə, ədavətə və qarşıdurmaya rəvac verən qaydalar varsa, deməli, o, bəşəri mahiyyət daşımır və insan-pərvərlik prinsiplərinə ziddir. Ümumiyyətlə, bu cür inanc sistemlərini din adlandırmaq doğru deyil. Çünki mahiyyətində mənfi çalılar və qarşıdurma yaratmaq elementləri olan inanc forması din anlayışı ilə daban-dabana ziddiyyət təşkil edir.

Bəşəri dinlərin mərkəzində Tanrı, onun şah əsəri - insan və yaradılmışlara hörmət prinsipi dayanır. Ona görə də, bütün insanlar dini və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, vahid Tanrının bərabər bəndələridir. Onlar öz inanclarına uyğun olaraq Tanrını müxtəlif adlarla və fərqli formalarda çağırırlar, amma Yaradan onların hamısını eyni “məsafədən” eşidir, görür və mərhəmətini əsirgəmir. Belə olan halda bəzilərinin, daha doğrusu, din adından danışan “dinpərəstlərin” insanlar arasında ayrı-seçkilik salması, onları qruplaşdırması Yaradanın işinə qarışmaq deməkdir. Bu isə dinlərin hamısında böyük günah sayılır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, dinlərin mahiyyəti nəinki tolerantlığa, dialoqa və əməkdaşlığa imkan yaradır, hətta, TANRI və İNSAN naminə bunu zərurətə çevirir. Deməli, dünya dinlərinin “bətində” tolerantlığı, konfessiyalararası dialoqu və əməkdaşlığı reallaşdırmaq üçün böyük potensial “gizlənilib”. Çağdaş dövrümüzdə tolerantlığın, dinlərarası əməkdaşlığın baş tutması müəyyən mənada bu potensialdan nə qədər və necə istifadə olunmasından asılıdır. Əgər dinlərin sülhyaratma, dialog və əməkdaşlıq imkanlarından maksimum istifadə ediləcəksə, din adından danışanların təsir dairəsi zəifləyəcək, nəticədə onlar zərərsiz və əhəmiyyətsiz qüvvəyə çevriləcəklər.

Bu gün həm beynəlxalq təşkilatlar, həm siyasi qüvvələr, həm də dini qurumlar və mərkəzlər tərəfindən tolerantlıq, dialog və

əməkdaşlıq məsələsində dinlərin müsbət potensialından istifadə etmək meylləri açıq-aşkar hiss edilir. Təbii ki, bunun müsbət nəticələrinin olması inkaredilməz faktdır. Amma iş ondadır ki, real nəticələr mövcud imkanlarla düz mütənasib deyil. Əgər belə olmasaydı, vəziyyət indikindən qat-qat yaxşı ola bilərdi.

Dinlərin tolerantlıq, dialoq və əməkdaşlıq potensialından istifadə olunması üçün dünya miqyasında dini maarifləndirmənin gücləndirilməsinə və əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə böyük ehtiyac var. Çünki insanların böyük əksəriyyətinin nəinki başqa dinlərdən, hətta, öz etiqadının mahiyyətindən və bəzi prinsiplərindən xəbəri yoxdur. Belə bir vəziyyətdə maraqlı və məkirli qüvvələrin dinlər arasında qarşıdurma yaratmaq imkanları daha geniş olur. Son illər ərzində Avropada, Afrikada və Asiyada dini qarşıdurma meyllərinin yaranması faktları bunu təsdiqləyir.

Ədalət naminə etiraf edilməlidir ki, bu cür hallarda daha çox ədalətsizliklə, haqsızlıqla və təzyiqlərlə üzləşən müsəlmanlar olurlar. Hətta, son zamanlar dünyanın müxtəlif regionlarındakı müsəlmanları ekstremist, təməlçi, tolerantlıq prinsiplərini tapdalayan insanlar kimi göstərməyə çalışan şəxslər də var. Nə qədər acı olsa da, belələrinə və İslamı humanizmdən uzaq din kimi qələmə vermə hallarına, hətta, müqəddəs şəxslərin, xüsusilə Məhəmməd peyğəmbərin (s) təhqir edilməsi faktlarına bəzi Avropa ölkələrində tez-tez rast gəlinir. Müəyyən dairələrin dəstəklədiyi karikatura rəzaləti bunun bariz nümunəsidir. Belə münasibət İslam dininə və bütün müsəlman dünyasına qarşı ədalətsizlik və hörmətsizlikdir. Çünki dünyada və regionda tarixən dözümlülük mühitinin formalaşmasında İslamın böyük rolu olub. Mərhəmət, sevgi və əxlaq dini olan İslamda tolerantlıq, dözümlülük yüksək mənəvi dəyər və mədəniyyət kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan, əsrlər boyu dinc və ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan, müsəlmanlarla yanaşı yaşayan digər dinlərin mənsubları buna görə həm də İslam dininə minnətdar olmalıdırlar.

Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, dinin siyasətdən uzaq olduğu bütün dövrlərdə müsəlmanlar öz inanclarına söykənərək, digər dinlərin

mənsuallarına nəinki qucaq açmış, hətta, ibadət evləri tikmək, etiqadlarına uyğun yaşamaq üçün onlara yardım göstərmişlər. Bunun ən mükəmməl nümunəsi Azərbaycandır.

Dünya miqyasında dini maarifləndirmə işinin doğru və sağlam qaynaqlar vasitəsi ilə aparılması təkcə dinlərə bağlı həqiqətlərin yayılması, onlara qarşı olan mənfi fikirlərin aradan qaldırılması deyil, həm də dindarlar arasında mövcud fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması, tolerantlıq, dialoq və əməkdaşlıq hissənin gücləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu məsələdə orta q nöqtələrin tapılması, ümumi rəyin formalaşması və birgə qərarların qəbul edilməsi müxtəlif dinlərə mənsub insanlar arasında əməkdaşlığın genişlənməsinə və etimad hissənin möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərə bilər.

Nümunəvi gerçəkliyin tətbiqi və beynəlxalq təşkilatların bu prosesə cəlb olunması: hər bir cəmiyyətin dinə, inanc sisteminə özünəməxsus münasibəti və baxış tərzi var. Təbii ki, bu münasibət bir neçə ilə yox, onilliklər, yüzilliklər ərzində formalaşır, cəmiyyətin ümumi mövqeyini və maraqlarını əks etdirir. Məsələn, İslam dininin vahid inanc, ibadət əsasları, eləcə də ümumi şəri qaydaları var və bu, bütün müsəlman aləmində eynidir. Amma müsəlman xalqlarının hamısının İslama, ümumiyyətlə, inanclar sisteminə baxış tərzi oxşar olsa da, eyni deyil. Ona görə ki, hər bir xalqın, cəmiyyətin dinə münasibətinin formalaşmasında həmin xalqın özünəməxsus etnik keyfiyyətləri, tarixi-millət adət-ənənələri, həyat tərzi, hətta, təbii coğrafi şəraiti böyük rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının dinə yanaşma tərzi digər xalqlarla, o cümlədən İslam ölkələri ilə müqayisədə xeyli fərqlidir.

Dinə bəşəri, tolerant və dünyəvi münasibət baxımından Azərbaycan heç bir ölkə ilə müqayisə oluna bilməz. Çünki Azərbaycanın milli, dini və coğrafi xüsusiyyətlərindən irəli gələn tolerantlıq keyfiyyəti artıq xalqımızın genefondunda özünə yer tapıb. Deməli, tolerantlıq ənənələrinin inkişafına görə müsbət mənada fərqlənən cəmiyyətlərdə və ölkələrdə dinlərarası dialoq və əməkdaşlığın sə-

viyyəsi digər ölkələrdən daha yüksəkdir. Ona görə də, bu sahədə nümunəvi sayılan cəmiyyətlərin təcrübəsindən həm yerli, həm də regional və beynəlxalq səviyyədə istifadə etmək yalnız işin xeyrinə ola bilər.

Nümunəvi ölkələrin seçilməsinə gəlincə, təbii ki, bunun konkret meyarlarını müəyyənləşdirmək çətindir. Amma hansı ölkələrin təcrübəsinin nümunəvi olduğunu müəyyən etmək üçün xüsusi proseduraya ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, müasir dünyada hansı ölkələrdə zəngin və qədim tolerantlıq ənənələrinin olduğunu, demək olar ki, beynəlxalq aləm çox gözəl bilir. Məsələn, böyük tarixi dövr ərzində tolerantlığın xalqımızın xarakterik keyfiyyətinə çevrilməsi, ölkəmizin bölgədə dinlərin bir-biri ilə mehriban yaşadığı unikal məkan olması və bu sahədə Azərbaycanın təcrübəsinin dünya miqyasında öyrənilməsinin və tətbiq edilməsinin zəruriliyi beynəlxalq təşkilatlar, nüfuzlu din xadimləri və diplomatlar səviyyəsində etiraf olunan həqiqətdir. Hətta, bu təcrübənin öyrənilməsi və tətbiq olunması istiqamətində konkret təkliflər verən və gərəkli addımlar atan beynəlxalq qurumlar və tanınmış din xadimləri də var. Bu işlərin nəticəsidir ki, Azərbaycanda əhalinin böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil etməsinə, İslamın aparıcı din olmasına baxmayaraq, digər dinlərin mənsublarına da bərabər şərait yaradıldığını, onların öz inanc və etiqadlarına uyğun yaşamaları üçün bütün lazımi tədbirlərin görüldüyünü dünya ictimaiyyəti çox gözəl bilir.

Qafqazda sülhün yaranması və qorunması istiqamətində fəaliyyətini qətiyyətlə davam etdirən Azərbaycanda mövcud dinlər, məzhəb və təriqətlər arasında münasibətlər yüksək səviyyədədir. Azərbaycan nadir dövlətlərdəndir ki, indiyədək burada dini zəmində hər hansı münaqişə baş verməyib. Bu gün Azərbaycan dindarları din, məzhəb və təriqətlərindən asılı olmayaraq, qarşılıqlı hörmət və dostluq şəraitində fəaliyyət göstərir, dini ayin və mərasimlərini sərbəst yerinə yetirirlər.

Təbii ki, bu sahədə yalnız Azərbaycanın təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq olunması fikrini irəli sürmək doğru deyil. Çün-

ki zəngin tolerantlıq ənənələrinə malik ölkələr var və onların da təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. Hətta, bu ölkələr də bir-birilərinin təcrübəsindən yararlıya bilərlər.

Müxtəlif ölkələrin tolerantlıq təcrübəsindən istifadə edilməsində beynəlxalq təşkilatlar daha maraqlı olmalıdırlar. Ona görə ki, bu məsələdə onların üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür. Son illər beynəlxalq təşkilatların dinlərarası dialoq və əməkdaşlıqla bağlı məsələlərə diqqəti artırması müşahidə olunur. Sevindirici haldır ki, bu sahə bir neçə regional və beynəlxalq qurumun fəaliyyətində prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilib. Hətta, dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatı - BMT “Sivilizasiyaların Alyansı” təşəbbüsü ilə çıxış edib və bu mötəbər qurumun Baş katibi yanında dinlərarası dialoq üzrə məşvərət şurasının yaradılması ideyası meydana gəlib.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Türkiyə və İspaniyanın təşəbbüsü ilə yaranmış “Sivilizasiyaların Alyansı” ideyasını ilk gündən dəstəkləmiş, onun reallaşmasına çalışmış və bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərdə aktiv iştirak etmişdir.

Hələ də dini və etnik ayrı-seçkilikdən əziyyət çəkən insanların olduğu dövrdə beynəlxalq qurumların bu cür təşəbbüslərlə çıxış etməsi, eləcə də konkret addımlar atılması dinlərarası dialoqun və əməkdaşlığın reallaşacağına olan ümidləri daha da artırır.

Lakin beynəlxalq təşkilatlar təkcə təşəbbüslə çıxış etməməli, eyni zamanda dinlər və sivilizasiyalararası əməkdaşlığa mane olan halların aradan qaldırılması, xüsusilə münafiqlərin həll edilməsi istiqamətində ciddi səylər göstərməlidirlər.

Örnek kimi qeyd edək ki, bu gün Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətini davam etdirməsi, Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizini işğal altında saxlaması, nəticədə bir milyondan çox soydaşımızın məcburi köçkün həyatı yaşaması təkcə Azərbaycanda deyil, bütün regionda sülh və sabitliyin bərqərar olmasına, eləcə də tolerantlıq ənənələrinin möhkəmlənməsinə, dinlərarası əməkdaşlığın formalaşmasına ciddi problemlər yaradır. Ona görə də, bu məsələ təkcə Azərbaycanı yox, inkişaf etmiş demokratik dövlətləri, dün-

ya ictimaiyyətini, xüsusilə də beynəlxalq təşkilatları yaxından düşündürməli və təxirəsalınmaz tədbirlər görülməlidir.

Din xadimlərinin və ictimai təşkilatların imkanlarının səfərbər edilməsi: digər insanlarla müqayisədə bəşəriyyətin və yaşadıqları cəmiyyətin taleyüklü məsələlərinin həllində, o cümlədən dinlərarası dialoqun və əməkdaşlığın reallaşmasında din xadimlərinin üzərinə daha böyük vəzifə və məsuliyyət düşür. Çünki din xadimləri təkcə özlərinin deyil, eyni zamanda onların arxasınca gedən yüzlərlə, minlərlə, hətta, milyonlarla möminin mövqeyinə, eləcə də dini dünyagörüşünün formalaşmasına görə ən azı mənəvi məsuliyyət daşıyırlar.

Tarix boyu mütərəqqi ruhanilər cəmiyyətdə lokomotiv rolunu oynayan ziyalılarla birgə üzərlərinə düşən tarixi missiyanı layiqincə yerinə yetirmiş, taleyüklü məsələlərin həllində yaxından və aktiv iştirak etmişlər. Deməli, tolerantlığın, dinlərarası dialoqun və əməkdaşlığın baş tutmasında və daha da möhkəmləndirilməsində fəal iştirak etmək din xadimlərinin tarixi missiyalarından irəli gələn müqəddəs vəzifələridir.

Bu gün hansı dinə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün ruhanilər, xüsusilə nüfuzlu din xadimləri geniş təbliğat imkanına, daha konkret desək, milyonlarla insan üçün əlçatmaz sayılan dini tribunaya – ibadət evlərində söz kürsüsünə malikdirlər. Bəzən ən ali kürsülərdən səslənən fikirlər və edilən çağırışlar kifayət qədər effektiv olur, hətta, bir çox hallarda etinasız və qeyri-ciddi qəbul edilir. Lakin möminlər ibadət ocağında söylənilən fikirlərə nəinki ciddi yanaşır, hətta, bu fikirlərə dəqiq və qüsuruz əməl etməyə çalışırlar. Bu baxımdan din xadiminin dialoqla bağlı həm mövqeyi, həm də fikirləri doğru və mənalı olmalı, bəşəriyyətin və cəmiyyətin maraqları nəzərə alınmalıdır ki, dindar insanlar yanlış yola yönəlməsinlər, dini ayrı-seçkiliyə, ədavətə yol verməsinlər.

Dinlərarası dialoqda iştirak etmək, ona dəstək vermək hər kəsin insanlıq borcudur. Lakin bu, dindar və din xadimi üçün həm insanlıq, həm də mənəvi borc deməkdir. Çünki din xadimi bu prosesə

Dini Liderlərin Ümumdünya Sammiti. 26-27 aprel, Bakı.

qoşulmaq və dəstəkləməklə həm insanlıq, həm də dini borcunu yerinə yetirmiş olur. Bu baxımdan ruhanilərin cəmiyyətin önəmli təbəqələrindən biri kimi bu prosesdə daha aktiv iştirak etmələri zəruri və təbii haldır.

İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafının fonunda “kiçik bir kəndi xatırladan” müasir dünyada cəmiyyəti ictimai-siyasi təşkilatlı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Təsadüfi deyil ki, bu qurumların mövcudluğu və sərbəst fəaliyyət imkanları hər bir cəmiyyətin demokratik dəyərlərə nə dərəcədə sahib olmasının göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Azad və demokratik cəmiyyətlərdə ictimai-siyasi təşkilatların və dini-mədəni müxtəlifliyin olması təbii və labüddür. Bu baxımdan ictimai təşkilatlar cəmiyyət və insanlarla işləyən bir qurum kimi dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq məsələsinə biganə qalmamalıdırlar.

Cəmiyyətdə sabitliyin və sağlam siyasi rəqabətin yaranmasında maraqlı olan partiyalar tolerantlıq, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqun gerçəkləşməsi məsələsində də eyni dərəcədə maraqlı olmalıdırlar. Çünki hər bir cəmiyyətin, ümumilikdə bəşəriyyətin gələcək taleyi və sabitliyi müəyyən mənada dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqun baş tutmasından, eləcə də birgə əməkdaşlığın genişləndirilməsindən asılıdır. Dinlər və entik qruplar arasındakı münasibətlərin gərgin olduğu bir cəmiyyətdə ictimai-siyasi sabitlikdən, sağlam rəqabət mühitindən danışmaq əbəsdir. Deməli, bu qurumlar dinlər və sivilizasiyalararası dialoqun baş tutması istiqamətində söylərini əsirgəməməli və bunun reallaşmasının müəyyən mənada onlardan asılı olduğu nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Lakin o da qeyd edilməlidir ki, dindən və insanların inanc hissindən siyasi məqsədlər, şəxsi və partiya maraqları naminə istifadə etmək yolverilməzdir. Bu cür cəhdlər nəinki dinlərarası dialoqun reallaşmasına mane ola, hətta, cəmiyyətdə və bütün dünyada onu gərginləşdirə bilər. Ona görə də, ictimai-siyasi təşkilatlar, cəmiyyətdə söz sahibi olan partiyalar dinlər və mədəniyyətlərarası münasibətlərə həssas yanaşmalı, bu sahədə atdıqları addımların

cəmiyyətin təhlükəsizliyi baxımından nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinin fərqiə varmalıdır.

Təbii ki, din xadimləri də bu məsələdə ehtiyatlı olmalı, siyasət meydanına can atmamalı və heç bir siyasi iddia irəli sürməməlidirlər. Əks təqdirdə, ciddi problemlərin yaranması qaçılmaz hala çevrilə bilər. Çünki “dinin” siyasi hakimiyyətə gəlməsi indiyədək heç bir cəmiyyətə xoşbəxtlik gətirməyib.

II FƏSİL

**AZƏRBAYCANIN
TOLERANTLIQ TARİXİ**

AZƏRBAYCANDA DİNLƏR

Din və inancların yaşı insan oğlunun yaşı qədərdir. Səməvi kitabların və tarix elminin təsdiqlədiyi bu həqiqətin sübutu üçün əlavə izahata və geniş şərhə ehtiyac yoxdur. Amma bu da həqiqətdir ki, zaman keçdikcə insan oğlunun dünyagörüşünə paralel olaraq inancları da dəyişib. Bu baxımdan dinlərin və inancların təkmilləşməsi insanın dünyagörüşünün genişlənməsi ilə düz mütənasibdir. Maraqlıdır ki, dini inancların ən ibtidaidən ən aliyə doğru inkişafını Azərbaycan tarixinin timsalında ardıcılıqla müşahidə etmək mümkündür. Çünki ilk insan məskənlərindən biri olan Azərbaycan həm də ilk dini inancların yarandığı və səməvi dinlərin yayıldığı bir ərazidir.

Azərbaycan – ilk insan məskənlərindən biri: ölkəmizin müxtəlif bölgələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycanda ən qədim insan mədəniyyəti izinin yaşı milyon illərlə ölçülür. Məsələn, 1,5 milyon ildən artıq yaşı olan Quruçay mədəniyyəti insanları əvvəl Quruçay hövzəsində açıq düşərgədə yaşamış, sonralar iqlim şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar yaxınlıqdakı Azıx mağarasına köçmüşlər. Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Füzuli rayonu ərazisində yerləşən Azıx mağarasında aparılmış arxeoloji tədqiqatlar təsdiqləyir ki, qədim insanlar buraya 1-1,2 milyon il əvvəl köçmüşlər.

Tapıldığı yerin adı ilə əlaqədar azıxantrop adlandırılan bu dövrün adamı təkcə Azərbaycanda deyil, həm də bütün Qafqazda həmin vaxtda yaşamış insanların fiziki quruluşunu öyrənmək üçün əsas olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, təxminən 400 min il yaşı olan azıxantrop keçmiş sovetlər məkanında ən qədim insan tipi nümunəsidir.

Qədim insan məskənlərinə və mədəniyyət ocaqlarına Yer kürəsinin müxtəlif bölgələrində rast gəlmək mümkündür. Bu cür

yaşayış məskənlərinin, demək olar ki, hamısı arxeoloji qazıntı və tədqiqatlar nəticəsində aşkarlanıb. Maraqlıdır ki, açıq səma altında muzeyi xatırladan Qobustan qayaüstü abidələri onların arasında nadir istisnalardan birini təşkil edir. Unikalığı ilə seçilən bu abidələr indiki zamanla o dövr arasında 12 min il yaşı olan dağılmaz bir körpüdür.

Qobustan abidələri qədim mədəniyyətin dövrümüzə qədər gəlib çıxmış kiçik izləri kimi mahiyyətində və məzmununda tarixi elementlərlə yanaşı, o dövrün xarakteristikasını da gizləyib. Bu baxımdan “Qobustan sirləri”nin açılmasının və izahının o dövrdə ibtidai incəsənətin və əhalinin dini görüşlərinin, xüsusilə ovsun-totem inamlarının öyrənilməsində əvəzsiz rolu ola bilər. Əslində, UNESCO-nun dünya əhəmiyyətli tarixi abidələr siyahısına salınmış və bütün bəşəriyyətin ortaq mədəni sərvətinə çevrilmiş Qobustan çoxdan Azərbaycanın sərhədlərini aşıb.

Bəşər sivilizasiyasının beşiyi tarixşünaslıqda çox vaxt Yaxın Şərq, daha konkret desək, Mesopotomiya, qədim Babilistan hesab edilir. Maraqlıdır ki, bu məsələdə tarixçilərlə dinşünasların qənaəti, demək olar ki, üst-üstə düşür. Çünki müqəddəs kitablarda rəvayət edilən tarixi hadisələrin baş verdiyi coğrafi ərazilər əsasən bu bölgədə yerləşir.

Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaşamış tayfa və etnik qrupların, eləcə də bu ərazidə yaranmış dövlətlərin ən qədim dövrlərdən başlayaraq bütün tarixi mərhələlərdə Mesopotomiya ilə sıx mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqədə olması inkarolunmaz faktır. Çünki Mesopotamiyada ardıcılıqla mövcud olmuş ən qədim dövlətlər – Şumer, Akkad və Assuriya ilə Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfa birləşmələrinin əlaqələri barədə bəzi Şumer dastanlarında məlumatlar var. Həmin məlumatlar Mesopotamiya ilə həmyaşid və qonşu olan Azərbaycan ərazilərinin bəşər sivilizasiyasının beşiyi sayılan bölgənin tarixilik və mədəniyyət baxımından tərkib hissəsi kimi xarakterizə edilməsinə kifayət qədər əsas verir. Bunu qədim Şumer dastanları, Assur mixi yazıları ilə yanaşı, müqəddəs kitablar da təsdiqləyir.

Tövrat və İncildə bəzi yer adları var ki, onların Azərbaycan ərazisində olması ilə bağlı görkəmli tədqiqatçılar əsaslandırılmış fikirlər söyləyiblər. Məsələn, Əhti-ətiqdə tez-tez rast gəlinən və Adəmə yaşamağa icazə verilən Ədən bağları barədə Varlığın ikinci fəslində maraqlı məqamlar var. Orada qeyd edildiyinə görə, Ədəndəki çaylardan biri “Quş torpağından axan” Hixondur. İncilin tədqiqi ilə məşğul olan alimlərin bir çoxu ehtimal edir ki, Hixon Araz çayıdır. Quş torpağı isə Xəzər dənizinin dalğalarının yuduğu bir sahildir.

Bu məsələdə maraqlı məqamlardan biri də ilk səmavi dinlərin – yəhudilik və xristianlığın erkən dövrlərindən etibarən Azərbaycanda yayılmağa başlamasıdır. Tarixi qaynaqlara görə, istər yəhudiliyin, istərsə də xristianlığın ilk təbliğatçılarının və mənsublarının üz tutduqları yerlərdən biri Azərbaycan əraziləri olmuşdur. Bunun səbəbləri sırasında coğrafi yaxınlıq, mədəni-sosial oxşarlıq və siyasi amillə yanaşı, çox güman ki, müqəddəs kitablarda Azərbaycan əraziləri ilə bağlı adların çəkilməsinin də təsiri var. Çünki müqəddəs kitablarda rəvayət edilən hadisələr, onların baş verdiyi ərazilər və yer adları bu kitablara inanan insanların diqqətini çəkirdi və onlar həmin yerlərə can atırdılar.

Məlumdur ki, dini inanclar özünü daha çox dəfn mərasimlərində büruzə verir və tarixçilər qədim insanların dini inanclarını o dövrə aid düşərgələrdə, xüsusilə qəbirlərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar əsasında öyrənirlər. Tədqiqatlar təsdiqləyir ki, ilk dövrlərdən başlayaraq dini inancların inkişafı Mesopotamiya ilə Azərbaycan ərazilərində, təxminən, paralel gedib. Məsələn, eramızdan əvvəl altıncı və dördüncü minilliklərdə meyidləri yaşayış məskənlərində, tikililər arasındakı boşluqda və ya küplərdə dəfn edirdilər. Bu adət təkcə Azərbaycan ərazisində yox, qədim Şərqi bir sıra ölkələrində, o cümlədən Mesopotamiyada mövcud olub. Eyni zamanda, həmin dövrlərdə dini mərasimlər keçirmək üçün xüsusi otaqlar tikilib ki, arxeoloji qazıntılar zamanı onların qalıqlarına rast gəlinib.

Bütün bunlar təsdiqləyir ki, eramızdan neçə min il öncə Azərbaycan ərazilərində yaşayan insanların həyatında dini ayin və ovsunların önəmli yeri olub. Qobustan qayaüstü rəsmlərinin çoxunun ovsun və dini mərasimlərlə bağlı olması da bu iddianın əyani sübutudur.

Səmavi dinlərə qədər Azərbaycan ərazilərində müxtəlif inanclara etiqad edilib, daha konkret desək, büt-pərəstlik hökm sürüb. Amma bu dövrdə bəzi inanclara, xüsusilə, oda, suya, ağaca və səma cisimlərinə inam daha

Qobustan qayaüstü rəsmləri

güclü olub. Ən maraqlısı da odur ki, min illərin keçməsinə baxmayaraq, bu inamın əlamətləri insanların yaddaşında mühafizə olunub və bu gün də onların həyat tərzində özünü büruzə verir. Məsələn, ilk insandan üzü bəri əcdadlarımızın müqəddəs hesab etdikləri oda bütün dövrlərdə qoruyucu, müqəddəs təmizləyici qüvvə kimi baxılıb. Ümumiyyətlə, həyatın mövcudluğunu şərtləndirən əsas komponentlər kimi od, su, torpaq və hava (külək-yel) İslamın yayılmasına qədər Azərbaycan ərazilərində yaşayan insanların etiqadında önəmli yer tutub. Səmavi dinlərin meydana çıxmasına qədər, belə demək mümkünsə, büt-pərəstliyin bünövrəsini təşkil edən bu dörd mühim komponent, əslində, Azərbaycan xalqının min illər ərzində formalaşmış dünyagörüşünün kodlaşmış simvoludur. Bəlkə, elə buna görədir ki, İslamı qəbul etməsindən 14 əsr keçməsinə baxmayaraq, xalqımızın adət-ənənələrini, xüsusilə milli bayramlarımızı bu simvollarsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Zərdüştilik: tarixən Azərbaycan ərazilərində yaranmış və yayılmış dinlərdən, ümumiyyətlə, mədəni dəyərlərdən danışarkən atəş-

pərəstliyə, xüsusilə zərdüştiliyə toxunmamaq qeyri-mümkündür. Adətən, atəşpərəstliyi zərdüştilik dini inamı ilə eyniləşdirirlər. Halbuki, hər iki inam müstəqil din sahələri kimi meydana gəlib və onların yaranması bilavasitə Azərbaycan əraziləri və xalqı ilə bağlıdır.

Odu müqəddəs hesab edən və kahinləri “maq” adlandırılan atəşpərəstlər ilk zamanlar zərdüştilik dini ayinlərini həyata keçirmirdilər. Ehtimallara görə, məhz eramızdan əvvəl VI əsrin sonundan etibarən maqlar zərdüştiliyə kahin kimi xidmət göstərməyə başlamışlar.

Zərdüştiliyə qədər dünyada müxtəlif dinlər və inanclar olub, amma onların hamısı məhəlli xarakter daşıyıb və demək olar ki, yarandığı bölgənin sərhədlərini aşı bilməyib. Üç böyük imperiyanın dövlət dini olmuş zərdüştilik nəinki məhəlli din anlayışının sərhədlərini aşmış, hətta, ilk dəfə qədim dünyada mükəmməl din, dünyagörüşü, əxlaq və məişət, mənəviyyat prinsipləri toplusu yaratmışdır. Bu dinin yaratıcısı sayılan Zərdüştin böyüklüyü ondadır ki, özünə qədər mövcud olan allahların hamısını rədd edərək yeganə Allah - Hörmüzü kainatın və bütün canlı varlıqların yaratıcısı kimi irəli sürüb. Bu baxımdan bütərəstlikdən fərqlənən Zərdüştilik bütərəst dinlərlə səmavi dinlər arasında ayrıca bir mərhələ təşkil edir.

Bu dinin əhatə dairəsi yalnız Azərbaycanın tarixi əraziləri və Yaxın Şərqlə məhdudlaşmamış, Qərbə, xüsusilə qədim yunan və hind mədəniyyətinə ciddi təsir göstərmişdir. Tarixi faktlar, eləcə də bizə gəlib çatmış yunan tarixçi və filosoflarının əsərləri sübut edir ki, zərdüştiliyin müqəddəs kitabı olan Avesta, xüsusilə, bu kitabı yaradan maqlar, onların təlimində və atəşpərəstlik dinində islahat aparmış Zərdüşt yunan mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynayıb. Bəlkə, elə buna görədir ki, ingilis tədqiqatçısı Meri Boys zərdüştiliyin bəşəriyyətə bütün digər etiqad növlərindən daha artıq dərəcədə təsir göstərdiyini iddia edir.

Əksər tədqiqatçılar təsdiqləyir ki, Zərdüştin dövrünə qədər analoqu olmayan ideyaları nəinki onun ardıcıllarına, hətta, qədim

dövrün bir çox aliminə – Platona, Aristotelə, Hermippinə və başqalarına güclü təsir göstərmiş. Uzun tarixi dövr ərzində dövlət dini statusunu qoruyub saxlayan zərdüştilik VII əsrdən etibarən, yəni İslamın yayılması ilə əlaqədar zəifləməyə başlayıb. Təsir dairəsi bu qədər geniş olan, Hindistanda və İranda indiyədək mənsubları yaşayan zərdüştilik Azərbaycanın tarixi ərazilərində yaranmış və Azərbaycan xalqının bəşəriyyətin mədəni dəyərlər sistemində ərmağan etdiyi ilk böyük töhfədir.

Zərdüştiliklə bağlı önəmli məqamlardan biri də odur ki, bu dinin tarixi ilə Azərbaycan fəlsəfəsinin tarixi demək olar ki, həmyaşiddir. Çünki zərdüştiliyin ayinlərini yerinə yetirən maqlar həm də Azərbaycanın ilk filosofları hesab edilirlər. Əslində, bu gün müxtəlif dövrlərə və qruplara ayırdığımız dünya fəlsəfəsinin bünövrəsində maqların təbliğ etdiyi ideyalar dayanır və bu baxımdan dünya fəlsəfəsi onlara çox şey borcludur.

YƏHUDİLİK

Əlverişli iqlimə, münbit torpaqlara və gözəl təbiətə malik Azərbaycan bütün dövrlərdə cəlbedici və diqqət mərkəzində olub. Şübhəsiz ki, Azərbaycan ərazilərində müxtəlif tarixi dövrlərdə çoxsaylı etnik və dini qrupların məskunlaşmasında bu amil böyük rol oynayıb. Amma inkaredilməz faktdır ki, bu məsələdə coğrafi şərait yeganə amil deyil. Müxtəlif xalqlara və dinlərə mənsub insanların Azərbaycana pənah gətirməsinin əsas səbəbi bu ölkədə yaşayan insanların mədəniyyəti və onların xarakterik keyfiyyətinə çevrilmiş tolerantlıq xüsusiyyətidir. Bu, elə bir sərəvətdir ki, min illər boyu heç bir qüvvə onu Azərbaycan xalqından ala bilməyib, əksinə, əsrlər keçdikcə daha da zənginləşib və möhkəmlənib.

Azərbaycan xalqının bu zənginliyini təsdiqləyən və min illər ərzində ondan faydalanan xalqlardan biri də yəhudilərdir. Azər-

baycanda məskunlaşmalarının tarixi eramızdan öncəyə gedib çıxan yəhudilərin bu böyük tarixi dövr ərzində azərbaycanlılar tərəfindən nə vaxtsa dini ayrı-seçkiliyə məruz qalmalarına dair bir dənə olsun, fakt yoxdur. Amma müxtəlif tarixi

dövlərdə Azərbaycan xalqına qarşı aparılmış soyqırımı siyasətinin qurbanları arasında yəhudilər də olub.

Yəhudilər Azərbaycana gəlməmişdən əvvəl bu ərazilərdə müxtəlif dinlər və inanclar olub, lakin onların heç biri kənardan gəlməyib, burada formalaşib. Bu baxımdan Azərbaycana kənardan gəlmiş ilk din olan yəhudilik həm də bu ərazilərdə yayılan ilk səmavi dindir.

Yəhudi xalqının etiqad etdiyi yəhudilik e.ə. II minilliyin sonunda yaranıb. Qərb dillərində “İudaizm” adlanan bu inanc ən qədim monoteist (təktanrılıq) dindir. Yəhudiliyin Xristianlıq və İslamdan başlıca fərqi ondadır ki, bu dinə başqa millətlər deyil, yalnız yəhudilər etiqad edirlər. Bu baxımdan vəhylə göndərilməsinə baxmayaraq, Yəhudilik səmavi dinlər içərisində milli din hesab olunur.

Yəhudilərin Azərbaycan ərazilərində məskunlaşması tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Mənbələrə görə, bu proses öz başlanğıcını e.ə. II minilliyin I yarısının sonundan başlayan Yeni Babil Xaldey hökmdarlarının zamanından götürür. Belə ki, eradan əvvəl 586-cı ildə Yeni Babil Xaldey hökmdarı II Navuxodonosor qədim yəhudi çarlığının paytaxtı Qüdsü zəbt etdikdən sonra şəhəri və Süleyman məbədinə dağıdıb, 40 min insanı əsir götürərək qula çevirib. Yəhudilərin Azərbaycana köçü də həmin dövrdən başlayıb.

Əsrlər boyu yəhudilər əsasən böyük şəhərlərdə yaşayıb, sənətkarlıq, ticarət, həkimlik, müəllimlik və digər sahələrdə çalışıblar. Azərbaycanda isə yəhudilər Şirvan (orta əsrlərdə indiki Şabran rayonu ərazisində şəhər), Dərbənd kimi böyük şəhərlərdə məskunlaşmışlar. Yəhudi yaşayış məntəqələri, həmçinin, Cənubi Azərbaycanın Xoy, Salmas, Təbriz və digər şəhərlərində də olub. Bu dövrlərdə ticarətin inkişafı ilə əlaqədar belə yaşayış məntəqələrinə, hətta, Mərvdən Çinə kimi uzanan şəhər mərkəzlərində də rast gəlmək mümkün idi. Bəzi tarixi mənbələrdə bunu sübut edən məlumatlar var.

Azərbaycanda yəhudilərin yaşamaları haqqında XII əsr yəhudi səyyahı Tudelalı Binyamin məlumat verib. Sonradan İslamı qəbul edən yəhudi həkim Şemuel ben Yəhya əl-Məqrubi də yəhudilərin Azərbaycanın Xoy, Salmas, Təbriz, Marağa və Urmiya kimi şəhərlərində məskunlaşmalarından bəhs edib.

XIII əsrin ikinci yarısında Qafqazdan Fars körfəzinə və Əfqanıstandan Suriya səhralarına kimi geniş ərazilərə sahib olan Hülakilər dövləti Azərbaycanı öz imperiyasının siyasi mərkəzinə çevirib. Elxanilər (Hülakilər) dövlətinin ilk nümayəndələrinin dini dözümlülüyü Azərbaycana xeyli sayda yəhudilərin gəlməsinə təsir göstərib. Hətta, həmin dövrdə yəhudilərin dövlət vəzifələrində çalışmaları barədə məlumatlar mövcuddur.

Vaxt keçdikcə İslam dininin qəbulu və miqrasiya nəticəsində Azərbaycandakı yəhudi icmalarının mövqeləri bir qədər zəifləməyə başlayıb. Çoxsaylı icmalar əsasən Şimali Azərbaycanda qalıb. Xanlıqlar dövrü ilə səciyyələnən XVIII əsrin II yarısında isə yəhudi icmaları müxtəlif xanlıqların tərkibində öz mövcudluğunu qoruya biliblər. O dövrdə Azərbaycandakı yəhudi əhalisinin əsasını dağ yəhudiləri təşkil edib.

Hələ XV əsrdən başlayaraq karaimlərin və kırımçaqların, 1827-ci ildə isə arami dilində danışan laxluxa adlanan Kürdüstan yəhudilərinin Azərbaycana pənah gətirmələri faktı məlumdur. Karaimlər yəhudiliyi qəbul etmiş xəzərlərin törəmələri hesab olunurlar. Kırımçaqlar isə Kırım ərazisində yaşayan türkdilli xalqlar olsalar da, onların bir çoxu özlərini yəhudilərin başqa etnodil qrupuna daxil olduğunu qeyd edirdilər.

Bundan başqa, 1832-ci ildən Rusiya imperiyasının qərb quberniyalarından köçərək Azərbaycanda məskunlaşan aşkenazi yəhudilərinin icması yaranıb. Tarixi dövr ərzində Gürcü yəhudiləri də Azərbaycanın şimal-qərb bölgələrində öz icmalarını formalaşdırıblar.

Dağ yəhudiləri: onların mənşəyi və Azərbaycanda məskunlaşmaları haqqında müxtəlif fikirlər və ehtimallar mövcuddur. Bun-

lardan ən qədimi odur ki, Dağ yəhudiləri e.ə. 721-ci ildə Assuriya çarı II Sarqon tərəfindən əsir götürülmüş və digər tayfalarla qaynayıb-qarışaraq assimilyasiyaya məruz qalmış on yəhudi qolunun nəslindəndirlər.

VI əsrdə də yəhudilərin Sasanilər tərəfindən Qafqaz ərazisinə sürgün edilməsi haqqında ilk məlumatlar xəzərlərin Azərbaycan ərazilərinə, yəni Qafqaz Albaniyasına basqınlarından bəhs edən mənbələrdə nəzərə çarpır.

Lakin Dağ yəhudiləri ilə türk Xəzər xaqanlığının əsas əhalisi olan xəzərlər arasında etnik bağların olub-olmaması məsələsi tədqiqatçılar arasında mübahisə və müzakirə predmeti olaraq qalır. VI əsrdə qurulan və X əsrin ikinci yarısında (965-ci il) dağılan bu xaqanlıq Şərqi Göytürk dövləti dağılıdıqdan sonra yaranmış, Qara dənizin Şimal sahillərində, Kiye və qədərki bugünkü Ukrayna torpaqlarında, Xəzər dənizinin Şimal və Şimal-Qərbinə əhatə edən geniş ərazilərdə hökm sürmüş türk dövləti idi. Paytaxtı əvvəl Səməndər, sonra İdil şəhərləri olub.

Quba rayonu, Qırmızı qəsəbədə tarixi sinaqoq.

Xəzər xaqanı Obadi 790-cı ildə Yəhudiliyi dövlətin rəsmi dini elan edib. Əhalinin bir qismi və hakim sülalə yəhudi dinini qəbul etsə də, ölkədə buna görə qiyam qalxıb, xaqan və oğlanları öldürülüb. Sonra hakimiyyətə Obadinin qardaşı keçib və o, ölkəyə hücum edən peçeneqləri Dneprə qədər qovmağı bacarıb. Lakin daxili çəkişmələr Xəzər xaqanlığını zəiflədib. Nəhayət, 965-ci ildə Kiyev knyazı Svyatoslav hücum edərək Səməndər və Sarkel şəhərlərini tutub və Xəzər xaqanlığı süqut edib. Xəzərlərin bir qismi Krıma, bir qismi də Şimali Qafqaza köçüblər. Şimali Qafqaza köçən xəzərlər indiki qaraçay türklərinin ulu babaları hesab edirlər.

Bəzi mülahizələrə görə, Dağ yəhudilərinin formalaşmasında Yəhudiliyi qəbul etmiş xəzərlərin Şimali Qafqaza köçmələrinin müstəsna rolu olub.

Bundan sonrakı dövrlərdə, yəni orta əsr mənbələrində yəhudilərin Qafqaz ərazisində yaşamaları haqqında məlumatlara tez-tez rast gəlinir. Tədqiqatçılar, hətta yəhudilərin orta əsrlərdə Şərqi Qafqazda məskunlaşdıqları arealın Dərbənd şəhərinin şimalında yerləşən Qaytaq vilayətindən Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olan Partav (indiki Bərdə) şəhərinədək uzanan ərazini əhatə etdiyini göstərirlər.

İrandan yəhudilərin Şərqi Qafqaza miqrasiyasının ikinci dalğası XVI əsrin sonu – XVII əsrin birinci yarısına, dəqiq desək, I Şah Abbasın (1587-1629) dövrünə təsadüf edib. O, bu ərazilərdə öz mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə İrandan bir neçə min ailəni buraya köçürdü. Onların tərkibində yəhudi ailələri də olub. Yəhudilərin bir hissəsi Gürcüstanın şərqində, bir hissəsi Dərbənd şəhərində, bir hissəsi isə onun cənubundakı kəndlərdə yerləşdirilib. Eyni zamanda, müasir Dağıstan ərazisində hələ VI əsrdən başlayaraq yaranmış qədim yəhudi icmaları öz mövcudluğunu qoruyub saxlayıblar. Sonrakı dövrlərdə onların bir hissəsi Azərbaycan ərazisinə köçərək, yeni salınmış kəndlərdə məskunlaşmağa başlayıblar.

Əvvəllər Dağ yəhudilərinin əsas məşğuliyyətini kənd təsərrüfatı, xüsusilə əkinçilik təşkil edib. Onların öz torpaqları olmadığından, qonşuluqdakı varlı müsəlmanlardan, xüsusilə xan və

bəylərdən torpaqları icarəyə götürüblər. Əkdikləri isə əsasən buğda, pərinc, düyü və s. olub. Onların təsərrüfatında bağçılıq və üzümçülük də əhəmiyyətli yer tutub. Rusiyada boyaq otuna və tütünə olan tələbatın artdığını hiss etdikdə isə bu bitkilərin becərilməsinə maraqları xüsusilə artıb.

Onların arasında heyvandarlıq geniş yayılmasa da, sonralar dəri aşılamaq Dağ yəhudilərinin əsas məşğuliyyətlərindən birinə çevrilib. Xalça ticarəti ilə məşhurlaşan Dağ yəhudilərinin sorağı isə bütün Avropa ölkələrinə, o cümlədən İspaniyaya gedib çıxıb.

Azərbaycanda Dağ yəhudilərinin sıx məskunlaşdığı ərazilərdən biri də Oğuz rayonudur. Gilan əyalətindən olan yəhudilər XVII əsrdən burada məskunlaşıb və qonşu yəhudi kəndlərinin əhalisi ilə qaynayıb-qarışıblar. Onların əsas məşğuliyyəti kiçik ticarət, tütünçülük və ipəkçilik olub.

XIX əsrin ikinci yarısında Abşeronda neft sənayesinin inkişafı nəticəsində Bakı şəhəri Rusiya imperiyasının cənubunda ən böyük sənaye mərkəzinə çevrilib. Bu dövrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən Dağ yəhudiləri Bakı şəhərinə axın edərək onun milli-etnik koloritini zənginləşdiriblər. Hələ XVIII əsrin sonlarında Dağ yəhudiləri Bakı şəhərinin şimal ətraf ərazilərində məskunlaşaraq yəhudi məhəlləsi yaradıblar. Vaxtilə “Çadrovaya” və “Bondarnaya” (indiki Mirzağa Əliyev və Şəmsi Bədəlbəyli küçələri) adlanan küçələr həmin məhəllənin əsasını təşkil edib.

Gürcü yəhudiləri: Dağ yəhudilərindən sonra Azərbaycan ərazisində məskunlaşan ən qədim yəhudi icması Gürcü yəhudiləridir. Bu icma mənsubları əski zamanlardan Gürcüstan ərazisində məskunlaşan yəhudi diasporunun nümayəndələridirlər. Gürcü yəhudiləri dedikdə, gürcü dilində danışan gürcüstanlı yəhudilər nəzərdə tutulur.

Bəzi rəvayətlərə görə, yəhudilərin Kartli və İberiya ərazilərində məskunlaşmaları e.ə. VII əsrin sonuna, yəni Birinci Qüds Məbədinin dağıdıldığı, çoxsaylı yəhudi əhalinin əsir götürülərək Yeni Babil Xaldey çarlığına aparıldığı dövrə gedib çıxır.

Maraqlıdır ki, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsindən azərbaycanlılarla yanaşı, Gürcü yəhudiləri də ciddi ziyan çəkiblər. Belə ki, ermənilər Osmanlı imperiyasının Qars və Ərzurum bölgəsindən Gürcüstanda əsasən yəhudilərin kompakt yaşadığı ərazilərə köçürüldülər. Ümumiyyətlə, XVIII əsrin sonu XIX əsrin I yarısında Rusiya imperiyasının Qafqazı işğal siyasətində ermənilərə üstünlük verməsi faktı Gürcü yəhudilərinə, xüsusən də Axalsıx və ətraf kəndlərdə yaşayan yəhudilərə təsirsiz qalmayıb. Rusiya imperatriçəsi II Yekaterinanın Qafqaz siyasətində ermənilərin yad din mənsublarının “zölmündən” azad edilməsi əsas yer tutub.

1828-ci ildə Rusiya ordusunun Osmanlı imperiyası daxilində yerləşən Axalsıxa daxil olması və təqribən bütün Cavaxetiyanın Gürcüstanla birləşdirilməsi nəticəsində Osmanlı hakimiyyəti dövründə burada məskunlaşmış yəhudilərə məxsus torpaq sahələri müsadirə edilib və rus qarnizonunun himayəsinə verilib. Bura köçürülmüş ermənilərə məxsus torpaqlara isə toxunulmayıb. Tiflisdə yerləşən Gürcü yəhudilərinə aid muzeydə də yeni hakimiyyətin yəhudi və müsəlmanlara fərqli, ermənilərə isə xüsusi münasibətini əks etdirən XIX əsrə aid sənədlər var.

Siyasi və inzibati dəyişiklik, rus administrasiyasından uzunmüddətli imtiyaz və maddi yardım alan ermənilərin Osmanlı imperiyasından axınının artması, ticarətdə onlara müəyyən üstünlüklərin verilməsi Axalsıx, Kulaşi, Kareli və Gürcüstanın digər məhsuldar rayonlarında yaşayan yəhudiləri vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa məcbur edib. Bir çox yəhudi ailələri öz üzüm və meyvə bağlarını, sənətkar emalatxanalarını, onlara aid torpaq sahələrini satmalı olublar. Ermənilərin gəlişi ilə antisemitizm: yəni yəhudilərə qarşı irqi, milli və dini ayrı-seçkilik münasibəti Gürcüstanda baş qaldıb. Yəhudilərə qarşı ittihamlar irəli sürülüb, onlar ticarətdə insafsızlıqda, keyfiyyətsiz məhsul istehsalında və digər əməllərdə təqsirləndiriləblər. Vəziyyət həтта, talan, yanğın və qətlər səviyyəsinə çatıb. Yaranmış ağır vəziyyətdə etibarlı məskən

axtarmaq duyğusu Gürcü yəhudilərini Azərbaycan ərazisinə pənah gətirməyə sövq edib.

Gürcü yəhudilərinin Azərbaycana ilk köçünün tarixi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Tədqiqatçılar bu tarixi həтта, XVIII əsrin ortalarına aid edirlər. Çox güman ki, ilk köçən əhali Axalsıx, Oni və Kutaisdən olub.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq I Dünya müharibəsinədək Gürcü yəhudilərinin Azərbaycana köçməsi prosesi (xüsusən Bakı quberniyası ərazisinə) artan xətt üzrə inkişaf edib. Gürcü yəhudiləri Bakıya axışaraq şəhərin mərkəzində yerləşməyə üstünlük veriblər.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yəhudilərin Gürcüstandan axını, demək olar ki, dayanıb. Bolşeviklərin dini, milli, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq xalqlara azadlıq vəd etmələri və xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyəti də bu sahədə yaranmış ağır vəziyyətin aradan qaldırılmasına gətirib çıxarıb.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda məskunlaşmış bir qrup Gürcü yəhudisi Rus-Qafqaz ticarət evlərinin, birjalarının, kommersiya banklarının və səhmdar cəmiyyətlərinin payçıları olub. İri ticarətlə yanaşı, xırda ticarətlə də məşğul olan Gürcü yəhudilərinin İcərişəhərdə neft, mazut, şam, sabun dükənləri, ayaqqabı və dəri emal edən emalatxanaları fəaliyyət göstərüb.

1899-cu ildə Rusiya imperiyası Daxili İşlər Nazirliyi yəhudilərə icma vergisi kimi ildə 25 rubl ödəmələri və oturaq yəhudilərin icmaya üzv olmamaqları şərti ilə Bakıda sınaqoq tikməyə razılıq verib. Sınaqoqun tikilişi üçün Bakı şəhərində olan yəhudi icmasına vəsait toplanmasında Dərbənd, Quba, Şamaxı, Şəki, Gəncə şəhərlərindəki yəhudi icmaları köməklik göstərüb, yığılan ianələr Bakıya göndərilib. Maddi yardım baxımından azərbaycanlı neft sənayeçilərinin və mesenatların da xüsusi xidmətləri olub.

İllər keçdikdən sonra Bakıda fəaliyyət göstərən ravvinlərin bir neçəsinə leqal şəkildə uşaqlara yəhudi adət-ənənələrini tədris

etməyə razılıq verilib. Hələ 1918-1919-cu illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yəhudi uşaqlarının təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı məsələ qaldırılıb. Sovet hakimiyyəti dövründə isə təhsilin məcburiliyi yəhudi gənclərin elmi biliklərə yiyələnməsi ilə yanaşı, ateizm təbliğatından təsirlənmələrinə də səbəb olub. Bəzi hallarda yaşlılar o dövrdə gəncləri öz dinlərini unutmaqda qınayıb, onları dədə-baba adətlərini qorumağa çağırıblar.

İkinci Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra Bakı şəhərində yaşayan yəhudilər, hələ müharibədən əvvəl bağlanmış sinaqoqların geri qaytarılmasına nail olublar. 1945-1946-cı illərdə isə keçmiş mərkəzi SSRİ hökumətinin icazəsi və Azərbaycanın dövlət qurumlarının qərarı ilə şəhərin yəhudi icmalarına rəsmi şəkildə sinaqoqlar üçün yer ayrılıb və bu amil Gürcü yəhudi icmasının fəaliyyətinin yenidən canlanmasına təkan verib.

Demoqrafik vəziyyət baxımından 1960-1980-ci illərdə Azərbaycanda yaşayan Gürcü yəhudiləri arasında azalmalar olub. 1980-1990-cı illərdə isə Bakıdan və Azərbaycanın digər şəhərlərindən yüzlərlə ailə İsrailə, Avropa ölkələrinə, ABŞ-a və digər ölkələrə köçərək həyatlarını orada qurub.

Avropa yəhudiləri (aşkenazilər): Azərbaycanda yaşayan yəhudi icmalarından biri də Avropa yəhudiləri, daha dəqiq desək, aşkenazilərdir. Bu termin orta əsrlərdə yəhudilərin Almaniyaya verdikləri addan yaranıb. Belə ki, yəhudi ənənəsində Yasəfin (Nuh peyğəmbərin oğlu) nəvəsi, əfsanəvi Aşkenazanın nəslinin Almaniyaya torpaqlarında məskunlaşdığı güman edildiyindən, yəhudilər bu adı həmin ölkəyə veriblər. Zaman keçdikcə bu termin subetnik anlayış kimi təkcə Almaniyadakı yəhudilərə deyil, onların nəslindən olan və digər Avropa ölkələrinə köçən yəhudilərə də şamil edilib.

Aşkenazilər hazırda Avropa, Cənubi və Şimali Amerika yəhudilərinin böyük bir hissəsini, İsraildəki yəhudilərin isə təqribən yarısını təşkil edirlər.

Aşkenazilər arasında əsas ünsiyyət vasitəsi idiş dilidir (alman dilinin orta dialekti əsasında formalaşmış yəhudi dili). Özünə-

məxsus koloriti ilə seçilən Avropa ölkələri yəhudilərinin təşəkkül tarixi tədqiqatçıların da araşdırma mövzusu olub. Alimlər linqvistik, genetik, antropoloji və tarixi tədqiqatlara əsaslanaraq belə qənaətə gəliblər ki, aşkenazilər çoxəsrlik proses zamanı müxtəlif yəhudi əsilli əhalinin qarışıq miqrasiya axınının birləşməsi nəticəsində Polşa ərazisində, daha dəqiq desək, Visla çayının yuxarı bölgələrində təxminən 700-800 il əvvəl təşəkkül tapıblar.

Azərbaycanda Avropa yəhudilərinin məskunlaşmasının öz tarixi var. Hələ 1826-1828-ci illərdə II Rusiya-İran müharibəsinin Türkmənçay müqaviləsi ilə bitməsi nəticəsində rus hakimiyyətinin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi ilə əlaqədar olaraq aşkenazi yəhudilərinin Azərbaycanda məskunlaşması intensivləşib.

XIX əsrin ikinci yarısında isə Bakıda neft sənayesinin yüksək inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, istehsalat sahələrinin çoxalması Avropa yəhudilərinin buraya köçməsinə təkan verib. Bakıya gələn ziyalı Avropa yəhudiləri içərisində memarlar, müəllimlər, həkimlər, vəkillər də az olmayıb. Ümumiyyətlə, Avropa yəhudiləri sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda bütün yəhudi icmalarının sosial tərkibinin müəyyənləşməsində, elmin, mədəniyyətin, səhiyyənin, incəsənətin inkişafında xidmətlər göstəriblər. Məsələn, geofizika elminin inkişafında N. Şapirovskinin, L. Eppelbaumun, V. Listenqartenin, musiqidə Y. Şeffərliqin, S. Kronqoldun, İ. Rozinin, teatr sənətində Y. Fridmanın, M. Kaufmanın, K. İrmiçin və digərlərinin adlarını çəkmək mümkündür.

1897-cı ildə Bakıda təqribən 2500-ə yaxın yəhudi yaşayıb və onların əksəriyyəti Avropa yəhudiləri olub. 1913-cü ildə isə bu say təqribən 10 minə çatıb və 1910-cu ildə Bakıda sinaqoq inşa edilib. Həmin sinaqoq Avropa yəhudilərinin nəinki ibadət yerinə, eyni zamanda təlim-tədris ocağına çevrilib.

Bu dövrdə Bakıda sefard yəhudiləri üçün də gimnaziya açılıb. Gimnaziyada sefard və aşkenazi yəhudilərinin uşaqları ilə yanaşı, Dağ və Gürcü yəhudilərinin övladları da təhsil alıblar. Şəhərdə “iyəşiva” adlı xüsusi yəhudi məktəbləri də fəaliyyət göstərüb ki, bu

tədris ocaqlarında “Tövrat”, “Talmud” və “Mişna” kimi müqəddəs kitablar öyrədilib. Yəhudi qızları üçün də xüsusi gimnaziya və məktəblər açılıb.

*Bakı şəhəri, Avropa (aşkenazi) yəhudiləri
sinaqoqu*

Azərbaycanda “Poaley Sion” (Sion fəhlələri) adlı siyasi partiya yaradılıb. Bu partiya ətrafında sənətkarlar, fəhlələr, ziyalıların bir hissəsi və kiçik burjuaziya nümayəndələri birləşiblər.

Sovet hakimiyyəti dövründə də Avropa yəhudiləri Azərbaycanın ictimai-siyasi, elmi, mədəni mühitində kifayət qədər aktiv fəaliyyət göstəriblər. Bu dövrdə onlar siyasi təqiblərə məruz qalsalar da, yəhudilər arasında faşizmə qarşı mübarizədə xüsusi igidlik göstərən, qəhrəman adına layiq görülənlər olub.

Tarixən Azərbaycan xalqı burada yaşayan yəhudilərə müsbət yanaşmış, dünyada antisemitizmin tüğyan etdiyi dövrlərdə belə onlara yad münasibət göstərməyib. Bu gün də Azərbaycanda aşkinazilər digər yəhudilərlə birgə, antisemitizmdən uzaq bir mühitdə yaşayırlar. Uzun illər öncə əsasən işləmək məqsədi ilə Azərbaycana gəlmiş bu yəhudilər artıq ölkəmiz üçün layiqli vətəndaş, Azərbaycan isə onlar üçün əbədi Vətənə çevrilib.

Yəhudi dininə mənsub insanlar təkcə Azərbaycanda yox, dünyanın əksər ölkələrində yaşayırlar və məlum məsələdir ki, onlara

XX əsrin əvvəllərində Bakıda Avropa yəhudiləri siyasi mühitdə də fəaliyyət göstərmiş, siyasi partiyalar yaradılıblar. Məsələn, Rusiya imperiyasının Qərb quberniyalarından, xüsusilə yəhudilərə qarşı qırğınlar törədilmiş ərazilərdən gələn aşkenazilər o dövrün şərtlərinə uyğun olaraq,

münasibət hər yerdə eyni deyil. Amma Azərbaycanda bu dinin mənsublarına bütün tarixi dövrlərdə münasibət birmənalı olub, hansısa yəhudi nə vaxtsa özünü “ögey övlad” kimi hiss etməyib, əksinə, böyük bir ailənin bərabərhüquqlu üzvü kimi həmişə onun rifahı və inkişafı üçün çalışıb. Ümumiyyətlə, yəhudilərə göstərilən münasibətə görə Azərbaycan yalnız İsrailə müqayisə oluna bilər. Bu fikir təkcə azərbaycanlıların və bu ölkədə yaşayan yəhudilərin yox, həm də başqa dövlətlərin, o cümlədən, İsrail vətəndaşı olan yəhudilərin təsdiqlədikləri həqiqətdir.

Heç kimə sirr deyil ki, yəhudilərin burada yaşadıkları 26 əsr ərzində Azərbaycan ərazilərində müxtəlif dinlərə və xalqlara mənsub insanlar çoxsaylı dövlətlər qurublar, hətta, Azərbaycanın əsrlər boyu işğala və təcavüzə məruz qaldığı dövrlər də olub. Ancaq Azərbaycan xalqı yəhudiləri heç vaxt taleyin ümidinə buraxmayıb, əksinə, ona pənah gətirmiş digər dini və etnik qruplara olduğu kimi, yəhudilərə də himayədarlıq edib. Əgər belə olmasaydı, bu gün dünyada dağ yəhudilərinin kompakt halda yaşadıkları yeganə yaşayış məntəqəsi olan Qırmızı qəsəbə indiyədək mövcudluğunu qoruyub saxlamazdı.

Əsrlər boyu Azərbaycanda yaşamış və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış, hətta, qohumluq əlaqələri qurmuş yəhudilər, şübhəsiz ki, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında yaxından iştirak ediblər və bu gün bütün dünya üçün nümunə göstərilən ölkəmizdəki tolerantlıq mühitinin formalaşmasında onların xidmətləri danılmazdır.

Ümumiyyətlə, əsrlər boyu ölkəmizdə mövcud olmuş yüksək dözümlülük mədəniyyəti təkcə azərbaycanlıların deyil, bu ölkədə yaşayan bütün dini-etnik qrupların və xalqların ortaq mədəni sərəvətidir. Təbii ki, bu sərəvətdə yəhudilərin də böyük payı var.

XRİSTİANLIQ

Dünyada elə bir cəmiyyət, xalq ola bilməz ki, hansısa din onun həyatında ciddi izlər qoymasın, mədəniyyətinin, dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərməsin. Təbii ki, Azərbaycan xalqı da bu məsələdə istisna təşkil etmir, amma azərbaycanlıların başqa xalqlardan fərqi ondadır ki, onların mədəniyyətinin, dünyagörüşünün, hətta bədii təfəkkürünün formalaşmasında bir yox, bir neçə dinin böyük rolu olub. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının tarixində və həyatında önəmli rol oynamış dinlərdən biri xristianlıqdır.

Xalqımız Azərbaycanda tarixən aparıcı dinlərdən biri olmuş xristianlığa və onunla bağlı keçmişinə üzüağ, şərəfli tarixinin tərkib hissəsi kimi baxır. Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, Azərbaycanda aparıcı din hesab edilən İslamdan fərqli olaraq xristianlığın, demək olar ki, bütün cərəyanları ölkəmizdə bu və ya digər şəkildə təmsil olunub. Azərbaycanın bu xüsusiyyətinə görə İslam ölkələri arasında analoqu yoxdur və ölkəmiz bu sahədə yalnız bəzi xristian dövlətlərilə müqayisə edilir. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə xristianlığın təxminən 2 min yaşı var ki, bu fakta görə Azərbaycan xristianlığın meydana çıxdığı bölgə ilə müqayisə edilə bilər.

Alban kilsəsi: Azərbaycanda Xristianlıqdan danışarkən Qafqaz Alban kilsəsinə və onun tarixinə toxunmamaq qeyri-mümkündür. Çünki Azərbaycanda Xristianlığın tarixi, demək olar ki, Alban kilsəsindən başlayır və bütövlükdə bu dinin tarixində həmin kilsənin xüsusi yeri var.

Qədim müəlliflər və qaynaqlar sübut edir ki, Alban kilsəsi nəinki Qafqazda, hətta bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdən biridir və apostol mənşəlidir. Alban kilsəsinin qədimliyini təkcə tarixi faktlar yox, həm də mövcudluğunu dövrümüzə qədər qoruyub saxlamış qədim alban məbədləri təsdiqləyir.

Qafqaz Albaniyasının ərazisi ilk xristian icmalarının meydana gəldiyi məkanlardan hesab edilir. Xristianlıq hələ dövlət dini statusu qazanmamışdan qabaq – I əsrin əvvəllərində Alban torpaqlarına xristian təbliğçiləri, həvarilər (Ərəblər

*Qəbələ rayonu, Nic qəsəbəsi
"Çotari" alban-udi kilsəsi*

tərəfindən İsa peyğəmbərin ardıcıllarına verilən ad), onların Qüdsdən və Suriyadan olan şagirdləri gələrək İsa peyğəmbərin göstərdiyi möcüzələrdən danışılar. Beləliklə, bölgədə İsa Məsihə etiqad edən ilk xristian icmaları yaranıb.

Mənbələrə görə, Albaniyada ilk dəfə Xristianlığı yayan, Qüdsün xristian mərkəzinə bağlı olan həvari Faddeydir. O, bu dinin təbliği ilə əlaqədar I əsrdə Azərbaycanın Artaz vilayətinə (indiki Maku şəhəri, Cənubi Azərbaycan) gəlib və burada qətlə yetirilib.

Daha sonra isə həvari Faddeyin şagirdi Yelisey Qüdsdə ilk patriarx Yakovdan xeyir-dua alıb və təbliğat aparmaq üçün Albaniyanı seçib. O, Cənubi Azərbaycan ərazisindən keçərək Beşbarmaq-Dərbənd arasındakı torpaqlarda yaşayan massagetlərin yanına gəlib və Çola (hazırda Çullu) adlanan ərazidə Xristianlığın təbliğinə başlayıb. Yelisey Uti vilayətinə, sonra isə Kür çayının sol sahilində Qəbələ yaxınlığında yerləşən Qis (indiki Kiş) kəndinə gəlib və burada kilsə tikdirib. Geri qayıdarkən atəşpərəstlərin ibadətگاهی yerləşən Zerguni dərəsində qətlə yetirildiyi qeyd olunur. Sonralar Alban hökmdarı Vaçaqanın göstərişi ilə Yeliseyin nəşinin qalıqları Xruq kəndində torpağa tapşırılıb, çalanın üzərində isə kiçik bir məbəd tikilib.

Azərbaycanda Xristianlığın yayılmasında İsa Məsihin səhabələrindən Varfolomeyin xüsusi rolu olub. Dini rəvayətlərə görə, o, 71-ci ildə yaralanıb və Bakıda vəfat edib. Şəhərin mərkəzində,

Qız qalasının yanında adı çəkilən səhabənin qanı tökülüb və bu yer 2 min il ərzində xristianlar tərəfindən müqəddəs hesab olunub.

VIII əsrdə yaşamış alban tarixçisi Musa Kalankatuklu özünün “Ağvan ölkəsinin tarixi” əsərində qeyd edir ki, paytaxtı əvvəlcə Qəbələ, sonralar isə Partav (indiki Bərdə) şəhəri olan Qafqaz Albaniyası Xristianlığın yayıldığı ilk ölkələrdən biri olub. Burada eramızın II yüzilliyindən başlayaraq ilk xristian icmaları yaranıb, IV yüzilliyin I rübündə (313-cü ildə) isə Arşakilər sülaləsindən olan alban çarı Urnayr Xristianlığı dövlət dini elan edib. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, Cənubi Qafqazda ilk xristian apostol kilsəsi Qafqaz Albaniyasında təsis olunub. Tədqiqatçı alimlər də bu fikri təsdiqləyərək bütün xristian dünyasında apostol mənşəli ilk kilsələrdən birinin məhz Azərbaycanda formalaşmış Alban kilsəsi olduğunu hesab edirlər.

Həmin dövrdə Xristianlıq dövlət dini səviyyəsinə qalxsa da, ölkədə geniş xalq kütlələrinin dininə çevrilə bilməyib, hakim təbəqələrin dini olaraq qalıb. Çünki o dövrdə adi xalq arasında bütpərəstlik, zərdüştilik, tanrıçılıq (Tenqri) inancı və s. dini etiqadlar öz təsir qüvvəsini saxlamaqda idilər.

IV əsrin sonu, V əsrin əvvəllərindən isə Xristianlıq nisbətən geniş yayılmağa, ruhanilik və kilsə iyerarxiyası təşəkkül tapmağa başlayıb. Artıq Alban ruhaniləri özləri müstəqil kilsə rəhbərliyi təyin edərək, kilsəyə avtokefallıq (Pravoslav kilsələrinin inzibati müstəqilliyi, özünüidarəetmə hüququ) statusu qazandırdılar. Alban kilsəsinin avtokefallığı iki səbəbə görə baş verib. Birinci səbəb kilsənin apostol mənşəli olması, digər səbəb isə Albaniyanın siyasi statusu, yəni Şərqi Roma imperiyasından tamamilə müstəqil olması ilə bağlı idi. Əslində isə Alban kilsəsinin hüquqi mövqeyi 451-ci ildə keçirilən IV Xalkidon kilsə toplantısında təyin edilib. Həmin toplantıda monofizitliyə üstünlük verən Alban kilsəsinin rəhbərliyi katolikos-arxiyepiskop, patriarx titulu ilə adlandırılıb.

VI-VII əsrlərdə Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (628-705) Alban kilsəsinin iqtisadi-siyasi mövqeyi daha da güclənib. Kilsənin və katolikosun səlahiyyətləri artırılıb.

Lakin vəziyyət ərəb işğalları və Cənubi Qafqazda İslam dininin yayılması ilə əlaqədar dəyişməyə başlayıb və VII əsrin ikinci yarısından etibarən Xristianlıq tədricən mövqeyini itirib.

705-ci ildə Alban dövləti süquta uğrayıb və ölkədə hakimiyyət ərəb canişinlərinin nəzarəti altına keçib. Albanlar isə etnik dəyişikliyə, mədəni-ideoloji və etnolinqvistik assimilyasiyaya məruz qalıblar. İslamı qəbul edənlər türkdilli tayfalarla qaynayıb qarışıblar. Lakin buna baxmayaraq, VIII-XIII əsrlərdə lokal fəaliyyət göstərən xristian məbədləri ölkədə bu dini qoruyub saxlamağa çalışan əsas dini təşkilatlara çevrilmişdilər. Buna misal kimi Kiçik Qafqazın ucqar yerlərində və Böyük Qafqazın ətəklərində fəaliyyət göstərən Qum (Qax), Xotavəng (Kəlbəcər), Gəncəsər (Ağdərə) və başqa alban məbəd komplekslərini göstərmək olar. Təxmini hesablamalara görə, VIII-IX əsrlərdə bu məbəd komplekslərinin sayının 30-dan çox olduğu bildirilir. Məbədlər müəyyən müddət alban xristianlığı mühitində mərkəzləşdirilmiş katolikosluq tərəfindən deyil, dindar kütləni öz ətrafında birləşdirən yarımüstəqil icma kimi fəaliyyət göstərirdilər.

Cənubi Qafqazda feodalizm ictimai-iqtisadi münasibətlərinin bərqərar olması ilə əlaqədar indiki Azərbaycan ərazisində bir sıra feodal dövlətləri – knyazlıqlar və mülüklüklər yaranıb. Bunlardan biri X-XVI əsrlərdə mövcud olmuş və əsasən indiki Dağlıq Qarabağ ərazisini əhatə edən Xaçın mülüklüyü idi. Burada İslam dinli digər feodal dövlətlərindən fərqli olaraq, alban xristian dini hakim olub. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, qədim Albaniyanın bir hissəsi olan kiçik Xaçın mülüklüyü Xaçınçay və Tərtər çaylarının vadisində yerləşib. Mülüklüyə rəhbərlik kökü Sasani hökmdarlarına bağlanan qədim alban nəslinin əlində idi. Bunların ən görkəmli Həsən Cəlal olub (onu həm də Cəlal dövlə adlandırırdılar). XIII əsrdən (1216-cı ildən) 1836-cı ilə kimi Alban apostol kilsəsinin patriarxları məhz Həsən Cəlalın nəslindən olublar.

Tarixi dövr ərzində albanlara erməni-qriqoryan və gürcü-pravoslav kilsələri də güclü təsir göstərüb. Məsələn, X əsr ərəfəsində alban xristianlarının monofizit məzhəbinə etiqad edən kilsələrində

qədim erməni dilində (qrapar), diofizit məzhəbli kilsələrdə isə gürcü dilində ibadət etməyə başlayıblar. Bu da həmin kilsələrin müəyyən təzyiqləri nəticəsində albanların assimilyasiyaya uğramalarına təsir göstərmişdir. Amansız xarici və daxili təzyiqlərə baxmayaraq, bu ağır şəraitdə alban xristian kilsəsi yerlərdə özünəməxsus xüsusiyyətlərini və nisbi müstəqilliyini saxlaya bilib. Xristian alban əhalisi isə dinini, dilini, mədəniyyətini, ən əsası isə alban əsilliyini qorumağı bacarıb. Albanların öz təqvimini və analoqu olmayan öz xaç formaları mövcud idi.

XIII əsrdən isə Alban xristian kilsəsinin yeni dini mərkəzi Gəncəsər monastırı olub. Bu monastırı Həsən Cəlal təsis edib. O, uzun müddət alban xristian kilsəsinin yeparxiya mərkəzi, Albaniya katolikoslarının iqamətgahı olub. Onlardan bəziləri ömürlərinin sonunadək burada yaşayıb, burada da dəfn ediləblər.

Monqolların işğalları alban kilsəsinin mərkəzi sayılan Xaçın məlikliyinin həm siyasi, həm də dini həyatına güclü təsir göstərmişdir. Bu dövrdə məliklik gah Cənubdan, gah da Orta Asiyadan gəlmiş monqolların və müsəlman dövlətlərinin asılılığında olduğundan, Alban kilsəsinin vəziyyəti daha da ağırlaşmışdır. Qonşu xristian kilsələri bundan istifadə edib albanlara öz dini təzyiqlərini daha da gücləndirəblər. Dini mərkəzi və katolikosu Gəncəsər monastırında yerləşən Alban xristian kilsəsi öz təsir dairəsini və qüvvəsini xeyli itirdiyindən 1634-cü ildən etibarən nisbi konfessional müstəqilliyini saxlamaq şərti ilə Eçmiədzin yeparxiyasının üstünlüyünü qəbul etməyə məcbur olub.

Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra isə Alban kilsəsinin öz konfessional müstəqilliyini saxlamaq imkanı daha da azalıb. Hətta, çar hökuməti erməni katolikosluğuna bir sıra güzəştlərə gedərək, onun avtokefal Alban kilsəsinə və patriarxlığını ləğv edib erməni kilsəsinə tabe olunması tələbini yerinə yetirib.

Nəhayət, 1836-cı ildə “Rusiya müqəddəs Sinodu”nun xüsusi fərmanı və imperator I Nikolayın reskripti (imperatora təqdim edilmiş məsələyə onun verdiyi qanun qüvvəsində olan cavabı) ilə

ayrıca nizamnaməsi, məxsusi ayinləri olan Alban xristian kilsəsi ləğv edilib, onun arxiv sənədləri də daxil olmaqla bütün əmlakı erməni-qriqoryan kilsəsinə verilib.

Qeyd edilməlidir ki, Alban kilsəsinin monofizit məzhəbinə aid olan qolu erməni-qriqoryan katolikosluğunun sərəncamına verilərsə də, diafizitizmə meyl edən bir sıra alban kilsələri isə gürcü-pravoslav dini mərkəzinə tabe edilib. 1857-ci ildə isə, ümumiyyətlə Alban kilsəsi, Alban yeparxiyası anlayışları ləğv olunub.

1909-1910-cu illərdə Rusiyanın Ali dini Sinodu Eçmiədzin erməni-qriqoryan dini Sinoduna və İrəvan erməni-qriqoryan konsistoriyasına tabeçiliyindəki yeparxiyaların köhnə arxiv işlərini məhv etməsinə icazə verib. Beləliklə, erməni kilsəsinin köhnə arxivləri ilə birlikdə Alban xristian kilsəsinin də bütün arxiv sənədləri şüurlu şəkildə məhv edilib. Bütün bunlar gələcəkdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək üçün çox uzaqgörənliklə düşünülmüş bir cinayət idi.

Tarixi dövr ərzində alban əhalisi də tədricən dini-etnik assimilyasiyaya məruz qalıb. Ölkənin düzən ərazilərində məskunlaşan əhali İslam dinini qəbul edərək müsəlmanlaşıb, Kiçik Qafqazın cənub-qərbində yaşayan alban əhalisi isə monofizit erməni-qriqoryan dininin təzyiqi altında erməniləşib, Kiçik Qafqazın şimal-şərq regionunun əhalisi isə diofizit gürcü-pravoslav kilsəsinin fəal təsiri altında gürcüləşib. Buna baxmayaraq, albanların heç də hamısı assimilyasiyaya uğramayıb. Qarabağ və Zəngəzurda yaşayan albanların bir hissəsi Kür çayının sol sahilinə yerləşiblər ki, bura da udinlərin qədim yaşayış əraziləri hesab olunur. Albanların nəslindən olan udinlər Azərbaycanın Oğuz və Qəbələ rayonlarında, Gürcüstanın bəzi kəndlərində indi də yaşayırlar.

1836-cı ildən sonra Eçmiədzin kilsəsinin təzyiqlərinə baxmayaraq, udinlər erməni kilsələrinə getməkdən imtina edib və ibadəti öz evlərində yerinə yetiriblər. Bu dövr ərzində onlar müxtəlif ibtidai dinlərin elementlərini xristianlıqla çuğlaşdıraraq özünəməxsus inanc formalaşdırıblar. Onlar öz dillərini, mədəniyyətlərini və etnik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayıblar.

Xristianlıqla bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə, Azərbaycanda bu dini yayan ilk xristianların tikdirdikləri və “Şərqi kilsələrinin anası” saydıqları Kiş kilsəsi Qafqazda ilk xristian məbədidir ki, günümüzə qədər qorunub saxlanılıb. Əslində, dövrümüzə qədər gəlib çatmış və böyük əksəriyyəti Qarabağ, Qəbələ-Şəki-Zaqatala bölgəsində yerləşən alban abidələri xristian Azərbaycan türklərinin xristian mədəniyyətinə, ümumilikdə, bəşəriyyətin mədəni dəyərlər xəzinəsinə ən böyük töhfəsidir.

Qeyd edək ki, Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti aparan təcavüzkar Ermənistan zəbt etdiyi ərazilərdə xalqımızın min illər ərzində qurub yaratdığı tarixi-mədəni abidələri yerlə-yeksan edib, Azərbaycan xalqının tarixində böyük bir mərhələni təşkil edən alban abidələrini saxtalaşdıraraq qriqoryanlaşdırıb. Erməni tarixçiləri heç bir dəlilə əsaslanmadan hər yerdə Azərbaycan-alban toponimlərini dəyişərək saxta tarix yaratmaqda davam edirlər. Təcavüzkar Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdə geniş qazıntı işləri apararaq bu torpaqlarda erməni izi axtarır, saxtalaşdırdığı alban məbədlərini dünyada erməni abidələri kimi qələmə verir. Həlbuki, həm tikilişinə, həm memarlıq xüsusiyyətlərinə, həm də dini atributlarının formasına görə alban abidələri erməni kilsələrindən fərqlənir və alban ənənələri erməni kilsəsi ilə müqayisədə alban kilsəsinin daha qədim olduğunu təsdiqləyir.

Qarabağdakı alban abidələrinin ermənilərə heç bir aidiyyətinin olmadığını başqa yollarla da sübut etmək mümkündür. Məsələn, tutaq ki, Qarabağdakı xristian abidələri ermənilərə məxsusdur. Bəs, onda Şəki-Zaqatala bölgəsindəki xristian abidələrini kim tikib? Axı ermənilər bu bölgədə heç vaxt kompakt halında yaşamayıblar! Digər tərəfdən, Yuxarı Qarabağda Gəncəsər monastırı ətrafında XIII-XIV əsrlərə aid qəbir daşlarının üstündə xristian adları ilə yanaşı, türk adları da həkk olunub və bu onu göstərir ki, hələ o dövrdə Qarabağ xristianlarının bir qismi türk etnosuna mənsubiyyətlərini itirməmişdilər.

Məlumdur ki, ermənilər Azərbaycan xalqına məxsus abidələri saxtalaşdırarkən din amilindən, xüsusilə xristianlığın simvolu sayılan xaçdan yararlanmağa çalışırlar, üzərində xaç işarəsi olan bütün tarixi abidələri erməniləşdirirlər. Halbuki, Azərbaycanda xaçın tarixi xristianlığın tarixindən daha qədimdir. Eramızdan əvvəl XIII-XII əsrlərdən xaç, svastika (çərxifələk) kimi işarələr odun, işığın simvolu rolunu oynayırdı. Həmin dövrə aid Gəncəçay, Borsunlu abidələrində bu işarələrin həkk olunduğu çoxlu sayda işarələr var. Məsələn, Borsunlu kurqanında tapılmış dərin boşqabların səthi xaç işarəsinin müxtəlif variantları ilə bəzədilib. Sarıçoban kurqanındakı qəbirlər isə xaç şəklində qazılıb. Bütün bunlar xaç işarəsinin xristianlıq dinindən çox-çox əvvəl mövcud olmasını və onun tamamilə başqa rəmzi mənə daşmasını və həmin abidələrin ermənilərə heç bir aidiyyətinin olmamasını sübut edir.

Azərbaycan tarixinin xristianlıqla bağlı məqamları təkcə İslamdan öncəki dövrə aid deyil, əksinə, İslam Azərbaycanda aparıcı dinə çevrildikdən sonra da bu ərazilərdə xristianlar yaşayıb və ümumi mədəniyyətimizin formalaşmasında yaxından iştirak ediblər. Üstəlik müəyyən tarixi dövrlərdən başlayaraq bu dinin müxtəlif qolları - pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq, eləcə də lüteranlıq ölkəmizdə yayılıb və yaşamaq hüququ qazanıb.

Pravoslavlıq: Azərbaycanda Xristianlığın institutlaşmasının tarixi Alban kilsəsindən başlayır. Bu kilsə mövcudluğunu fərqli formada olsa da, günümüzədək qoruyub saxlayıb. Amma Alban kilsəsi Azərbaycanda ən qədim kilsə olmasına baxmayaraq, hazırda mənsublarının sayına görə pravoslavlardan geridə qalır. Ümumiyyətlə, son iki yüz ildə ölkəmizdə ən çox yayılan xristian məzhəbi pravoslavlıqdır.

Hazırda Azərbaycanda həm gürcü, həm də rus pravoslav kilsəsi fəaliyyət göstərir. Gürcü pravoslav kilsələri Gürcüstan Katalilos-Patriarxlığına, rus pravoslav kilsələri isə Moskva və Ümumrusiya Patriarxlığına tabedirlər.

Bakı şəhəri,

Müqəddəs Məryəmin mövludu kilsəsi.

Rus pravoslav kilsəsinə mənsub xristianlar ölkə əhalisinin təxminən iki faizdən çoxunu təşkil edir. Xristian icmaları içərisində özünəməxsus yeri olan Rus-pravoslav kilsəsinin ölkəmizdə yaranma tarixçəsi çox da qədim deyildir. Bu tarix Rusiya imperiyasının işğalına məruz qalan Azərbaycana XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rusların və xristian dininə etiqad edən digər xalqların, xüsusilə də slavyan xalqları nümayəndələrinin köçürülməsi dövrünə təsadüf edir.

1813-cü il Gülüstan müqaviləsindən sonra Azərbaycanın Bakı, həmçinin, digər iri şəhər, qəsəbə və kəndlərində rus hərbiçilərinin, müstəmləkə üsuli-idarəsi məmurlarının, onların ailələrinin məskunlaşması, habelə, Rusiyanın müxtəlif əyalətlərindən olan təriqətçilərin ölkəmizə köçürülməsi rus millətindən olan əhalinin sayını süni şəkildə artırıb. Elə rus pravoslavlığı da Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərindən etibarən çarizmin bölgədə tətbiq etdiyi “köçürmə siyasəti” çərçivəsində təşəkkül tapıb.

Beləliklə, o dövrdə Azərbaycanda sayı xeyli artan rus əhalinin dini tələbatını ödəmək məsələsi gündəmə gəlib və onun həlli istiqamətində tədbirlərin görülməsi aktuallaşmış. Məsələnin həlli özünü çox gözlətməyib və 1815-ci ilin əvvəlində Bakıda ilk Rus-pravoslav kilsəsinin açılması barədə qərar qəbul olunub. Bu qərar

Ölkəmizdə rus pravoslavlarla müqayisədə gürcü pravoslavların sayı xeyli azdır. Gürcü pravoslavlar əsasən Qax rayonu ərazisində yaşayır və ümumi sayları 7 min nəfərdən çox deyildir. Bu rayonda onların ibadət etdiyi dörd kilsə fəaliyyət göstərir.

Şamaxı əyalətinin (quberniyasının) rus qoşunlarının baş komandanı, general N.F.Rtişşevin müvafiq sərəncamı ilə hüquqi təsdiqini tapıb və yeni kilsənin tikintisi üçün vəsait toplanmağa başlanılıb. Lakin tikinti işləri üçün xeyli vaxt tələb olunduğundan, dindarlardan müvəqqəti olaraq ibadəti üçün yer lazım idi. Elə bu məqsədlə həmin vaxtlar Qız qalası yaxınlığında ərzaq dükanı kimi istifadə edilən baxımsız köhnə bir məscid binası “Müqəddəs Nikolay” adı ilə pravoslav kilsəsinə çevrilib və Tiflisdən dəvət olunan David İvanov adlı bir keşiş burada fəaliyyət göstərməyə başlayıb. Sonralar bu kilsəni 1850-1858-ci illərdə İçərişəhərdə, Qoşa Qala qapısının yanında inşa edilmiş yeni “Müqəddəs Nikolay” kilsəsi əvəz edib. Yararsız vəziyyətə düşən köhnə Nikolay kilsəsi isə bir müddət bağlı qalıb, lakin 1892-ci ildən yenidən təmir olunaraq kiçik kilsəyə çevrilib. Bundan başqa, həmin dövrdə Bakıda Bayıl donanma və hərbi dairə kilsələri də fəaliyyət göstərüb.

XIX əsrin II yarısında isə ölkəmizdə neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar Rusiya imperiyasının müxtəlif ərazilərindən çoxlu işçi qüvvəsinin və mütəxəssislərin gəlməsi ilə Azərbaycanda Rus-pravoslav xristianlığına mənsub əhali daha da çoxalıb. Şərait və mövcud vəziyyət daha böyük sahəyə malik kilsələrin inşa edilməsi zərurətini yaradıb. Beləliklə, 1888-1898-ci illərdə Bakıda “Aleksandr Nevski” adlı yeni kilsə inşa olunub ki, bu kilsə XIX əsrdə Cənubi Qafqazda tikilmiş ən iri və möhtəşəm pravoslav kilsəsi idi. Kilsənin təməlqoyma mərasimində imperator III Aleksandr və onun ailə üzvləri iştirak ediblər (kilsə 1937-ci ildə Sovet hökumətinin qərarı ilə dağıdılıb. Hazırda Bakı şəhərində onun yerində 189 və 190 nömrəli orta məktəblər yerləşir). Ümumilikdə həmin dövrdə Bakıda 17 pravoslav kilsəsi fəaliyyət göstərüb. Sovetlər zamanı üçü istisna olmaqla pravoslav kilsələrinin hamısı məhv edilib.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda pravoslavlığın ən çox yayıldığı dövrdür. 1913-cü ilin statistikasına görə, o illərdə təkcə Bakıda on minlərlə pravoslav yaşayıb. Bakı şəhərində bir sıra məhəllə kilsələri (prixdlar) və sovmələr (çasovnya) da

açılıb. Bu dövrün tendensiyaları Azərbaycanın digər bölgələrində də müşahidə olunub. Məsələn, Şamaxı şəhərində Rusiya imperiya ordusunun hərbi dairə komandanlığı yaradıldıqdan sonra, 1820-ci ildə ilk Rus-pravoslav prixod kilsəsi fəaliyyətə başlayıb. 1843-cü ildə isə Şamaxı şəhər kilsəsi tikilib. Bundan başqa, Bakı quberniyasının Quba qəza mərkəzində və bu qəzanın ruslar yaşayan kəndlərində, Cavad qəzasının on kəndində, Lənkəran şəhərində, həmçinin, Göyçay qəzasının yeddi kəndində Rus-pravoslav kilsələri fəaliyyət göstərüb. XX əsrin əvvəllərində isə Bakı quberniyasında iki minə yaxın şagirdi olan kilsə-prixod dini məktəbləri açılıb.

Azərbaycanda olan bütün Rus-pravoslav xristianlığına aid dini təsisatlar 1920-ci ilə kimi Gürcüstan ekzarxının ixtiyarında olub və onun təyin etdiyi Bakı blaçoqçinliyi tərəfindən idarə olunub. 1904-cü ildə Azərbaycanda iki blaçoqçinlik fəaliyyət göstərüb. Birincisi Göyçay, Quba və Şamaxı qəzalarını, ikincisi isə Lənkəran və Cavad qəzalarını əhatə edib. Blaçoqçinlikləri idarə edən yepiskoplar Rus-pravoslav Gürcüstan ekzarxındakı arxiyepiskopa, yaxud mitropolitə birbaşa təbə idilər. Sonralar yepiskoplar “Bakı və Xəzəryanı” titulu alıblar. Bu titulu daşıyan on bir yepiskop olub.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməsində də vətəndaşların bütün hüquqları, o cümlədən dini azadlıqları təmin edilib. Parlamentdə bütün dinlərdən olan deputatlar bərabərhüquqlu nümayəndə səlahiyyətinə malik idilər. Dinə münasibətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bərabərhüquqlu əhalisini təmsil edirdilər. Yaradılan bu şəraitdən o dövrdə Azərbaycandakı bütün dini konfessiya mənsubları, həmçinin, Rus-pravoslav kilsəsinə etiqad edənlər də geniş yararlanıblar.

Azərbaycanda Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzü nəticəsində Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bütün dini qurumlar kimi Rus-pravoslav kilsələrinin də sayı kəskin azalıb, dini təsisatların qeydiyyata ləğv edilib, ibadət evləri və kilsələr bağlanıb. Ateizmin tüğyan etdiyi dövəmdə, xüsusilə XX əsrin 20-30-cu illərində

inzibati zorakılığın tətbiqi çoxlu sayda kilsə binalarının dağıdılmasına, minlərlə xristian ruhani və sırası dindarların repressiyaya məruz qalmasına səbəb olub. O vaxtlar Bakı yeparxiyasında çalışan Andrey Yeryomin, Yefimiy Savelyev, İyohan Qançev kimi din xadimləri repressiyanın qurbanlarından olublar.

1943-cü ildə Sovet dövləti dinə müəyyən sərbəstlik verdikdən sonra Bakıda “Rojdestvo Boqoroditsa” adlı Rus-pravoslav kilsəsi və digər məhəllə kilsələri açılıb. Həmin kilsələr Moskva və Ümumrusiya Patriarxlığının Stavropol və Bakı yeparxiyasının tərkibinə daxil idi və bu təşkilat tərəfindən idarə olunurdu.

Katoliklik: Hazırda saylarının az olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda katolikliyin tarixi pravoslavlıqla müqayisədə daha qədimdir. Təxmini hesablamalara görə, katolikliyin ölkəmizdə tarixi yeddi əsrdən az deyildir. Amma bununla belə, Katoliklik Azərbaycanda mövcud olan

*Bakı şəhəri,
Müqəddəs Məryəm Katolik kilsəsi.*

xristian məzhəbləri arasında heç vaxt aparıcı mövqeyə malik olmayıb, sadəcə, bütün dövrlərdə mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilib.

Xristianlığın üç ən böyük qolundan biri olan katolik kilsəsi 1054-cü ildən, yəni, vahid kilsənin iki yerə parçalanmasından sonra bu adla fəaliyyət göstərməyə başlayıb və tarixi dövr ərzində dünyanın əksər ölkələrində yayılıb. Şərqi xristianlıqından (Pravoslavlıqdan) öz etiqad, ayin, doqmatik və etik dəyərləri ilə fərqlənən bu xristian konfessiyasının mənsubları Avropa, Afrika, Amerika və Asiyada kilsələr qurub yerli xalqlara inanclarını təbliğ ediblər.

Azərbaycanda katoliklik orta əsrlərdən yayılmağa başlayıb. Xüsusilə XIV əsrin əvvəllərindən missionerlərin fəaliyyəti nəticəsində xristianlığın bu qolu bölgədə inkişaf edib və XVII-XVIII əsrlərdə Vatikan tərəfindən regiona missionerlər göndərilib. Bu dövrdə Azərbaycanın ən iri şəhərlərində katolik monastrlar, missiya və məktəbləri fəaliyyət göstərmiş. Bu kilsə mənsublarının ölkəmizdə mövcudolma tarixi haqqında ilkin yazılı məlumatlar XIV əsrə aiddir. 1320-ci ildə fransız rahib Jurden Katalani de Severakın Bakıda və digər Azərbaycan şəhərlərində olması haqqında məlumatlar var. Tədqiqatçılar təqribən eyni dövrdə katolik kilsəsinə mənsub Fransiskan ordeni rahibi Odorik de Pordenonun da Azərbaycanda olmasını qeyd edirlər.

Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycanda katolik icmalarının inkişaf dövrü XVII əsrə təsadüf edir. Çünki bu dövrdə Bakıda, Şamaxıda, Gəncədə, Təbrizdə, Naxçıvanda və başqa şəhərlərdə katolik kilsəsinə məxsus *karmelilər* (XII əsrdə yaranmış katolik-rahib ordeni), *dominikanlar* (XIII əsrdə yaranmış katolik-rahib ordeni), *avqustinlər* (XIII əsrdə yaranmış katolik-rahib ordeni), *kapusinlər* (XVI əsrdə yaranmış katolik-rahib ordeni) və *yezuitlər* (XVI əsrdə yaranmış katolik-rahib ordeni) ordeninin mənsubları məskunlaşaraq monastrlar, kilsələr və tədris ocaqları yaradıblar. Katolik-rahiblər əsasən dini təbliğatla və tibb sahəsiylə məşğul olublar.

1828-ci ildə Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra əvvəlki dövrün bütün katolik icmaları öz fəaliyyətlərini dayandırsalar da, XIX əsrin ikinci yarısından XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövr icmanın həyatında əhəmiyyətli mərhələ kimi səciyyələndirilir. Çünki bu dövrdə Azərbaycanda katolik xristianlığına və digər qərb kilsələrinə mənsub əcnəbilərin artımı baş verib. Bunun səbəbi “neft bumu”, Polşa üsyanı iştirakçılarının və Rusiya imperiyasının bütün bölgələrindən katoliklərin Qafqaza sürgün olunmasıdır. Bakıda ilk katolik prixodu XIX əsrin 50-ci illərində elə rus ordusu tərəfindən hərbi katoliklərin Qafqaza sür-

gün edilməsi nəticəsində yaradılıb. Prixod Tetri-Skarodakı (Gür-cüstan) katolik hərbi prixoduna tabe olub.

XIX əsrin 80-ci illərində Bakıda katoliklərin sayı min nəfəri ötüb. Bakı prixodu elə bu dövrdə müstəqilləşib. Sonralar isə Müqəddəs Məryəmin Bakirə Hamiləliyi şərəfinə kilsə (1895-ci ildə) tikilməyə başlayıb və onun fəaliyyəti 1900-cü ildə Çar fərmanı ilə təsdiqlənib. Bundan başqa, Bakı qəbiristanlığında 1903-cü ildə Müqəddəs Xaç kilsəsi inşa olunub. Müqəddəs Məryəmin Bakirə Hamiləliyi kilsəsi sovetlər dönməndə - 1931 və ya 1934-cü ildə dağıdılıb, keşişi Stefan Demiurov isə gizli şəkildə dini ayinləri icra etdiyinə görə həbs edilib, daha sonra güllələnib. İnzibati təzyiqlərin güclü olduğu bu dövəndə katolik icmasının fəaliyyəti demək olar ki, tamamilə dayandırılıb. Lakin Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra katolik icması yenidən formalaşmaq imkanı və hüququ əldə edib.

Protestantlıq: Statistkaya əsasən, xristian dünyasında mənsubların sayına görə katolikdən sonra protestanlıq gəlir. Lakin Azərbaycanın bununla bağlı statistik göstəriciləri fərqlidir. Belə ki, mənsubların sayına görə, birinci yerdə pravoslavlıq, ikinci yerdə protestanlıq, üçüncü yerdə isə katoliklik gəlir. Amma ölkəmizdə pravoslavlıqla protestanlığın yayılması tarixi təxminən eyni dövə - XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Əslində, Katolik və Pravoslavlıqdan fərqli olaraq, Protestantlıq bir-biri ilə əlaqəsi zəif olan sərbəst missionerlər vasitəsi ilə yaradılmış təriqətlərdən ibarətdir. Protestantlıq Xristianlığın yeni istiqaməti kimi ənənəvi cərəyanlara qarşı müxalif mövqə nümayiş etdirən din adamlarının mübariz hərəkəti nəticəsində yaranıb. Məqsədi Xristianlıqda islahat aparmaq ideyası olan bu cərəyan 1517-ci ildə rahib və ilahiyatçı Martin Lüterin katolikliyə qarşı çıxması ilə başlayıb. Protestantlıq özü də müəyyən qollara ayrılır və cərəyanın banisinin adı ilə adlandırılan Lüteranlıq onların öndə gələnlərindəndir. Eyni zamanda, Azərbaycanda ilk yayılan protestant təriqəti də Lüteranlıqdır.

Ölkəmizdə Lüteranlığın yaranması XIX əsrin I yarısında almanların və polyakların Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə əlaqələndirilir. Onların gəlişinin səbəblərindən biri XIX əsrin əvvəllərində Almaniya baş vermiş siyasi-dini iğtişaşlar sayılır. O vaxt Avropada belə bir mövhumat mahiyyətli şeyə yayılmışdı ki, guya Qərbdə qiyamət günü yaxınlaşır, nicat isə ancaq Şərqdədir. Əhali, xüsusilə sektant dindarlar Rusiya imperiyası ərazilərinə, o cümlədən Qafqaza köçməklə qiyamət gününün sorğu-sualından yaxa qurtarmağa çalışıblar. Əsasən Göy-göl (Elenendorf) və Şəmkir (Anenfeld) rayonları ərazilərində məskunlaşan almanlar burada yaşayış məntəqələri, icma və məhəllələrini (koloniyalarını) yaradıb, mənsub olduqları dini, milli adət-ənənələri qoruyub saxlayıblar. Beləliklə, o dövrdə Yung Ştillinqin simasında xilostik peyğəmbərliyin təsiri altında minlərlə lüteran Qafqazda yerləşib, “Yeni Yerusəlim” yaratmaqla İsa Məsihin ikinci zühurunu gözləyib. Bəzi mənbələrə görə, 1819-cu ilin əvvəlində Azərbaycanda 209 alman ailəsi yaşayıb.

Əslində, almanların Cənubi Qafqaza köçürülmələrinin yeganə səbəbi Avropada qiyamət gününün yaxınlaşması ilə bağlı möhvumat xarakterli rəvayətlər deyildi. Başqa bir səbəb həmin dövrdə indiki Almaniya torpaqlarında tüğyan edən aclıq və o zamankı rus çarı Aleksandrın anasının alman mənşəli olması idi. Rus çarı almanları Cənubi Qafqaza köçürməklə həm onları aclıqdan xilas etmək, həm bu regionda almanların vasitəsilə əkinçilik mədəniyyətinin inkişafına nail olmaq, həm də Rusiyanın maraqları naminə forpostlar yaratmaq istəyirdi. Alman və polyaklarla yanaşı, pravoslavlıqdan ayrılmış digər təriqətçilərin də Azərbaycanda məskunlaşması eyni məqsədlərə xidmət edirdi. Lakin zaman göstərdi ki, Çar Rusiyası protestontları və rus təriqətçiləri regiona köçürməklə qarşısına qoyduğu məqsədlərə tam nail ola bilməyib.

1821-ci ildə Elenendorfda (indiki Göygöl rayonu ərazisində) İsveçrədən gəlmiş missionerlər tərəfindən sinod çağırılıb və burada ümumzaqafqaziya alman icmaları üçün ilk dəfə kilsə nizamnaməsi

qəbul edilib. İohann Yakob Krauts adlı şəxs Elenendorf kolonistlərinin ruhanisi seçilib. Əvvəllər təriqət mənsuqları Krautsun dini vaizlərini dinləmək üçün onun evinə toplaşblar. Krautsun evi eyni zamanda azyaşlı uşaqlar üçün orta məktəb olub.

1832-ci ildə pastor Breytsn-Baxın rəhbərliyi ilə Elenendorfda sitayiş evi tikilib və 1840-cı ilə qədər fəaliyyət göstərüb. XIX əsrin ikinci yarısından

Bakı şəhəri, Lüteron kilsəsi (Kırxa)

başlayaraq Elenendorf və Anenfelddə, eləcə də Gədəbəydə bir sıra inzibati binalar qot üslubunda inşa olunub. Eyni zamanda, 4 aprel 1854-cü ildə Elenendorfda qot üslubunda Müqəddəs İohann lüteran kilsəsinin təmali qoyulub. Burada lüteran icmalarının Zaqafqaziya köçündən bəri bir sıra tarixi məlumatlar və o dövrün rus dəmir pullarının kolleksiyası qorunub saxlanılıb. 1868-ci ildə isə Gədəbəydə “Simens və K” şirkətinin maliyyə dəstəyi ilə lüteran kilsəsi inşa edilib.

Yevangelist-lüteran kilsəsi ardıcılılarının ikinci dalğası Azərbaycana, əsasən də Bakı şəhərinə XIX əsrin II yarısında neft yataqlarının istismarında iştirak edən alman sənayeçilərinin gəlişi ilə bağlıdır. 1864-cü ildə Moskvadan Exiler qardaşları, Debur, Otto Lend və başqaları Bakıya gəliblər. Onlar 1870-ci ildə Bakıda Yevangelist-lüteran icması yaradıblar. İcmaya pastor yox, dünyəvi

şəxs sədrlik edib. İcmanın sədri və kilsə şurası prixodun iclasında seçilib.

XIX əsrin 70-ci illərində Bakı quberniyasında Lüteranlığa mənsub üç mindən çox alman və digər millətlərin nümayəndələri yaşayıb. Bunu nəzərə alaraq, 1877-ci ildə şəhərin qubernatoru general-mayor Pozen lüteranlar üçün kirxa (lüteran kilsəsi) və ibtidai məktəb açılması ilə əlaqədar kilsə şurası üzvlərinin və sədrinin seçilməsinə razılıq verib, bir il sonra isə Bakıda lüteran icması məbədin tikintisini həyata keçirmək üçün aktiv fəaliyyətə başlayıb. Bu məqsədlə Bakı Yevangelist-lüteran Şurasının üzvləri Lemkul, Meyer, Eyxler, Lens, Sinne və başqaları şəhər idarəsinə müraciət edərək, məbədin və məktəbin tikintisi üçün dəfələrlə ərazi ayrılmasını istəsələr də, məsələ öz həllini yalnız 1885-ci ilin noyabrında tapıb. Belə ki, Bakı şəhər Dumasının qərarı ilə icmaya “Telefonaya” küçəsində (indiki 28 May küçəsi) 1400 kvadrat sajin (1 sajin 2,134 metrə bərabərdir) ərazi ayrılıb.

O biri il isə lüteran icmasına ayrılan ərazidə məktəb tikilib. Məktəb binasından ibadət evi kimi istifadə edilməsinə baxmayaraq, lüteranların sayı çoxaldığından ayrıca kilsənin tikilməsinə ehtiyac daha da artıb. Bu məsələ 1894-cü ilin fevralında icmanın ümumi iclasında müzakirə olunduqdan sonra kilsə binasının layihəsini hazırlamaq 24 yaşlı memar Adolf Eyxlərə həvalə edilib. Bir aydan sonra memar tərəfindən hazırlanan layihə icma iclasında təsdiqini tapıb və 1896-cı ilin baharında Rusiya imperiyasının Daxili İşlər Nazirliyi onun inşasına razılıq verib.

Həmin ilin mart ayının 21-də məbədin rəsmi təməlqoyma mərasimi keçirilib. Tədbirdə o vaxtkı Bakı qubernatoru Lileyev və məşhur Emmanuel Nobel də iştirak ediblər. Əsasən icma üzvlərinin ianələri, xüsusilə də Nobel Qardaşları Şirkətinin maddi köməkliliyi ilə inşa olunan kilsəyə (kirxa) “Xilaskar” adı verilib.

1899-cu ildə məbədə zəng və orqan yerləşdirildikdən sonra mart ayında min nəfərdən çox insanın iştirakı ilə kilsənin təqdis olunma mərasimi keçirilib. 1900-cü ilin aprelində kirxada Baxın

əsərləri əsasında ilk ruhani orqan konserti keçirilib. Bakı üçün bu, çox əlamətdar hadisə olub, hətta ənənəyə çevrilib.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra dini icmalara təzyiqlər Yevangelist-lüteranlardan da yan keçməyib və icma 1937-ci ildə ləğv edilib. Həmin ilin oktyabrında isə icmanın axıncı pastoru Paul Qamberq, şura üzvləri və icmanın aktivləri həbs edilərək güllələniblər.

Xristian təriqətçiliyi: Azərbaycanda xristian təriqətçiləri XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Rusiya imperiyasının mərkəzi regionlarından slavyandilli əhalinin Cənubi Qafqaza köçürülməsi nəticəsində meydana gəlib. Təriqətçilər Rus-pravoslav kilsəsi tərəfindən qəbul edilmədiklərindən və ümumiyyətlə, sektantlıq hökumətin pravoslav yönümlü din siyasətinə zidd olduğundan, onlar öz doğma yerlərindən sürgün edilib Qafqazda, xüsusən də Azərbaycan ərazilərində dayaq sayılacaq forpostların yaradılması məqsədilə yerləşdiriliblər. Çar Rusiyası digər tərəfdən yerli əhali olan azərbaycanlıların yüksək tolerantlıq xüsusiyyətini də nəzərə alıb və bu amildən maksimum yararlanmağı qarşısına məqsəd qoyub.

Xristian təriqətçilərinin Azərbaycana sürgün olunmaları məsələsi rəsmi şəkildə Rusiya imperiyasının dövlət şurasının 1830-cu ildə qəbul etdiyi qərara əsasən həyata keçirilib. Qərarada Voronej, Saratov, Tambov, Orenburq, Tavriya və Yenisey quberniyalarından, həmçinin Bessarabiya vilayətindən təriqətçi rusların və ukraynalıların köçürülməsi öz əksini tapıb. Təriqətçilər əsasən *molokanlar, subbotniklər, raskolniklər, skopçular, baptistlər, duxoborlar* və başqaları olublar.

Azərbaycana köçürülənlər əsasən ölkənin Şamaxı, İsmayılı, Gədəbəy, Göy-göl, Quba, Cəlilabad, Sabirabad, Lənkəran, Masallı rayonlarında yerləşdiriliblər. Köçkünlərin ilk saldıqları yaşayış yeri 1834-cü ildə Şamaxı əyalətinin (quberniyasının) Altıgac kəndi olub. Buraya Rusiya imperiyasının Samara və Tambov vilayətlərindən sürgün edilmiş molokanlar köçürülüb.

Molokanlıq Rusiyada XVIII əsrin 60-cı illərində kəndlilər arasında yayılmış təriqət idi. O, sonralar kiçik sənətkar və tacirlər arasında da tərəfdarlar qazanıb. Pravoslavlığa, onun kilsə iyerarxiyasına, rahibliyə, ikonalara və digər müqəddəs əşyalara sitayiş etməyə qarşı olan bu təriqət mənsubları dinin və ictimai həyatın yeganə qaynağının Bibliya olduğunu qeyd edirdilər.

Təriqətçilər XIX əsrin 70-ci illərinə kimi Şuşa qəzasında “Rus qarabulağı” (sonralar Karyagin – Füzuli), Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında “Rus Borisi” yaşayış məntəqəsini, “Slavyanka” kəndlərini, Bakı əyalətində isə 20-dən çox kənd salıblar.

Quba qəzasının Vladimirovka, Alekseyevka, Aleksandrovkə, Petropavlovka, Yermolovka, Nikolayevka və Şirvanovka kəndlərində də xristian təriqətçiləri, xüsusilə molokan və baptist dini birlikləri fəaliyyət göstərib.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində 27 təriqətçi kəndi və 1 yaşayış məntəqəsi olub. Lakin təriqətçilər təkcə kəndlərlə kifayətlənməyib, iri quberniya şəhərlərində də məskunlaşıblar.

Rus-pravoslav kilsəsinin maraqları çərçivəsində addım atan yerli çar məmurlarının inzibati təzyiqlərinə baxmayaraq, təriqətçilər öz dini məzhəb xüsusiyyətlərini qorumağa çalışıblar.

Təzyiqlər, hətta, bolşevik inqilabından sonra ateist rejimi dövründə də davam edib, amma nəticədə xristian təriqətçilərinin yalnız azalmaları ilə müşahidə edilib. Onların tamamilə yox edilməsi mümkün olmayıb.

İSLAM

Azərbaycanda tarixən müxtəlif dinlər yaranıb və yayılıb. Amma onların heç biri İslam qədər uzunömürlü olmayıb və ümumxalq dininə çevrilməyib. İslamdan öncə yayılmış xristianlıq Azərbaycanın tarixi ərazilərinin yalnız bir hissəsini, daha doğrusu, Albaniya ərazilərini əhatə edib, atəşpərəstlik isə daha çox Azərbaycanın cənubunda – Atropatendə yayılıb. Bu baxımdan İslam Azərbaycan xalqının yaşadığı tarixi əraziləri bütünlüklə əhatə edən və son 14 əsrdə aparıcı mövqeyini qoruyub saxlayan ümumxalq dinidir.

Ümumiyyətlə, yetmiş bir illik sovet dövrünü nəzərə almasaq, Azərbaycan tarixinin on üç əsrlik bölümü İslamla bağlıdır. Hətta, sovetlər dönəmində də böyük çətinliklərə baxmayaraq, İslam mövcudluğunu davam etdirib və dini dəyərlər insanların qiymətli sərvəti olaraq qalıb.

Meydana çıxdığı dövrdən – yeddinci əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanda yayılmağa başlayan İslam Azərbaycanın bütün hüceyrələrinə qədər işləyib, silinməz və məhvi

*Qafqazın ən qədim məscidlərindən biri:
Şamaxı Cümə məscidi*

qeyri-mümkün olan izlər qoyub. Azərbaycan və azərbaycanlılar

üçün təkəcə din yox, həm də mədəniyyət demək olan İslam bizim mövcudluğumuzu şərtləndirən və təsdiqləyən fakta çevrilib. Bu nöqteyi-nəzərdən təkəcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycanın son 14 əsrlik tarixini, elmini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını, məişətini və mənəviyyatını İslamsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Bəzən İslamın Azərbaycanda yayılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənilir, hətta bu dinin xalqımıza qılinc gücü ilə - zorla qəbul etdirildiyini iddia edənlər də tapılır. Məqsədli və ya məqsədsiz şəkildə irəli sürülən bu cür iddialar ən azı Azərbaycan xalqına və İslama qarşı hörmətsizlikdir. Çünki azərbaycanlılar nə zorla öz dinini dəyişən xalq, nə də İslam bu zorakılığa haqq qazandıran dindir.

Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, İslamın Azərbaycanda yayıldığı dövrdə xalqın narazılığını əks etdirən etirazlar və qiyamlar baş verib, amma bu etirazlar dinə yox, siyasi hakimiyyətə qarşı yönəlib. Digər tərəfdən, əgər İslam qılinc gücünə yayılısaydı, onun Azərbaycanda ömrü bu qədər uzun olmaz və ümumxalq dininə çevrilməzdi.

Hamı tərəfindən qəbul edilən həqiqət budur ki, İslamın türk xalqları arasında, o cümlədən Azərbaycanda yayılması böyük tarixi əhəmiyyətə malik hadisə olub. Dini birlik şüuru etnik və ya milli birlik şüurundan daha güclü və əhatəli olduğundan İslam yeni müsəlman sivilizasiyasının təməlində durub və türk xalqları bu dini qəbul etməklə nəinki daha əhatəli və zəngin bir sivilizasiyaya qoşublar, həm də bu sivilizasiyanın təşəkkülündə, inkişafında, zənginləşməsində mühüm rol oynayıblar.

Əgər İslam tarixindən, mədəniyyətindən Azərbaycanla bağlı məqamları çıxarsaq, bəlkə də, o, indikindən qat-qat kasıb və natamam təsir bağışlayar. Çünki on dörd əsr boyunca bu coğrafiyada yaşamış və yaratmış insanlar İslam mədəniyyətinin çiçəklənməsi üçün əllərindən gələni əsirgəməyib bu mədəniyyətin layiqli və görkəmli nümayəndələrinə çevriliblər. İslam mədəniyyətini azərbaycanlılarsız təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, Azər-

baycan mədəniyyətini də İslamsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Əgər mədəniyyətimizdən bir anlığa İslamı və onun izlərini silsək, bu zaman Azərbaycan tarixini və mədəniyyətini inkar etmiş olarıq. On dörd əsrlik zaman ərzində milli dəyərlərimiz dini dəyərlərimizlə o qədər çuğlaşıb ki, onların sərhədlərini müəyyənləşdirmək nəinki çətindir, hətta, mümkünsüzdür.

Yetmiş bir illik sovetlər dövründə bütün dinlər və ruhanilər təqib və təzyiqlərə məruz qalıb. Amma ədalət naminə etiraf edilməlidir ki, son 3 əsrdə, xüsusilə Sovetlər dönəmində daha çox ədalətsizliklə, haqsızlıqla və təzyiqlərlə üzləşən İslam olub. Bütün bunlara baxmayaraq, İslam mövcudluğunu qoruyub və azərbaycanlıların aparıcı dini olaraq qalıb. Bu, həm İslamın gücünü, həm də xalqımızın bu dinə bağlılığının səviyyəsini göstərir və şübhəsiz ki, zamanın təsdiqlədiyi bu fakt bizim üçün mükəmməl meyar və qiymətli dəyərdir.

Azərbaycanda İslamla bağlı önəmli məqamlardan biri də odur ki, bu din Qafqazda ölkəmiz vasitəsilə yayılıb. Bunun məntiqi nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycan Qafqaz regionunda yaşayan bütün müsəlmanlar üçün dini mərkəz rolunu oynayır və bu fakt istər elmi, istərsə də dini dairələr tərəfindən qəbul edilir.

Azərbaycanın İslam dini ilə tanışlığı erkən İslam fəthatları dövrünə təsadüf edir. Bu din bütün Hicaz bölgəsinin ərəbləri arasında yayıldıqdan sonra Ərəbistan yarımadası hüdudlarından kənara çıxmağa başlayıb. Çünki Həzrət Məhəmməd (s) peyğəmbərin vəfatından sonra (632-ci il) onun xəlifələri geniş ərazilər fəth edərək İslam dininin hər yerdə yayılması üçün münasib şəraitin yaradılmasını müqəddəs vəzifə kimi üzərlərinə götürüblər. Buna görə də, ilk olaraq Sasani və Bizans imperiyaları tabeliyində olan ərazilərə əsasən Ömər in xəlifəliyi dövründə (634-644) xilafət qoşunları göndərilməyə başlanılıb. Azərbaycan o dövəmlərdə Sasani imperiyasının tərkibində olub.

Ümumiyyətlə, Ərəb Xilafəti ordusunun fəthatlarına başladığı ərəfədə Azərbaycanda siyasi vəziyyət olduqca mürəkkəb idi.

Cənubi Qafqazı ələ keçirmək uğrunda iki böyük imperiya - Bizans və Sasani imperiyaları arasında miladı tarixin III əsrindən başlanan müharibələr fasilələrlə VII əsrin 30-cu illərinin sonunadək davam etmişdi. Son mərhələdə Bizans imperiyası xəzər tayfaları ilə ittifaq bağlayaraq Sasani hökmdarı II Xosrov Pərvizi 628-ci ildə hakimiyyətdən salaraq edam etdirmişdi. Beləliklə, 603-cü ildə Sasanilər imperiyası tərəfindən başlanılan müharibə bizanslıların qələbəsi ilə başa çatmışdı. 629-cu ildə bağlanan sülh müqaviləsinin şərtinə görə, Ön Asiya əraziləri əsasən Bizans imperiyasının hakimiyyəti altına keçmiş, İberiya müstəqil dövlətə çevrilmişdi. Cənubi Qafqazın 90 faiz ərazisini təşkil edən Albaniya isə Sasanilərin hakimiyyəti altında qalsa da, hər il xəzərlərə müəyyən miqdarda xərac vermək məcburiyyətində idi. Azərbaycanın cənub əraziləri Sasanilərdən tam, şimal hissəsi isə yarıməsli vəziyyətə düşmüşdü.

Belə bir şəraitdə 633-cü ilin əvvəllərində ilk rəşidi xəlifəsi Əbu Bəkr (632-634) Ərəbistan yarımadası daxilində yürüşləri tam başa çatdırıb, sərkərdə Xalid ibn əl-Vəlidin və İyad ibn Gənin başçılığı altında qoşun dəstələrini Sasanilərin tabeliyində olan İraqa və Bizansın tərkibindəki Şama göndərdi. Xilafət qoşunu Yərmoq döyüşündə (634-636-cı illər) bizanslıları məğlub edərək, Suriyanı ələ keçirdi. Məhz bu qələbə ərəblərin Sasani imperiyası ərazilərinə yolunu açdı. Ərəbistan yarımadası hüdudları xaricində ilk zəfərlə nəticələnən bu yürüş bir çox xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların həyatında bir müddət sonra baş verəcək əsaslı dəyişikliklərin təməlini qoydu.

Ərəblərin hücumlarını dəf etmək üçün İran hökmdarı III Yəzdigert ona tabe olan ölkələrdən köməkçi qoşun dəstələri tələb etməyə başladı. Belə bir əmr alan Albaniya hökmdarı Varaz Qriqor da dörd oğlundan birini – Cavanşiri döyüşə göndərdi. Beləliklə, alban qoşunlarının baş sərkərdəsi Cavanşir öz qoşunu ilə birlikdə 634-cü ildən başlayaraq Sasani ordusu tərkibində ərəblərə qarşı vuruşdu, döyüşlərdə qəhrəmanlıqlar göstərdi.

Bəzi ərəb müəllifləri elə bu illərdə xilafət ordusunun Azərbaycanın cənub ərazilərinə daxil olub, onu fəth etdiklərini qeyd edirlər. IX əsr ərəb tarixçisi əl-Bəlazuri Azərbaycanın Hüzeyfə ibn əl-Yəmənin başçılığı ilə hicri tarixinin 18-ci (639-cu ildə) ilində işğal olunması barədə məlumat verib. Digər mənbələr isə ərəblərin Xəzərsahili vilayətlərə, o cümlədən Azərbaycana hücumunun yalnız 642-ci ildə Nihavənd və Həmədanın fəthindən sonra mümkün olduğunu bildirirlər. Yəni, ancaq bu qələbələrdən sonra işğal olunan ərazilərdə möhkəmlənən ərəblər Şimala doğru istiqamət götürüblər.

Xilafət qoşunları Azərbaycana daxil olan zaman çox güclü müqavimətlə rastlaşıblar. 643-cü ildə Ərdəbil şəhərindən bir qədər aralı Cərmidan dağı yaxınlığında bir neçə gün davam edən qanlı döyüş Azərbaycan qoşunlarının məğlubıyyəti ilə başa çatıb. Nəticədə, 644-cü ildə əhali adından ərəblərlə müqavilə imzalanıb. Müqavilənin şərtlərinə görə, yerli əhali ərəblərə tabe olmalı, can vergisi – cizyə verməli idi. Qadınlar və uşaqlar, həmçinin, yaşamaq üçün vəsaiti olmayan xəstələr, dünya malından heç nəyi olmayan zahidlər bu vergidən azad olunurdular. Ərəb əsgərlərini bir gecə gündüz evdə saxlamaq da müqaviləyə daxil olan şərtlərdən idi. Bunun müqabilində Xilafət qoşunu Azərbaycanın bütün əhalisinin əmlakına, dini etiqadlarına toxunmamağı, adət və məişətlərinə qarışmamağı öhdəsinə götürmüşdü. Ölkəni tərk etmək istəyənlərə özlərinə sığınacaq tapana kimi imkan verilir.

Cərmidan yaxınlığındakı qələbə ərəblərin Şimala – Albaniyaya, Cənubi Qafqaza olan yolunu açdı. Beləliklə, ilk ərəb fəthatlarından sonra Azərbaycanın cənub hissəsi – Adurbadaqan müstəqilliyini tamamilə itirərək bilavasitə xəlifə canişinlərinin hakimiyyətinə tabe oldu, Şimal hissəsi – Albaniya isə siyasi müstəqilliyini saxlamağa cəhd göstərsə də, Xilafətin vassalı kimi vergi ödəmək şərtilə ondan asılı vəziyyətə salındı. Belə ki, Alban hökmdarı Cavanşir 667-ci ildə Xilafətin paytaxtı Dəməşqə səfər etdi və üç illik danışıqlardan sonra 670-ci ildə Xilafətin vassallığına razılıq verdi. Lakin Albaniyada siyasi vəziyyət heç də sabit

deyildi. Cavanşir öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün iri feodal əyanlara qarşı uzun müddət idi ki, mübarizə aparırdı. Və bu mübarizə 681-ci ildə ona qarşı sui-qəsdlə nəticələndi.

Xilafət Albaniyadakı daxili çəkişmələrdən məharətlə istifadə edərək onun vassallıq hüququnu da əlindən almışdı. Ölkəni əslində xəlifənin göndərdiyi canişinlər idarə edirdi.

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan uğrunda Ərəb-Xəzər müharibələri (707-730-cu illər) geniş vüsət aldı.

Belə bir tarixi hadisələr fonunda Azərbaycan əhalisinin xilafətin ideoloji məhvəri olan yeni dinlə – İslam dininin əsasları ilə geniş tanışlığı baş verdi. Fəthlərin ilkin dövründə yerli əhali ilə ərəblər arasında münasibətlər əsasən yürürlər prosesində bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənsə də, mürəkkəb idi. Ərəbistanda və başqa fəth edilən yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da yalnız bütperəstlər təqib edilirdi. Digər əhaliyə isə əvvəlki etiqad və adətlərinə əməl etməyə icazə verilirdi. “Əhli kitab”a mənsub olanlar, yəni, müqəddəs dini kitabları olan yəhudilər və xristianlar, o cümlədən ilk vaxtlar, atəşpərəstlər əvvəlki etiqadlarında qalır, əvəzində can vergisi – cizyə ödəyirdilər. Cizyə verənlər isə bir qayda olaraq müsəlmanların himayəsi altına keçərək, canlarının və mallarının təhlükəsizliyini təmin edirdilər.

Müsəlmanlar hələ Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin dövründən *kitab əhlini* (xüsusilə yəhudi və xristianları) müşrik hesab etdikləri bütperəstlərdən fərqləndirirdilər. Azərbaycanda (cənubunda) isə o dövrdə əsas din atəşpərəstlik idi. Bu din şahənşah I Şapurun dövründən Sasani imperiyasının rəsmi dövlət dini elan edilmişdi. Atəşpərəstlərin baş məbədi Qazaka şəhəri yaxınlığında yerləşirdi. Təbii ki, atəşpərəstlər “əhli kitab” hesab edilmirdilər. Lakin ilk müqavilələrin şərtlərinə görə, onlara da aman verilir və müəyyən güzəştlər olunurdu. Albaniyada isə xristianlıqla yanaşı, bütperəstlik də mövcud idi.

Əksəriyyəti köçəri olan ərəblər fəth olunmuş yerlərdə xalqı yeni dinə məcburi sövq etmirdilər. Hətta, xəlifə Əbu Bəkr

ordu sərkərdələrinə düşməni şikəst etməməyi, qocaları, qadınları, uşaqları öldürməməyi, yemək üçün lazım olandan artıq heyvan kəsməməyi və ilkin mərhələdə yerli əhalinin əməl etdikləri qayda-qanunlarla yaşamalarına şərait yaratmağı tapşırırmışdı. Bu da öz növbəsində fəth olunan yerlərdə müsəlmanlara müəyyən mənada rəğbət hissi oyadırdı. Ümumiyyətlə, ərəblərin fəthinədək Azərbaycan əhalisi Bizans-İran müharibələrindən, habelə, şimal tayfalarının, xüsusilə xəzərlərin hücumlarından çox zərər çəkdiklərindən İslam dini zəminində onlara səadət və əmin-amanlıq vəd edən ərəblərə - müsəlmanlara inam və ümid bəsləyirdilər. Çünki onlar vergi və töycüləri aldıqdan sonra yerli əhalinin dini etiqadlarına, adət-ənənələrinə toxunmur, əmin-amanlığı qoruyurdular. İlk dövrdə alınan vergilər isə Sasanilər vaxtının vergilərindən xeyli az idi. Bunun özü də rəğbət hissi oyadırdı.

İslamın verdiyi maddi və mənəvi üstünlüklər, müsəlman icmasının atəşpərəst Sasani cəmiyyətində olduğu kimi zümrələrə bölünməməsi yeni dinin yerli əhali tərəfindən qəbul edilməsinə təsir göstərmiş. Deyilənə görə, bu işdə İslamı hələ Həzrət Peyğəmbər dövründə qəbul etmiş, əvvəllər atəşpərəst olmuş iranlıların çağırışları da rol oynaymış. Bəzi ərəb tarixçiləri xəlifə Ömər dövründə işğal olunmuş Sasani vilayətlərinin dehqanlarının İslamı könüllü şəkildə qəbul etdiklərini bildiriblər. Yeni dini qəbul edənlərin can vergisindən azad edilmələri də yerli əhalinin İslamı qəbul etmə prosesini sürətləndirən amillərdən olub.

Ərəblərin bütperəstlərə qarşı (bütperəst albanlar, bütperəst türklər də daxil olmaqla) tutduqları barışmaz mövqe isə bəzən zor tətbiq edilməsi ilə nəticələnirdi ki, bu daha çox İslamın bütperəstliyə olan münasibətindən qaynaqlanırdı. Məhz bu məqamdan çıxış edərək bəzi müəlliflər İslamın zor gücü ilə yayıldığını irəli sürürlər. Lakin bu fikirlə tam razılaşmaq olmur. Çünki tarixi mənbələrdə yeni dinin qəbul edilməsi prosesinin sürətli olmadığı və tədrici xarakter daşdığı bildirilir, yəni, bu prosesin VII əsrin ortalarından başlayıb X əsrin ikinci yarısına qədər davam etdiyi göstərilir.

Belə olan təqdirdə İslamın məcburi şəkildə qəbul etdirilməsindən söhbət gedə bilməz.

Ümumiyyətlə, ərəblər çox yerdə silah gücünə siyasi üstünlük qazansalar da, İslamı, yəni dini sülh yolu ilə yaymağın tərəfdarı idilər. Ona görə də, ilk vaxtlar ərəblərin aktiv din təbliğatı həyata keçirmələrinə baxmayaraq, əhali əvvəlki etiqadlarda qalıb, dinlərindən tez və birdəfəlik üz döndərməyiblər. X əsrin ortalarına kimi Şimali və Cənubi Azərbaycanın xristian əhalisi ilə yanaşı, ölkənin aran və dağ yerlərinin atəşpərəst və büt-pərəst əhalisi də islamaqədərki etiqadlarında qalıblar. Hətta, XII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanın bir sıra şəhər və kəndlərini gəzmiş əndəlüslü Əbu Həmid əl-Qərnati Dərbənd yaxınlığındakı dağ kəndlərində “İslamı qəbul etməmiş, hətta, cizyə də verməyən”, dəfn mərasimlərinə görə atəşpərəst olduqları görünən adamlara rast gəlib.

İslam dininin yayıldığı erkən dövrdə onu ilk növbədə ərəblərin simasında özlərinə arxa tapmaq istəyən yerli əyanlar qəbul edirdilər. İslamı qəbul etməklə onlar öz mülklərini və torpaqlarını da qorumuş olurdular. Əhalinin varlı təbəqəsinin yaranmış yeni sosial-iqtisadi və siyasi şəraitə daha tez alışıb İslamı qəbul etmələri onun yayılmasına güclü təkan verib. Buna görə də şəhərlilər kəndlilərə nisbətən yeni dinə daha həvəsli idilər. Lakin kəndlilərin də İslamı qəbul etmələrinə üstünlüklər tanınırdı. Hətta xəlifə Ömərın fərmanına görə, İslamı qəbul etmiş kəndlilərə xəzinədən mükafatlar da verilirdi.

İslam dininin Azərbaycanın Şimal hissəsində mənimsənilməsinin birinci mərhələsində onu yayan əsas qüvvə ərəblər özləri idi. O dövəndə müsəlman ruhaniləri rolunu qoşunla gəlmiş din mübəlligləri (təbliğətçiləri) oynayırdılar. Onlar İslamın teoloji ehkamları ilə yanaşı, dinin əməli ayinlərini – kəlmeyi-şəhadət, namaz, oruc, zəkat və həcc ziyarətini yerli əhali arasında yayırdılar. Əslində, İslamın nəzəri-teoloji prinsiplərini ərəb qoşunlarına daxil olan əsgərlərin heç də hamısı yüksək səviyyədə bilmirdi. Çün-

ki onların bir çoxu İslam dinini yenidən qəbul edib, ordu sıralarına yazılmışdılar. Hətta, bəzi hədis mənbələrində Həzrət Osmanın xəlifəliyi dönməsində Azərbaycanın fəthinə yollanmış Hüzeyfə ibn əl-Yəmən qoşununda dini biliklərin yetərsizliyi səbəbindən Qurani fərqli şəkildə oxumaq üzərində əsgərlər arasında ixtilaf yarandığı da qeyd edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, qoşunun tərkibində dini yaxşı bilən, onun təbliği ilə vəzifələndirilənlər az deyildi. İslamın mədəni gücünün artdığı IX əsrin sonu – X əsrin əvvəllərində isə dini qəbul etmiş yerli əhali özü onu yaymağa başladı.

Həzrət Əlinin hakimiyyəti dövründə (656-661) işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilmiş ərəblər yerli əhalini İslama daha intensiv dəvət edirdilər. Məhz həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanın baş şəhəri olan Ərdəbildə o zaman Azərbaycanın hakimi təyin edilmiş əl-Əşas ibn Qeys məscid tikdirmişdi.

İlk vaxtlar belə məscidlər ancaq ərəb qəbilələrinin yerləşdirildikləri şəhərlərdə fəaliyyət göstərirdisə, sonralar Azərbaycanın hər yaşayış məntəqəsində kiçik və böyük məscidlər tikildi. İslamın yayılmasında dini ayinlərin əyani surətdə təbliğ və icra edildiyi məscidlərin əhəmiyyətli rol oynadığı şübhəsizdir. Çünki ibadət yerinin bütün dinlərdə olduğu kimi, İslam dinində də təsiredici qüvvəsi var. Ərəb fəthləri dövründə də din təbliğçiləri bu məsələyə önəm verərək, əvvəlcə ibadət üçün xüsusi yer ayırır, sonra isə məscid binası inşa edilməsi qayğısına qalardılar. İbadətdə iştirak edənlərin sayından asılı olaraq namaz məscid binasının içində, dini bayram və cümə günlərində isə hətta, onun ətrafındakı ərəzidə qılınardı. Daha sonra isə cümə namazlarının elliklə icra edildiyi və “Came” adı verilən böyük məscidlər inşa olundu. Artıq X əsrdə Azərbaycanın, demək olar ki, bütün şəhərlərində Came məscidləri vardı.

Məscidlər təkcə ibadət yerləri sayılmırdı. Onlardan, həmçinin, əhali arasında mədəni-maarif işinin aparılması, siyasi, ictimai-iqtisadi məsələlərin həllində ümumi toplanış yeri kimi də istifadə olunurdu. Fərmanlar, vəqfnamələr, fətvalar və s. sənədlər əhaliyə

məhz məscid minbərlərindən çatdırılırdı. Məscidlər ilk vaxtlar, həmçinin, ideoloji mərkəz, siyasi hakimiyyət aparatı, hərbi qərargah funksiyasını da daşıyırdı. Çünki xilafətin hər yerində olduğu kimi, işğal qoşunlarında da sərkərdə həm mülki rəis, həm də regionun ən rütbəli ruhanisi hesab olunurdu.

Tədris işi də məscidlərdə cəmləşmişdi. Məscid nəzdində ayrıca tədris binalarının tikilməsi, dini məktəb və mədrəsələrin yaradılması VIII əsrin sonu, IX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Lakin Abbasilər Xilafəti dövründən başlayaraq (751-ci ildən) məscidlər yalnız ibadətqah və dini ayinlərin icra edildiyi məkanlara çevrildi.

Azərbaycanın fəthindən sonra ərəblərin himayəsi altında olan, öz dini etiqadlarını saxlayan, “zimmi” adlandırılan yerli əhali var-dövlətindən asılı olaraq can vergisi (cizyə) verməyə davam etmişdir. Bu verginin alınması Qurani-Kərimə əsaslanır: **“Kitab əhlindən Allaha və qiyamət gününə iman gətirməyən, Allahın və Peyğəmbərinin haram buyurduqlarının haram bilməyən və haqq dini (İslamı) qəbul etməyənlərlə zəlil vəziyyətə düşüb öz əlləri ilə cizyə verincəyə qədər vuruşun”** (ət-Tovbə, 29). Lakin Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə öz şəxsi mənfəətlərini güdən xəlifə canişinləri Qurani-Kərimin bu buyuruğunu poza-raq, artıq yeni müsəlmanlardan – məvalilərdən də can vergisi almağa başlayıb. Təbii ki, bu xalq kütlələrinin narazılığına səbəb olub. Bunun nəticəsində xəlifə II Ömər (717-720) canişinlərə yeni müsəlmanlardan cizyə toplamağa qadağa qoysa da, onun ölümündən sonra can vergisinin alınması yenidən bərpa edilib və narazılıqlar yenidən baş qaldırıb.

VIII əsrin əvvəllərində İslam dini Azərbaycanda geniş yayıldığı və hakim din olduğu şəraitdə Albaniyanın bir hissəsində, xüsusilə Qarabağın dağlıq hissəsində xristianlıq əvvəlki mövqeyini saxlaya bilmişdi. Kitab əhli olduqlarına görə, ərəblər burada xristianlığa toxunmadılar. Xristianlığın ilk vaxtlarından burada Alban kilsəsinin hakim olmasına baxmayaraq, onunla erməni qriqorian kilsəsi arasında əsrlər boyu davam edən mübarizə gedirdi.

Bu dövrdə bütpərəstlik və zərdüştiliyin əhəmiyyətini itirməsinə baxmayaraq, “əhli kitab”dan sayılan yəhudilik də mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdi. İslama mənsubluq şüuru güclənsə də, etnik köklərlə bağlılıq tamamilə itib getməmişdi. Bunu Abbasilərin hakimiyyətinin ilk dövrlərindən başlanan şüubilik və Babəkin başçılığı ilə aparılan xürrəmilər hərəkatlarında (816-838) daha aydın görmək mümkündür.

Beləliklə, Azərbaycana yayılmağa başladığı ilk vaxtdan etibarən İslam dini sinfi, milli, dini, cinsi və ailə münasibətlərini özünəməxsus şəkildə müəyyən edib, dövlətlərarası münasibətlərdə din amilinin rolunu ön plana çəkən nizam formalaşdırdı. O, ölkə daxilində vətəndaşların həyatının bütün sahələrinə nüfuz edərək onları yenidən nəzərdən keçirib sahmanlayıb və yeni dini hüquq normaları yaratmağı bacardı.

AZƏRBAYCAN XALQININ TOLERANTLIĞININ SƏBƏBLƏRİ

Ceymis Simit adlı ingilis jurnalist Azərbaycanla bağlı yazı hazırlamaq üçün Bakıya gəlir. Dediyinə görə, öncədən qərara alır ki, Azərbaycanın neftindən və xalçasından yazsın. Ölkəmizlə qiyabi tanışlığı internetdən başlayır. Öyrənir ki, yəhudilər Azərbaycanda 2600 ildir yaşayır və Qafqazda tikilmiş ilk kilsə olan Kiş məbədi ölkəmizdə yerləşir. İngilis jurnalist fikrini dəyişir. O, VII əsrdən İslamın aparıcı din olduğu Azərbaycanda yəhudi, xristian və müsəlman icmalarının birlikdə necə yaşamaları ilə maraqlanır. C.Simitin sözlərinə görə, Azərbaycandakı tolerantlığı, dini və etnik müxtəlifliyi görmək, fərqi nə varmaq çox çəkmir. Amma əsl məsələ bundan sonra başlayır. Şərqi ölkəsində cəmiyyətin bütün təbəqələrinə sirayət etmiş tolerantlığın formalaşma səbəblərini öyrənmək istəyir. Buna görə də, görüşdüyü və tolerantlıq barədə söhbət etdiyi hər kəsdən Azərbaycandakı dözümlülük ənənələrinin səbəbini soruşur. İngilis yazar deyir ki, görüşdüyü hər kəs Azərbaycanın tolerant ölkə olduğunu söyləyir, bununla bağlı çoxsaylı nümunələr gətirirdilər. Mən isə hey “niyə”, “niyə” deyə sual edirdim. Amma axırda başa düşdüm ki, “niyə” sualının cavabını hələ azərbaycanlılar özləri tam aydınlaşdırma bilməyiblər.

Əslində, ingilis jurnalist qənaətində haqlıdır. Təəssüf ki, Azərbaycanın tolerantlıq mədəniyyətini, onun səbəb və nəticələrini hələ də tam tədqiq etməmişik. Azərbaycan tolerantlığının praktiki tərəfi ilə yanaşı, elmi-nəzəri tərəfinin də tədqiq olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sevindirici haldır ki, son illər bu istiqamətdə kifayət qədər önəmli addımlar atılır və böyük layihələr həyata keçirilir.

Şübhəsiz ki, ölkəmizdəki tolerantlığı əslər, hətta, minilliklər boyu formalaşmış dözümlülük mədəniyyətini bir və ya bir neçə

səbəb və amillə əlaqələndirmək doğru deyil. Bu sahədə onlarla, bəlkə də, daha çox səbəb göstərmək mümkündür. Məsələn, mütəxəssislər etiraf edirlər ki, hər bir xalqın ümumi xüsusiyyətlərinin formalaşmasında həmin xalqın yaşadığı ərazinin coğrafi quruluşu, iqlimi, təbiəti önəmli rol oynayır. Azərbaycan da istisna təşkil etmir. Şimalda Cənubun, Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşmiş Azərbaycanın təbiəti də müxtəlif və rəngarəngdir. Təsəvvür edin ki, okean səviyyəsindən aşağıda yerləşən Xəzər dənizindən təxminən yüz km məsafədə Qafqaz dağlarının 3-4 min metrlik zirvələri yerləşir. Bakıdan başlayan səhra və çöl relyefi Şamaxıdan sonra meşə, dağ, çəmənle əvəzlənərək füsunkar təbiət mənzərəsi yaradır. Böyük Qafqazdan başlayan dağlar Kür-Araz ovalığında düzənliyə çevrilir, daha sonra Kiçik Qafqazda yenidən dağlara dönərək kiçik bir coğrafi ərazidə növbəli şəkildə müxtəliflik və rəngarənglik formalaşdırır. Nəinki başqa regionlarda, hətta, Cənubi Qafqazda yerləşən Gürcüstan və Ermənistanda belə, təbiət Azərbaycandakı qədər rəngarəng deyildir. Azərbaycan təbiətində monotonluq yoxdur. Bu, normal və başa düşüləndir. Çünki ölkəmizdə doqquz iqlim tipi mövcuddur. Bəlkə də, kimlərəsə qərribə gələcək, amma həqiqətdir ki, təbiəti rəngarəng, iqlimi müxtəlif olan ölkənin insanları da, mədəniyyəti də rəngarəng olmalıdır.

Etnik amil: hər bir xalqın dinə və ya etiqad məsələlərinə münasibətinin formalaşmasında etnik xüsusiyyətlər önəmli, hətta, başlıca rol oynayır. Ona görə də, Azərbaycandakı tolerantlığın səbəblərini ilk növbədə xalqımızın etnik xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Azərbaycan xalqının nüvəsini və mütləq əksəriyyətini təşkil edən türklərin din anlayışı digər xalqlardan, hətta, qonşu toplumlardan xeyli fərqlidir. Türklər tarixən xurafətçi və şəriətçi deyillər. Onlarda dini toplum şəklində yox, fərdi qaydada yaşamaq ənənəsi daha güclüdür. Bu ənənə İslamdan çox-çox əvvəl formalaşmış və əski şamanizmdən bugünədək özünü qoruyub saxlayıb. Bu etnik xüsusiyyətin nəticəsidir ki, türklər din yaymaq adı altında qanlı savaqlar aparmayıblar. Onların din yaymaq anlayışında

“güc” məfhumu olmayıb, yalnız təbliğə və irfana əsaslanan cihada üstünlük veriblər. Buna görə də, fərdin kamilləşməsinə, öz nəfsi üzərində aparılan cihada və Yaradana xatir yaradılana qarşı sevgiyə əsaslanan irfan mədəniyyətinin beşiyi Türk dünyası, xüsusilə Azərbaycan olmuşdur. Azərbaycanda tolerantlıq ənənələrinin və mühitinin formalaşmasında irfan mədəniyyətinin böyük rolu var. Bu baxımdan irfan mədəniyyətinin əhəmiyyəti tolerantlıq nöqtəyindən nəzərdən xüsusi tədqiq edilməlidir.

Türklərdə tək Tanrı inancı tarixən güclü olub. Qısa vaxtda İslamı qəbul etmələrinin əsas səbəbi də elə budur. Lakin həmişə təbiətlə iç-içə yaşayan türklərdə fetişizm də güclü olub və bu günə qədər müxtəlif formalarda təzahür edir. Respublikanın müxtəlif bölgələrində ağac, dağ, bulaq, qaya və s. ilə bağlı pir və ziyarətgahların mövcudluğu, əslində, İslamla yox, daha çox türklərin qədim inancları ilə əlaqəlidir. Dağ, ağac, çay, hətta, at kultunun türklərdə nə qədər güclü olduğunu qədim əfsanə və əsətlərdə, xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda görmək mümkündür.

Qədim dastan və əfsanələrdən də göründüyü kimi, türklər üçün dinin şəriət tərəfi yox, vahid Tanrı-Allah inancı önəmlidir. Onlar üçün əsas məsələ vahid Tanrıya inanıb-inanmamaqdır, yerdə qalan hissə təfərrüatdır. Ancaq İslamı qəbul etdikdən sonra önəmli hissəyə Qurani-Kərim və Məhəmməd peyğəmbər də əlavə olundu. Beləliklə, türklər üçün din anlayışının əsasında tək Allaha, Kitaba və Peyğəmbərə inam dayandı. Türklərin digər müsəlman xalqlarından fərqli olaraq, məzhəbçilik və bölücülükdən uzaq olmasının bir səbəbi də məhz budur. Onlar Allahı, Quranı və Peyğəmbəri qəbul edən müsəlmanın şəriətə mövqeyi və məzhəbi nə olursa-olsun, onu kafir saymazlar. Təbii ki, etnik xüsusiyyətdən irəli gələrək türklərin şəriətlə bağlı təfərrüatlara varmamaları son nəticədə onların digər dinlərin və məzhəblərin nümayəndələrinə qarşı daha tolerant olmalarına zəmin yaradır. Çünki bütün dinlərin dözümsüzlük “gücü” şəriətdən qaynaqlanır. Hansı dinə mənsubluğundan asılı

olmayaraq, dindarlar şəriətlə bağlı təfərrüatlara vardıqca, dözümlülük immunitetləri zəifləyir.

Türklərdə tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşmasında önəmli amillərdən biri də onların əxlaq anlayışı ilə bağlıdır. İgidlik, qoçaqlıq, mərdlik və comərdlik kimi əxlaqi xüsusiyyətlərə böyük önəm verən türklər xəyanəti, yalançılığı bağışlamaz, dürüst, xeyirxah və mərhəmətli insanı yüksək qiymətləndirərdilər. Onlara görə, bu əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan hansı dinə mənsub olmasına baxmayaraq, hörmət və ehtirama layiqdir. Başqa sözlə, türklər insanlara münasibətlərini inanclarına yox, əxlaqi keyfiyyətlərinə görə müəyyənləşdirmişlər.

Qəribədir ki, türklər “kafir” anlayışını daha çox inanc deyil, əxlaq müstəvisində işlətmişlər. Məsələn, qədim dastanlardan da görüldüyü kimi, öz dinlərinə mənsub olan, amma xəyanətkar, qəddar kimi tanınanları da “kafir”, “gavur” adlandırmışlar. Deməli, türklər üçün “kafir” daha çox dini yox, əxlaqi anlayışdır. Şübhəsiz ki, insana etiqadından daha çox əxlaqına görə qiymət verən xalqın tolerant olması başa düşüləndir.

Türklərin, xüsusilə Azərbaycan türklərinin fərqli və üstün cəhətlərindən biri də dünyəvi yeniliyə açıq olmaları, elmə, təhsilə, mədəniyyətə, ədəbiyyata, incəsənətə və gender bərabərliyinə önəm vermələridir. Tarixi keçmişləri təsdiqləyir ki, türk toplumlarında din əsas və həlledici meyar olmamış, yalnız dövlət və imperiyalar qurduqda din siyasiləşmişdir. Buna görə də, cəmiyyətin və insanların həyatında dinin mədəni təsirləri daha böyük olmuşdur. Eyni zamanda, türklər heç vaxt dinlə elmi, mədəniyyəti qarşı-qarşıya qoymamış, əksinə, dinin mədəni və elmi baxımından əhəmiyyətli hissəsini daha çox qabartmışlar. Din türk toplumlarında o vaxt xurafat və cəhalət “mənbəyi”nə çevrilmişdir ki, həmin dövrdə başqalarının əsarəti altında olmuşlar. Məsələn, Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı, Orta Asiyanı, eləcə də Volqa boyunu və Krımı işğal etdikdən sonra dini xurafat və cəhalətin bu ərazilərdə yayılması böyük müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycan türkləri, o cümlədən Azərbaycan ruhaniliyi heç vaxt dünyəviliyə qarşı çıxmayıb. Bu, bizi müsəlman, hətta, digər türk xalqlarından fərqləndirən cəhətdir. Dünyəviliyə bu cür münasibətin nəticəsi idi ki, Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyəti məhz Azərbaycan xalqı qurmuşdur. Həmçinin, Şərqdə ilk peşəkar teatrın, qəzetin, operanın və baletin əsası Azərbaycanda qoyulmuşdur. Ən önəmlisi odur ki, Azərbaycanda həm maarifçi hərəkatın yaradıcılarının, həm də xalq cümhuriyyətinin qurucularının və ideoloqlarının böyük əksəriyyəti ruhani ailəsindən və dini təhsil ocağından, mədrəsədən çıxıb. Qafqaz şeyxülislamının nəvəsi Əlibəy Hüseynzadə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas qurucusu və ideoloqu, Bakı ruhanisinin oğlu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu fikrin bariz təsdiqidirlər. Əgər Azərbaycan ruhaniliyi dünyəviliyə qarşı çıxsaydı, onların övladları Şərqdə ilk cümhuriyyəti quracaq qədər dünyəvilik tərəfdarı ola bilməzdilər.

Tarixdə qadın-kişi bərabərliyinə, kişi ilə yanaşı qadının da təhsil almasına Azərbaycan türkləri qədər əhəmiyyət verən ikinci bir toplum tapmaq çətindir. Əski türklərdə qadın kişinin kölgəsində deyil, onunla bərabər statusdadır, at sürür, döyüşür, müxtəlif işlərdə çalışır, hətta, bəzi məqamlarda ailədə ana kimi mövqeyi kişidən daha güclüdür.

İstər Qərbdə, istər müsəlman Şərqində qadının təhsil almasına qarşı çıxan əsas qüvvə ruhani sinfi olub. Amma Azərbaycanda tarixən qadının təhsil almasına çalışanlar da məhz ruhanilərdir. Böyük Azərbaycan xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda qızlar məktəbi açanda onun ən böyük dəstəqçisi və müdafiəçisi Bakı ruhanisi Mirzə Əbu Turab Axundzadə idi.

Dünyəviliyə, müasirliyə, qadının təhsilinə və gender məsələsinə bu qədər əhəmiyyət verən xalq tolerant olmaya bilməz. Çünki tolerantlığı şərtləndirən amillərin önündə elm, təhsil və mədəniyyət dayanır. Bəşəriyyətdə ən təbii və ilkin müxtəliflik qadın-kişi fərqliliyidir. Qadın-kişi ayrı-seçkiliyi olan cəmiyyətin tolerant olması qeyri-mümkündür. Bunu ekspertlər də təsdiqləyirlər ki,

gender bərabərliyi təmin olunmadan etnik, dini bərabərliyi təmin etmək müşkül məsələdir.

Coğrafi amil: Azərbaycan coğrafi baxımdan tək-cə qitələrin – Avropa ilə Asiyanın deyil, həm də mədəniyyətlərin sərhədində yerləşir. Ölkəmiz İslam dünyasının və mədəniyyətinin Şimal qurtaracağı, Avropanın – Qərb mədəniyyətinin isə başlanğıcıdır. Başqa sözlə, Azərbaycan Avropadan baxdıqda Şərqi, Şərqi baxdıqda isə Avropanın başı və ya başlanğıc nöqtəsidir. Belə bir coğrafi mövqedə, mədəniyyətlərin qovşağında yerləşməsi ölkəmizdə tarixən formalaşmış tolerantlıq mədəniyyətini şərtləndirən əsas amillərdən biridir.

Tarixi və sosioloji tədqiqatlarla sübut edilib ki, İslam dünyasının mərkəzində yerləşən və yalnız müsəlman toplumlarla sərhəd olan xalqlarla müqayisədə müsəlman aləminin ucqarlarında başqa mədəniyyətə malik toplumlarla qonşu olan xalqlar daha tolerantdırlar. Eyni zamanda, bu da təsdiqlənib ki, “sərhəddə” yaşayan xalqlar milli və dini baxımdan daha təəssübkeş olsalar da, bu, onların tolerantlığına ciddi maneçilik törətmir, sadəcə, özünü, fərqliliyini qorumaq instinktini gücləndirir. Bu, tək-cə İslam dünyasına deyil, digər mədəniyyətlərə də aiddir. Məsələn, tolerantlığa münasibətdə Avropanın mərkəzi ilə ucqarları bir qədər fərqlənir.

Azərbaycanın tarixi ərazilərində və qonşu ölkələrdə fərqli dinlərin, əsasən də xristianlığın və yəhudiliyin mənsubları yaşadığı üçün əhali arasında başqa inanca malik insanlarla birgə yaşayış qaydaları və ənənələri formalaşmışdır. Zaman keçdikcə həmin qayda və ənənələr birgə yaşayış mədəniyyətinə çevrilərək onun bazisini təşkil etmişdir.

Azərbaycanın yerləşdiyi Qafqaz regionu etnik baxımdan dünyanın ən zəngin bölgəsidir. Bu regionda etnik qrupların sərhəddi bəzən kəndlərlə müəyyən edilir. Bir-birinə 4-5 km məsafədə yerləşən kəndlərdə ayrı-ayrı etnik qruplar yaşayır və fərqli dillərdə danışırlar. Məsələn, 160 min nəfərlik əhalisi olan Quba rayonunda kompakt halda 10-a yaxın etnik qrup (tatlar, ceklər, yəhudilər, qı-

rızlar, xınalıqlılar və s) yaşayır. Bu cür müqayisəni yalnız Şimali Qafqazla bağlı aparmaq mümkündür. Məsələn, qonşu Dağıstanda rəsmi qaydada 40-dan çox yerli dildən istifadə olunur. Başqa sözlə, regiondakı, o cümlədən Azərbaycandakı etnik müxtəliflik (əslində zənginlik) tolerant mühitin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Çünki müxtəlifliyin mövcudluğu üçün tolerantlığın olması şərtidir.

Prezident İlham Əliyev, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə və Şimali Qafqazdan olan din xadimləri

Neçə yüz ildir ki, Azərbaycan Şimali Qafqazla Yaxın Şərqlə arasında körpü funksiyasını yerinə yetirir. Bu funksiya yalnız coğrafi, iqtisadi deyil, həm də mədəni və mənəvi mahiyyət daşıyır. İslam dini cənubdan şimala doğru yayıldığına görə Azərbaycan tarixən Şimali Qafqaz üçün dini-mənəvi mərkəz rolunu oynayır. Müxtəlif tarixi dövrlərdə bu dini mərkəzin rolu mənəvi rəhbərliyə qədər yüksəlib. Şimali Qafqazda istər müridizm hərəkatının, istərsə də sufizmin formalaşmasında və yayılmasında Azərbaycanın və Azərbaycan ruhaniliyinin müstəsna

xidmətləri inkar edilməzdir. Ümumiyyətlə, yalnız Şimali Qafqazda deyil, bütün Qafqazda dini mühitin formalaşması və tənzimlənməsi birbaşa Azərbaycanla bağlı olub. Ölkəmizdə dini mühitdə baş verən proseslər mütləq bütün Qafqazda əks-səda yaradıb. Əslində, Qafqazda yaşayan bütün müsəlman xalqlar Azərbaycanın mənəvi idarəçiliyini və azərbaycanlıların ağsaqqallığını qəbul ediblər. Çünki Azərbaycan və azərbaycanlılar onların həmişə ümid və pənah yerləri olublar.

Azərbaycan xalqı yüz illər boyu davam edən bu funksiyanı bu gün də uğurla yerinə yetirir. Ayrı-ayrı dövlətlərin vətəndaşları olmalarına və müxtəlif idarəçilik formalarına baxmayaraq, Şimali Qafqaz xalqları ilə Azərbaycan xalqı dini məsələlərdə yenə də həmrəydir. Bu gün Şimali Qafqazdakı bütün dini mərkəzlər və ruhanilər Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə tabe olmasalar da, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin ağsaqqallığını qəbul edirlər. Onlar Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə mənəvi mərkəz, A.Paşazadəyə isə bütün Qafqazın şeyxi kimi yanaşırlar. Bu tarixi missiyanın indi də davam etdirilməsi, dini-mənəvi nöqtəyi-nəzərdən bütün Qafqazın vahid orqanizm olması deməkdir. Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə həm də tarixən Şimali Qafqazla Osmanlı İmperiyası və İran arasında körpü olub. Şimali Qafqaz xalqları İslam dünyasındakı müqəddəs yerləri ziyarət etmək, eyni zamanda, böyük İslam dövlətləri ilə ticarət əlaqələri qurmaq üçün Azərbaycan ərazisindən istifadə ediblər. Bir sözlə, ölkəmizin coğrafi mövqeyi istər dinlərarası, istər məzhəblərarası, istərsə də xalqlararası tolerantlığa münbit şərait yaradıb.

İqtisadi-siyasi amil: sosial-iqtisadi zəmin olmadan hansısa mədəni və mənəvi intibahın baş verməsi qeyri-mümkündür. Bütün sahələrdə, o cümlədən mədəni və mənəvi aləmdə dirçəlişin əsasını iqtisadi amillər təşkil edir. Bu baxımdan Azərbaycanda tarixən formalaşmış tolerantlıq mədəniyyətinin iqtisadi əsasları olmuş, sosial-iqtisadi amillərlə şərtlənmişdir. Sosial-iqtisadi əsasları olmadan tolerantlığın indiki yüksək səviyyəyə çatması mümkünsüz idi.

Tolerantlığa zəmin yaradan iqtisadi amillərdən danışarkən, ilk növbədə Azərbaycanın tarixi İpək yolunun üzərində yerləşməsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Uzaq Çindən başlayan və Avropanın qurtaracağında bitən İpək yoluna

Tarixi İpək yolu.

təkcə ticarət yolu və iqtisadi məsələ kimi baxmaq olmaz. Bu yolla həm ipək və müxtəlif məhsullar daşınmış, həm də insanlar, fərqli dinlər, mədəniyyətlər səyahət etmişdir. Nəticədə Azərbaycan xalqı müxtəlif mədəniyyətlərlə, dini, fəlsəfi cərəyanlarla tanış olmuş, hətta, bəzən onların nümayəndələrinə sığınacaq belə vermişdir.

Tarixi qaynaqlar təsdiqləyir ki, həm Avropadan, həm Yaxın, həm də Uzaq Şərqdən gəlmiş tacirlər Azərbaycanda sərbəst ticarətlə məşğul olmuşlar. Onları ölkəmizə cəlb edən yalnız vergi güzəştləri deyil, eyni zamanda, mədəni və mənəvi mühit idi. Müxtəlif etnik və dini qruplara mənsub olan tacirlər heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmır, rahat və təhlükəsiz şəraitdə öz inanclarına uyğun yaşayırdılar. Tarixdə fərqli dinə və etnik qrupa mənsub olan hansısa tacirin buna görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmasına dair bir dənə də olsun fakt yoxdur. Əksinə, bu qəbildən olan tacirlərə dövlət və yerli əhali tərəfindən hörmət və dözümlü münasibət göstərilməsini təsdiqləyən onlarla fakt mövcuddur. Bu fikri təsdiqləyən ən bariz nümunə Azərbaycanda ticarətlə məşğul olan katoliklərin və atəşpərəstlərin ölkəmizdə öz inanclarına uyğun ibadət etmələri üçün monastır və atəşgah tikmələridir. Azərbaycanda venesiyalı tacirlərin himayəsində katolik monastırlarının olması, hindistanlı tacirlərin isə Bakıda Atəşgah tikmələri hər kəsin bildiyi həqiqətdir.

Əslində, fərqli dinlərin mənsublarının Azərbaycanda ticarətlə məşğul olması yerli əhali üçün də olduqca sərfəli idi. Çünki ticarətin inkişafı həm dövlətin, həm də insanların rifah halını yaxşılaşdırırdı. Başqa sözlə, tacirlər sərbəst ticarətlə məşğul olur, etiqadlarını yaşayır, yerli əhali isə onlara iqtisadi və mənəvi cəhətdən əlverişli mühit yaradaraq sosial rifah halını yaxşılaşdırırdı. Təbii ki, hər iki tərəfin iqtisadi baxımdan maraqlı olduğu belə bir mühitdə tolerantlığın, qarşılıqlı hörmətə əsaslanan dözümlülük ənənələrinin formalaşması labüd idi.

Bəzən Azərbaycanda tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşmasının səbəblərindən danışılarkən yalnız Quzey Azərbaycanla bağlı məqamların üzərində dayanılır. Məsələn, xalqımızın tolerantlığı təkcə Quzeydəki tarixi mühitlə şərtləndirilir. Halbuki, Azərbaycan xalqının yayıldığı və yaşadığı areal Azərbaycan Respublikasının ərazisindən daha böyükdür. Eyni zamanda, dünya azərbaycanlılarının sayı Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayından ən azı beş dəfə çoxdur. Deməli, xalqımızın tolerantlığının səbəblərini ərazi və əhaliyə daha böyük miqyasda araşdırmaq lazımdır. Belə yanaşıldıqda tolerantlığımızın səbəblərindən biri kimi sosial-iqtisadi amil daha qabarıq nəzərə çarpacaq. Məsələn, Uzaq Şərqi, xüsusilə Çini, Hindistanı və Orta Asiyanı Avropa və Ərəb dünyası ilə birləşdirən yeganə “körpü” – Xəzər dənizi ilə Fars körfəzi arasındakı quru ərazinin böyük bir qisminə tarixən azərbaycanlılar yaşamışlar. Təkcə İpək yolu deyil, həm də onun ucqarlara uzanan qolları belə son nəticədə bu ərazidə birləşmişdir. İpək yolunun, xüsusilə bu coğrafiyanın ən önəmli nöqtəsi bütün tarixi dövrlərdə Təbriz şəhəri olmuşdur. Azərbaycanlıların böyük coğrafi ərazidə yaşamalarının tolerantlıq baxımından başqa üstün cəhətləri də var. Xəzər dənizindən Tiflisə qədər, Dərbənddən Həmədan və Zəncana, Gilandan İraqa, Anadoluya kimi uzanan bu ərazilərdə azərbaycanlılarla qonşuluq edən və iç-içə yaşayan onlarla xalq və yüzlərlə etnik qrup olmuşdur. Bu xalqlar arasında formalaşmış sosial-iqtisadi münasibətlər və mədəni mühit son nəticədə tolerantlığı daha da möhkəmləndirmişdir.

Dini-mədəni amil: din insanların ümumilikdə cəmiyyətin digər dinlərə və xalqlara münasibətini müəyyənləşdirən başlıca amillərdən biridir. Çünki insanların dünyagörüşü, əxlaqı, həyat tərzini daha çox din əsasında formalaşır. Təbii ki, ən uzağı bir əsr öncəni götürsək, din cəmiyyətin həyatında indikindən qat-qat artıq rol oynayıb. O dövr üçün nəinki dinsiz cəmiyyəti, hətta, dindən uzaq insanı belə təsəvvür etmək çox çətindir. Yəqin, elə buna

*İrfan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi
Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi (İçərişəhər)*

görədir ki, mütəxəssislər tolerant cəmiyyətin sirrini daha çox din amilində axtarırlar. Bunu hətta standart və qəti fikirlə belə ifadə edirlər: dini tolerant olmayan xalqın özü tolerant ola bilməz. Bəlkə də, bu fikrin təsdiqinin ən gözəl nümunəsi Azərbaycan xalqı və İslam dinidir. On üç əsrdir ki, İslam Azərbaycan ərazilərində yayılıb və bu coğrafiyada aparıcı dinə çevrilib.

Şübhəsiz ki, İslam tolerant din olmasaydı, onun mənsublarının yaşadığı Azərbaycanda indiki səviyyədə dözümlülük mədəniyyəti formalaşa bilməzdi. Bu baxımdan, Azərbaycan xalqının tolerantlığının əsas səbəblərindən biri də din amili – İslamla bağlıdır.

İslamdakı tolerantlığın səbəbini bu dinin iki əsas qaynağında – Qurani-Kərim və Məhəmməd peyğəmbərin sünnəsində axtarmaq lazımdır. Hər iki qaynaqdan az-çox xəbəri olanlar bilirlər ki, İslam seçim azadlığına, bərabərliyə, insan ləyaqətinə, din azadlığına, etnik fərqliliklərlə hesablaşmağa xüsusi önəm verir. Dinimizə görə, bütün insanlar və millətlər bərabərdir, ali irq, ali millət anlayışı yoxdur. Qurani-Kərim buyurur: “Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıdan (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq...” (Əl-Hucurat, 13).

Peyğəmbərimizin hədisi-şərifində bu fikir daha da konkretləşdirilir: “Heç bir ərəb qeyri-ərəbə nisbətən hansısa üstünlüyə malik deyil. Eləcə də qeyri-ərəb zənciyə nisbətən, zənci ağ adama nisbətən hansısa üstünlüyə malik deyil”.

Qurani-Kərimdə insanlara bəyan edilir: “Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur...” (Əl-Bəqərə,256); “...İnsanları iman gətirməyə sənmi məcbur edəcəksən?!” (Yunus,99).

Göründüyü kimi, İslam prinsipial şəkildə insanların vicdan və seçim azadlığına müdaxilə edilməsinə icazə vermir. Hətta Peyğəmbər belə olsa, o, insanları inanmağa məcbur edə bilməz. İnsanlar inanıb-inanmamaqda sərbəstdirlər. Peyğəmbər yalnız təbliğ edən və düz yolu göstərəndir. “Və de: “Haqq Rəbbinizdəndir. Kim istəyir inansın, kim də istəyir inanmasın (kafir olsun)...” (Əl-Kəhf, 29).

İslama görə, əsl müsəlman əlindən, dilindən başqasına ziyan dəyməyən insandır. Qurani-Kərimin “əl-Bəqərə” surəsinin 177-ci ayəsində buyurulur: “Yaxşı əməl heç də (ibadət vaxtı) üzünü günçixana və günbatana tərəf çevirməkdən ibarət deyildir. Yaxşı əməl sahibi əslində Allaha, axirət gününə, mələklərə, kitaba (Allahın nazil etdiyi bütün ilahi kitablara) və peyğəmbərlərə inanan, (Allaha) məhəbbəti yolunda (və ya mal-dövlətini çox sevməsinə baxmayaraq) malını (kasıb) qohum-əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirə (yolçulara), dilənçilərə və qulların azad olunmasına sərf edən, namaz qılıb zəkat verən kimsələr, eləcə

də əhd edəndə əhdinə sadıq olanlar, dar ayaqda, çətinlikdə (ehtiyac, yaxud xəstəlik üz verdikdə) və cihad zamanı (məşəqqətlərə) səbr edənlərdir. (İmanlarında, sözlərində və əməllərində) doğru olanlardır. Müttəqi olanlar da onlardır!”

Bütün bunlardan sonra İslamın dözümsüz din olduğunu söyləmək ən azı ədalətsizlik olar, hətta, böhtan mahiyyəti daşıyar. Tarixdə müsəlmanlarla digər dinlərin mənsublarının birgə fəaliyyətinə, əməkdaşlığına və eyni şəhərdə, kənddə qarşılıqlı hörmət şəraitində yaşamalarına dair minlərlə fakt mövcuddur. Müsəlmanlar başqa dindən olanlara nəinki tolerant yanaşmış, yeri gəldikdə onları himayə və müdafiə etmişlər. İslam dini sürətlə yayılarkən xristian, yəhudi məbədlərinə toxunulmamış, həmin dinlərin mənsublarının öz inanclarına uyğun yaşamalarına şərait yaradılmışdır.

Tarixi mənbələrə görə, Raşidi xəlifələrin dövründə bir kilsənin ərazisinin bir hissəsi zəbt olunur və orda məscid tikilir. Xristianlar məhkəməyə müraciət edirlər və nəticədə məhkəmənin qərarı ilə məscid sökülür, həmin ərazi yenidən kilsəyə qaytarılır.

Başqa bir nümunə: Həzrət Əli ilə bir yəhudi arasında yaranmış mübahisə məhkəməyə qədər gedib çıxır. Həzrət Əlinin yeganə şahidi oğlu olur. Lakin məhkəmə qohumluğa görə oğlun şahidliyini qəbul etmir. Nəticədə Həzrət Əli haqlı olduğu halda məhkəmə yəhudinin xeyrinə qərar çıxarır. Deməli, müsəlmanlar güclü və haqlı olduqları dövrdə belə digər dinlərin nümayəndələrinə qarşı sərt davranmamış, həmişə qanuna və ədalətə əsaslanaraq onlarla münasibət qurmuşlar.

İslamdan gələn bu cür dözümlülük Azərbaycan xalqının etnik xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan tolerantlıqla çuğlaşaraq daha rəngarəng və mükəmməl bir forma almış və zəngin mədəni sərvətə çevrilmişdir. İslam Azərbaycan xalqının ondan öncəki dinlər və müxtəlif inanclar vasitəsilə əldə etdiyi mədəni və mənəvi sərvəti məhv etməmiş, əksinə, onu daha da zənginləşdirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, İslam Azərbaycanda yayıldıqdan sonra Qafqazda tikilmiş ilk kilsə olan Şəkidəki Kiş məbədinin ətrafında bir nəfər də

olsun xristian yaşamamış, amma Azərbaycan xalqı onu qoruyaraq bu günədək gətirib çıxarmışdır. Yaxud İslamın Azərbaycanda ən güclü olduğu dövrdə, XVIII əsrdə Bakıda atəşpərəstlər tərəfindən məşhur Atəşgah məbədi tikilmişdir.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqının tolerantlığının səbəbləri arasında İslam dini ilə yanaşı, bu dindən qaynaqlanan, əsrlər boyu formalaşan irfan mədəniyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sufizmdən başlayan, yaradılanı Yaradana xatir sevən, inancından asılı olmayaraq, kamil insan yetişdirməyi qarşısına məqsəd qoyan irfan mədəniyyəti Azərbaycanda tolerantlıq mühitinin formalaşmasında misilsiz rol oynayıb.

Sufizmin mərkəzində Yaradan, yaradılan və sevgi dayanır. Yaradılana bəslənən sevgi bütün məxluqatı əhatə edir və o, dinlərin, məzhəblərin fəvqündədir. İnsan dinindən, məzhəbindən asılı olmayaraq, yaradılmışların ən mükəmməli, yer üzünün əşrəfi və Yaradanın xəlifəsidir. Bu isə bütün insanlara hörmət və sevgi ilə yanaşmaq üçün kifayətdir. Belə humanist qaydalara və prinsiplərə əsaslanan mədəniyyətin hakim olduğu cəmiyyətdə tolerantlığın olması təbiidir.

Sufilik meydana çıxdığı dövrdən Azərbaycanda yayılmağa başlayıb, hətta, bu ərazidə yaşayan əhalinin İslamı qəbul etməsinə böyük təsir göstərmişdir. İnsanı öz nəfsi ilə mübarizəyə səsləyən, gücə, zora deyil, sevgiyə əsaslanan, ürəklərə xitab edən sufiliyin Azərbaycanda ən qədim izlərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbər dövründə yaşamış sufi tarixinin mühüm şəxsiyyətlərindən sayılan Veys əl-Qaraninin (vəfatı 675) məzarı Azərbaycanda – Ağdaş rayonunun ərazisindədir. Bundan başqa, türk xalqlarının ulu dastanı hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud”da sufilikdən qaynaqlanan bəzi motivlərə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan ərazilərində dövrümüzədək qalmış pir, qəbir və abidələrin, eyni zamanda, bir sıra kitabələrin öyrənilməsi göstərir ki, sufilik bu bölgədə ən geniş yayılmış ictimai-fəlsəfi cərəyanlardan biri olub.

XII əsr sufilikdə təriqətlər dövrünün başlanğıcı hesab olunur. Bu dövrdə meydana gələn təriqətlər arasında azərbaycanlı sufilərin yaratdıqları təriqətlərin daha aparıcı mövqedə olması diqqəti cəlb edir. Azərbaycan ərazisi məhz bu dövrdən etibarən təriqətlərin mərkəzinə çevrilib. Burada sufi hərəkatı olan əxiliyin Anadolu qolu, sührəvərdilik, hürufilik, zahidilik, səfəvilik, xəlvətlik, xəlvətiyyənin qolları hesab edilən rövşənilik və gülşənilik təriqətləri meydana çıxıb və bütün İslam aləminə yayılıb. İslam dünyasında yayılmış təriqətlərin və sufi cərəyanların bir neçəsinin Azərbaycan mənşəli olması alimlər tərəfindən təsdiqlənib.

Azərbaycanda təsəvvüf cərəyanları XVI əsrdən sonra istər dini və siyasi təzyiqlər nəticəsində, istərsə də güclü təmsilçilərinin meydana çıxmamasına görə zəifləyib. Məmur və mollaların təzyiqləri nəticəsində bir çox təriqət mənsubları köç edərək Hindistana, Anadoluya, Misirə və s. ölkələrə getməyə başlayıblar. Buna görə də sufilik bir müddət durğunluq dövrünü yaşayıb.

XIX əsrdən isə sufilik Azərbaycanda yeni mərhələyə qədəm qoyub. 1817-ci ildə kürdəmirli İsmayıl Şirvani Bağdadda Mövlana Xaliddən icazə alaraq vətənə qayıdıb və burada nəqşibəndi şeyxi kimi fəaliyyət göstərib. O, 1826-cı ildə rus hakimiyyətinin təzyiqləri ilə Azərbaycandan çıxarılıb. Nəqşibəndilik İsmayıl Kürdəmirlinin davamçıları tərəfindən bütün Qafqazda yayılıb və bu regionu tamamilə təsiri altına alan müridilik axınının formalaşmasına təsir edib. Bunun bariz nümunəsi kimi, İmam Qazi Məhəmməd və Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında rus hakimiyyətinə qarşı aparılan mübarizələri göstərmək olar.

İsmayıl Şirvaninin Azərbaycanda Mir Həməzə Seyid Nigari, Xas Məhəmməd Şirvani, Hacı Yəhya bəy Qutqaşanlı, Molla Muhəmməd Yaraqlı, Hacı Mahmud Baba Kürdəmirli kimi xəlifələri olub.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə ateizm rəsmi ideologiya olduğu üçün sufi hərəkatları ciddi təzyiqlərə məruz qalıb. Odur ki, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində İsmayıl

Kürdəmirlinin davamçıları sayılan nəqşibəndi şeyxləri və müridləri öz fəaliyyətlərini gizli halda davam etdiriblər.

Qeyd olunan təriqətlərdən başqa, Azərbaycanda qələndərilik, beктаşilik, mövləvilik, nemətullahilik, qadirilik, məlamilik və s. sufi təriqətlərinin nümayəndələri mövcud olub. Həmçinin, bu ərəzidə yaşayıb-yaratmış, lakin heç bir təriqətə bağlılığı olmayan sufilərə də rast gəlmək mümkündür. Nizami Gəncəvi, Mahmud Şəbüstəri, Şəms Təbrizini bunlara misal göstərmək olar.

XVI əsrdə Azərbaycanda olmuş Övliya Çələbi bu ərəzidə mövcud olan xanəgah və təkkələr haqqında məlumat verib. Bu məlumatda Şeyx İbrahim Şirvaninin, Mərzədəki Diri Babanın, Şeyx Rza Sultanın, Əfşar Babanın ziyarətgahlarının adları çəkilir.

Onu da qeyd edək ki, tarixçilər o dövrlərdə tacirlər tərəfindən xanəgahlara çoxlu sosial köməklik göstərildiyini bildirirlər. Tacirlər təkcə dini etiqad nöqtəyi-nəzərindən deyil, eyni zamanda, onların geniş xalq kütlələri arasında nüfuz və təsirlərinə görə kömək edirdilər. Böyük nüfuzə malik olan Şeyx çox zaman inzibati idarələrin həll edə bilmədiyi problemləri tacirin xeyrinə həll edə bilirdi. Ona görə də, şeyxlər istədikləri vaxt tacirlərdən xanəgahların xeyrinə maddi vəsait toplayır, yaxud onları müəyyən ictimai binaları tikməyə, bərpa və təmir işləri görməyə, yol salmaq, su çəkmək və bir sıra digər mədəni-maarif məsələlərinin həll edilməsi kimi xeyriyyə işlərinə cəlb edirdilər. Bu, bir daha xanəgahın və onların başında duran sufi alimlərin ölkənin iqtisadi-siyasi, mədəni həyatında mühüm rol oynadıqlarını təsdiqləyir.

Sufiliyin mədəniyyətə təsiri təkcə memarlıqda yox, ədəbiyyatda da özünü göstərib. Təsəvvüf dövrünün ilk sufiləri dini hiss və duyğularını əsasən qısa cümlələr formasında ifadə edir və şeirə çox diqqət yetirmirdilər. Ona görə də, sufi ədəbiyyatında meydana çıxan ilk əsərlər nəsr formasındadır. İlk sufi əsərləri ərəbcə yazılırdı. XI əsrdən etibarən fars, XIII əsrdən isə türk dilinin təsəvvüf ədəbiyyatının dili olduğu nəzərə çarpır.

İslam mədəniyyətinə elm, fəlsəfə, sənət və başqa sahələrdə töhfələr verən azərbaycanlı alimlər, mütəfəkkirlərlə yanaşı, sufi ədəbiyyatıyla məşğul olan görkəmli şəxslərin də müstəsna xidmətləri olub. Azərbaycan ədəbiyyatında Babakuhi Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mahmud Şəbüstəri, İmadəddin Nəsimi, Dədə Ömər Rövşəni, İbrahim Gülşəni, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Əbulqasim Nəbati, Həməzə Nigari kimi sufi şairlər ölməz əsərlər yaradıblar. Azərbaycan sufiləri arasında ilk dəfə divan yazan sufi Babakuhi Bakuvi olub. Azərbaycan dilində yazan İzzəddin Həsənoğlu da tanınmış sufi şeyxlərindəndir.

Sufiliyin bütün müsəlman cəmiyyətlərində yayıldığı kimi, Azərbaycanda da yayılması və bu xalqın mədəniyyətində dərin iz buraxması onun sosial-ictimai əhəmiyyətli mövqeyinə ehtiyacın mövcudluğundan xəbər verir. Ümumilikdə Azərbaycanda ictimai-siyasi həyata, eləcə də ədəbiyyat və incəsənətə təsiri baxımdan hü-rufiliyi, səfəviliyi, xəlvətliyi və nəşibəndiliyi xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bu gün Azərbaycanda mövcud olan çoxlu sayda pir və pir adıyla bağlı yerlər, həmçinin, sufi xanəqahları tarixin keşməkeşlərinə sinə gərəkək varlığını qoruyub və abidələşib. Sufilik Azərbaycanda ədəbiyyat, fəlsəfə, etika, memarlıq, musiqi, miniatür və başqa sahələrə nüfuz edərək təsirini göstərmiş və İslam coğrafiyasında, xüsusilə ölkəmizdə tolerant həyat tərzinin formalaşmasında xüsusi rol oynayıb.

AZƏRBAYCANIN TOLERANTLIQ MODELİ: FƏRQLİ VƏ ÜSTÜN CƏHƏTLƏRİ

Bu gün, demokratik dəyərlərin, o cümlədən insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulduğu XXI əsrdə tolerantlıq ənənələrinin təbliğini və yayılmasını əhəmiyyətsiz hesab edənlər var. Bu cür düşüncələr dünyəvi, demokratik və hüquqi cəmiyyətlərdə tolerantlığa artıq ehtiyac qalmadığını iddia edirlər. Onların fikrincə, əgər bir cəmiyyətdə dini, milli, irqi və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəs öz inancına və adət-ənənələrinə uyğun yaşaya bilirsə, həmin cəmiyyəti tolerant saymaq olar. Çünki tolerantlığı təbliğ etməkdə məqsəd insanların öz inanclarına uyğun yaşamasına nail olmaqdır və hüquqi, dünyəvi dövlətlər də bunu təmin edir və ya etməlidir. Başqa sözlə, XXI əsrdə hədəf tolerantlığı yaymaq yox, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edildiyi cəmiyyət qurmaq olmalıdır.

İlk baxışdan məntiqli yanaşma kimi qəbul edilə bilər. Amma yəqin, çoxları razılaşar ki, bu, Qərb, daha doğrusu, qərblə yanaşmasına bənzəsə də, bunun əleyhdarları əsasən elə qərblilərdir. Ona görə ki, tolerantlıq təkcə hüquqi deyil, həm də mədəniyyət və mənəviyyət məsələsidir. Dünyada tolerant cəmiyyətlərin tarixi yüz illiklərlə ölçülür. Amma hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlətin tarixi iki əsrdən o yana keçmir. Deməli, tolerantlıq hüquqi dövlətin yox, mədəni və mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş cəmiyyətin məhsuludur. Əslində, bu gün Azərbaycan və azərbaycanlıları başqalarından fərqləndirən xüsusiyyət də məhz budur. Əgər tolerantlıq bir avropalı üçün hüquqi vəzifədirsə, azərbaycanlı üçün mənəvi tələbat və mədəni normadır. Başqa sözlə, biz qanundan və cəzadan çəkdiyimizə görə deyil, mənəviyyətimizin və mədəniyyətimizin norması olduğu üçün tolerantlıq.

Prezident İlham Əliyev, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə və arxiyepiskop Aleksandr.

Tolerantlığın minimum şərtlərinə əsasən, dini çoxluq dini azlığa nəinki hörmətlə yanaşmalı, eyni zamanda, onun öz inancına uyğun yaşamasına mane olmamalıdır. Etiraf edək ki, tolerantlığın minimum şərtlərinin təmin edildiyi cəmiyyətlərlə bağlı bir neçə nümunə göstərmək mümkündür. Lakin bu şərtlərin tələblərindən artıq tolerant cəmiyyət tapmaq, nəinki tarixdə, hətta, XXI əsrdə belə, müşkül məsələdir. Çünki belə cəmiyyətin formalaşması üçün yüzilliklər yox, minilliklər lazımdır. Ancaq bu, həqiqətdir ki, Azərbaycandakı dözümlülük mühitinin səviyyəsi tolerantlığın minimum şərtlərini və tələblərini çoxdan ötür. Azərbaycanlılar tarixən dini azlıqlara hörmətlə yanaşaraq, onların öz inanclarına uyğun yaşamalarına nəinki mane olmayıblar, hətta, öz inanclarına uyğun yaşamalarına şərait yaradıblar. Başqa ifadə ilə desək, azərbaycanlılar tarixən dini azlıqların himayədarı və mühafizəçisi qismində çıxış ediblər. Bu, təkcə azərbaycanlıların deyil, dini azlıqların nümayəndələrinin də etiraf etdikləri həqiqətdir. Məsələn, Quba rayonu, Qırmızı qəsəbə Dağ yəhudiləri dini icmasının sədri

Boris Simanduyev rəsmi tədbirlərin birində bəyan etmişdir ki, yəhudilər öz adət-ənənələrini qoruyub saxlamalarına və bu günə qədər gətirib çıxarmalarına görə, müsəlman Azərbaycan xalqına borcludurlar.

Bu cür faktlar və nümunələr kifayət qədərdir. Hətta, onların içərisində elə nümunələr var ki, dünyanın hansısa ölkəsində və tarixin hansısa səhifəsində oxşarını tapmaq qeyri-mümkündür.

Hazırda müxtəlif dinlərin nümayəndələri çox vaxt ya rəsmi qəbul və görüşlərdə, ya da dinlərarası dialoq və tolerantlıqla bağlı tədbirlərdə bir araya gəlirlər. Başqa sözlə, dini konfessiyaların rəhbərlərinin görüşü, hətta, bir süfrə arxasında əyləşmələri və şəkil çəkdirmələri protokol qaydalarından kənara çıxmır. Lakin bu cür protokol qaydaları Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini konfessiyaların rəhbərləri üçün yaddır. Onlar, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə, Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının arxiyepiskopu Aleksandr İşeyin, Dağ yəhudiləri dini icmasının sədri Milix Yevdayev, Katolik icmasının rəhbəri Vladimir Fekete və Avropa yəhudiləri dini icmasının sədri Gennadi Zelmanoviç bir-birilərinə dost, qardaş münasibəti göstərirlər. Dini liderlərin Şeyxülislamın ağsaqqallığı ilə tez-tez görüşmələri, məsləhət-məşvərət etmələri, müxtəlif tədbirlərdə birgə iştirak etmələri adi haldır. Əslində, onların Şeyxülislamı ağsaqqal kimi qəbul edərək onun ətrafında könüllü birləşmələri qarşılıqlı güzəşt yox, qarşılıqlı hörmət və Azərbaycan xalqına xas Ağsaqqallıq institutunun dini sahəsində özünü təsdiq formasıdır. Bu, dini liderlər arasında təkəcə qarşılıqlı hörmət yox, həm də qarşılıqlı etimad deməkdir. Onların bu cür birliyinə çoxları heyrət və qibtə edir. Axı qibtə etməmək mümkün də deyil! Təsəvvür edin ki, Şeyxülislam mübarək Ramazan ayında iftar süfrəsi təşkil edir və iftar süfrəsində ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin sağında Şeyxülislam, solunda isə digər dini konfessiyaların rəhbərləri əyləşirlər. Üstəlik, iftar süfrəsində yalnız Şeyxülislam deyil, digər dini konfessiyaların nümayəndələri də çıxış edirlər.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin açdığı iftar süfrəsi.

Başqa bir nümunə: müsəlmanların Ramazan ayında təşkil etdikləri iftar süfrələrində digər dinlərin nümayəndələrinin iştirak etməsi praktikası mövcuddur. Eyni zamanda, başqa dinə mənsub dövlət başçılarından, səfirlərin müsəlmanlar, xüsusilə müsəlman din xadimləri və diplomatları üçün protokol xatirinə də olsa, iftar verməsi ənənəsi də var. Amma hansı ölkədə xristian icması müsəlmanlar üçün iftar süfrəsi təşkil edir? Çətin ki, Azərbaycandan başqa belə bir ölkə tapılsın. Maraqlısı odur ki, bu ənənənin əsası tolerantlıq mühitinin daha çox hakim olduğu hansısa şəhərdə - Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə yox, Qəbələ rayonunda qoyulub. Bu rayonun Nic qəsəbəsində kompakt halda yaşayan udi xristianların məhz kilsədə qəsəbənin müsəlman icması üçün iftar süfrəsi təşkil etməsi bütün dünya üçün örnək nümunəyə çevrilib.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qafqaz Albaniyasının mədəni və mənəvi varisi sayılan udiilər yüzilliklər ərzində öz etnik və dini kimliklərini qoruyub saxlayıblar. Nic qəsəbəsi Böyük Qafqaz dağlarının ətəyində, geniş düzənlikdə yerləşir. İslam dini Azərbaycanda yayıldıqdan sonra Nic qəsəbəsinin ətrafında, yüz

kilometrlərlə radiusda müsəlmanlar yaşayıb, lakin udilər kompakt halda mövcudluqlarını saxlayıblar. Dünyada yüksək dağlıq ərazilərdə müxtəlif etnik qrupların öz mövcudluqlarını saxlamaları ilə bağlı xeyli nümunələr var. Lakin düzənlik ərazidə fərqli dini mənsubiyyətə malik azsaylı xalqın kompakt halda mövcudluğunu saxlaması nadir hadisədir. Bu, yalnız Azərbaycana və Azərbaycan tolerantlığına xas nümunədir.

Əslində, udilərin keçdiyi uzun tarixi yol və Nic qəsəbəsindəki bugünkü dini mühit Azərbaycanın tolerantlıq salnaməsinin ən parlaq səhifələrindəndir. Tarixi Alban kilsəsi Çar Rusiyasının məqsədyönlü siyasətinin nəticəsi kimi ləğv edilərək səlahiyyətləri və mülkiyyəti Erməni Qriqoryan kilsəsinə verilən zaman udilər buna qəti etiraz etmiş, nümayişkarənə şəkildə siyasi hakimiyyətə qarşı çıxmaqdan çəkinməmişlər. Həmin dövrdə udilərin iki seçimi var idi: onlar ya Erməni Qriqoryan kilsəsinin tabeliyinə keçib erməniləşməli, ya da ümumiyyətlə, kilsəyə getməkdən imtina etməli idilər. Udilər ikincini seçdilər və erməniləşib xristian qalmaqdaysa, kilsəyə getməməyi üstün tutdular. Tarixdə bu cür hallara çox az rast gəlinir. Udilər 150 ildən artıq gözləmiş, yalnız Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra öz kilsələrini bərpa etmək imkanı qazanmışlar.

Bu gün tarixi Alban-udi kilsəsinin fəaliyyət göstərdiyi Nic qəsəbəsi bütün dünya üçün kiçik tolerantlıq modeli ola bilər. Qəsəbədə xristian udilərlə yanaşı, müsəlmanlar da yaşayır və məscid fəaliyyət göstərir. Gün ərzində həm azan, həm də kilsə zənginin eşidildiyi Nic qəsəbəsində indiyədək bir dəfə də olsun, müsəlmanlarla xristianlar arasında kiçik qarşıdurma belə yaşanmayıb. Əksinə, onlar birlikdə yaşamağın ən gözəl nümunəsini yaratmaq üçün qarşılıqlı güzəştə getməkdən heç vaxt çəkinməyiblər. Ona görədir ki, bu gün Nic təkcə azərbaycanlıların deyil, hər gün yüzlərlə əcnəbinin ziyarət etdiyi, heyranlığını və heyrətini gizlətmədiyi tolerantlıq möcüzəsidir.

Azərbaycanda Nic kimi örnəklər çoxdur. Onlardan biri də Oğuz şəhəridir. Azərbaycanın ən dilbər guşələrindən biri olan, Böyük Qafqaz dağlarının ətəyində yerləşən Oğuzda hər üç səmavi dinin –Yəhudiliyin, Xristianlığın və İslamın mənsubları yaşayır. Neçə əsrdir ki, Oğuzda yaşayan yəhudilər, udilər və müsəlman azərbaycanlılar təkcə bu torpağın suyunu, çörəyini, havasını deyil, həm də taleyini bölüşürlər. Onlar fərqli dinlərin daşıyıcıları olsalar da, kiçik bir şəhərdə, hətta, eyni məhəllədə yaşayır, eyni məktəbdə oxuyur, eyni yerdə işləyir, amma bir-birindən cəmi bir neçə yüz metr aralı yerləşən məsciddə, kilsədə və sinaqoqda ibadət edirlər.

Bu gün Oğuz şəhərində bir məscid, bir Alban-udi kilsəsi və iki sinaqoq fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan Oğuzu tolerantlıq nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanın kiçildilmiş modeli kimi də qəbul etmək olar. Oğuzlular üçün məscid, kilsə və sinaqoqun bir adı var: Allah evi. Bütün Allah evləri isə müqəddəsdir, hörmət və ehtirama layiqdir. Əslində, Azərbaycandakı tolerantlığın səbəbini, həm də üstün cəhətlərindən birini məhz elə bunda axtarmaq lazımdır. Azərbaycanlılar hansı dinin ibadət evi olmasına baxmayaraq, bütün məbədləri Allah evi, ora gedənləri isə Allah adamı kimi qəbul edirlər. Məscid kimi kilsəni də, sinaqoqu da Allah evi sayan, ora gələn xristiani, yəhudini də Allah adamı hesab edən bir xalqdan başqalarına zərər dəyə bilərmə? Başqalarının inancına öz inancı qədər hörmət göstərən, başqalarının məbədinə öz məbədi qədər ehtiram bəsləyən bir xalq tolerantlıq nümunəsi hesab edilməyə bilərmə? Yəqin ki, bu ritorik sualların cavabını biz yox, beynəlxalq mütəxəssislər versə, daha doğru olar. Axı bizə görə həyat tərzi olan tolerantlıq onlar üçün tədqiqat sahəsi, araşdırma predmetidir.

AZƏRBAYCANIN SEÇİLMİŞ TOLERANTLIQ NÜMUNƏLƏRİ

Bəzən bir modeli, yüzilliklər boyu formalaşmış ənənələri qısa və dəqiq şəkildə izah etmək, mahiyyətini tam açmaq çətin olur. Bunun ən qısa yolu və ən dolğun ifadə forması konkret nümunələr verməkdir. Konkret bir nümunə çox vaxt əlavə suallara belə yer qoymur, əksinə, məsələni daha da aydınlaşdırır. Bu baxımdan Azərbaycanda tarixən formalaşmış tolerantlıq mühitini və ənənələrini, eləcə də onun miqyasını və səviyyəsini tam açmaq üçün ən doğru variant konkret nümunələr təqdim etməkdir.

Kürmükoba bayramı. Qax Azərbaycanın tarixi abidələrlə zəngin rayonlarından biridir. Bu rayonda Qafqaz Albaniyası dövrünə aid xeyli sayda tarixi abidə var. Onlardan biri də Azərbaycanın dini və mədəni irsini bu günədək özündə qoruyub saxlayan Kürmük məbədidir. IV əsrin yadigarı olan Kürmük məbədi Alban kilsəsi ləğv edilənə qədər fəaliyyət göstərmiş, daha sonra dağıntılara məruz qalmışdır. Çar Rusiyası dağılmış məbədə rus-pravoslav kilsəsi inşa etmiş, lakin Alban kilsəsinin qalıqları günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Kürmük məbədi bütün dövrlərdə, hətta, fəaliyyət göstərmədiyi zamanlarda da Azərbaycan xalqının inanc yerlərindən biri kimi qalmışdır. Azərbaycanlılar İslamı qəbul etdikdən sonra da Kürmük məbədinə biganə qalmamış, onunla bağlı olan Kürmükoba bayramını bütün dövrlərdə qeyd etmişdir. Əslində, azərbaycanlıların İslam dinini qəbul etdikdən sonra da keçmiş dinlərinə məxsus məbədləri qoruyub saxlamaları, hətta, onları müqəddəs və mübarək məkan kimi ziyarət etmələri ölkəmizin bütün bölgələrində müşahidə olunan həqiqətdir. Bəlkə də, bu, həm də xalqın genetik yaddaşının ifadəsi və göstəricisidir.

Kürmük məbədi.

Bu baxımdan dünyada dəyişdirdiyi inancına və keçmiş dininə azərbaycanlılar qədər ehtiramla yanaşan ikinci bir xalq yoxdur. Ola bilsin ki, Azərbaycan xalqının tolerantlığının səbəblərindən biri də məhz elə bu amillə bağlıdır. Amma Kürmük məbədinin və Kürmükoba bayramının nümunə kimi təqdim edilməsinin yeganə səbəbi bu deyil. Məsələn, ondadır ki, Kürmükoba bayramını bu gün müsəlman qaxlılarla yanaşı, hazırda həmin rayonda yaşayan xristian gürcülər də qeyd edir. Onların bu bayramı qeyd etmək üçün azərbaycanlılara nə vaxtdan qoşulduqları bilinmir, ancaq həqiqət budur ki, Kürmükoba müsəlmanlarla xristianların birgə qeyd etdikləri yeganə bayramdır. Hər il bu bayramda azərbaycanlılarla gürcülər Kürmük məbədinə ziyarət edir və qurbanlar kəsirlər.

Müsəlmanlarla yəhudilərin və xristianların müqəddəs saydıqları ortaq məkanlar var. Məsələn, Qüds şəhəri hər üç səmavi dinin mənsuqları üçün müqəddəs məkandır. Amma onlar bu şəhəri sülh və əmin-amanlıq şəraitində nəinki paylaşa bilmir, hətta onun uğrunda qanlı mübarizədən belə çəkinmirlər. Bu baxımdan Kürmük

məbədi yeganə məkandır ki, müsəlmanlarla xristianlar onu birlikdə ziyarət edir və bu ziyarəti qardaşlıq bayramına çevirə bilirlər.

Əslində, Kürmük məbədinə və Kürmükoba bayramına təkcə Azərbaycanda tarixən mövcud olan dözümlülük mədəniyyətinə nümunə kimi yanaşmaq olmaz. Bu məbəd və bayram həm də xristianlarla müsəlmanların birlikdə və sülh şəraitində yaşaya bilməsinin əyani təsdiqidir. Kürmükoba bayramı sübut edir ki, dinlər insanları ayırmır, əksinə, onları ortaq dəyərlər ətrafında birləşdirə bilir. Bu mənada dinlərin sülh yaratma potensialı həddindən artıq böyükdür. Sadəcə, bu potensialı düzgün qiymətləndirmək və dini siyaseti məqsədlərin alətinə çevirməmək lazımdır. Dinlərin tarixi sübut edir ki, bütün dövrlərdə bunu Azərbaycan xalqından daha yaxşı bacaran ikinci bir toplum olmamışdır. Ona görə də, Azərbaycanın bu sahədə təcrübəsi həm də dünyada dinlərarası dialoqu təmin etmək və dinlərin sülhyaratma potensialını öyrənmək və tətbiq etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Atəşgah məbədinin inşası: İslam dininin bütpərəstliyə münasibəti bəllidir. Səməvi dinlər – Yəhudilik və Xristianlıq istisna olmaqla, digər dinləri, o cümlədən atəşpərəstliyi qəbul etmir və onları bütpərəst sayır. Eyni zamanda, bütpərəst dinlərin nümayəndələri ilə müqayisədə səməvi dinlərin mənsublarına daha çox güzəştə yanaşır, onlara xüsusi imtiyazlar tanıyır. Lakin tarixi faktlar təsdiqləyir ki, bütpərəstliyə münasibət heç də bütün İslam dünyasında eyni olmamış və bəzi ölkələrdə müsbət mənada fərqlənmişdir. Məsələn, İslam Azərbaycanda yayıldıqdan sonra da bu coğrafiyada atəşpərəstliyin təzahürləri qalmış, xalqın məişətindən və inanc sistemindən tam çıxmamışdır. Üstəlik, atəşpərəst tacirlər üçün bütün dövrlərdə Azərbaycanda ticarətlə məşğul olmuş və digər dinlərə mənsub tacirlərlə onlar arasında heç bir fərq qoyulmamışdır. Tarixi sənədlər və abidələr təsdiqləyir ki, Azərbaycanda həm yəhudi və xristian, həm də hindli tacirlərə məxsus karvansaraylar, eləcə də ibadət evləri olmuşdur. Məsələn, İçərişəhər ərazisində yerləşən və hindli tacirlərə məxsus olan Moltanı karvansarayı günümüzədək

gəlib çatmışdır. Təbii ki, atəşpərəst hindlilərə tolerant münasibətin yeganə göstəricisi təkcə bu karvansaray deyil. Ən mükəmməl nümunə Atəşgahdır. Bakının 30 kilometrliyində, Suraxanı rayonu ərazisində yerləşən Atəşgah XVII-XVIII əsrlərdə hindli tacirlər tərəfindən təbii qazın çıxdığı əbədi sönməz alovların yerində inşa edilmiş od məbədidir.

Atəşgah məbədi.

Ola bilsin ki, kimlərsə odlar diyarında Atəşgah məbədinin tikilməsini adi hal kimi qəbul etsin. Çünki Azərbaycan xalqının bir hissəsinin vaxtı ilə atəşpərəst olması, hətta, Zərdüştiliyin tarixi Azərbaycan ərazilərində meydana çıxması hər kəsə bəllidir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, söhbət İslamdan öncəki dövrdən və ya XXI əsrdən yox, dini ehkamların və şəriət qaydalarının hakim olduğu XVIII əsrdən gedir. Həmin dövrdə təkcə İslam aləmində deyil, bütün dünyada din savaşları, məzhəb qarşıdurmaları davam edir, insanlar inanclarına görə mühakimə olunur, hətta, tonqalda belə yandırılırdılar. O dövrdə Avropada katoliklərlə protestantlar arasında

qanlı savaşlar olur, ilkin formada, amma fərdi qaydada və zəif şəkildə tolerantlıq ideyaları səsləndirilir, İslam aləmində isə sünni-şia mübahisələri səngimirdi. Belə bir zamanda başqa dinin, üstəlik İslamın rəğbətlə yanaşmadığı atəşpərəstliyin mənsublarına ibadət evi tikməyə icazə vermək yalnız yüksək tolerantlıq mədəniyyətinə malik topluma xas nümunə sayıla bilər.

XVIII yüz ildən artıq üç əsr keçib, dünya kiçilərək bir “kəndə” çevrilib, BMT kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilat yaranıb, Beynəlxalq Tolerantlıq Günü təsis olunub, Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi qəbul edilib. Amma etiraf edək ki, dünyanın əksər ölkələrində fərqli dinlərin mənsublarının özlərinə məbəd tikə bilməməsi problemi hələ də qalıb. Bütün bunlardan sonra açıq-aydın və təkzibedilməz bir qənaət formalaşır: Azərbaycan tolerantlıq məsələsində bütün dünyanı, o cümlədən demokratiyanın beşiyi sayılan Avropanı ən azı üç əsr qabaqlayır.

Jen-Mironosets kilsəsi.

Müsəlmanların kilsə inşa etməsi: müsəlmanların bütün tarixi dövrlərdə digər dinlərin məbədlərinə hörmətlə yanaşması, onlara zərər vurmaması müsəlman olmayanların belə etiraf etdikləri həqiqətdir. Bu, bütün müsəlmanlara, o cümlədən azərbaycanlılara xas xüsusiyyətdir. Amma azərbaycanlıların bu məsələyə münasibəti bir qədər fərqlidir. Onlar nəinki digər dinlərin məbədlərinə

ehtiramla yanaşır, hətta, fərqli inanc sahiblərinin ibadət evi tikmələrinə yardım göstərirlər. Bununla bağlı tarixdə və müasir dövrdə kifayət qədər nümunələr var. Lakin istər tarix, istərsə də indiki dövr baxımındanən gözəl nümunə Bakıda yerləşən Rus-Pravoslav kilsəsinə məxsus Jen Mironosets Baş Kafedral kilsəsidir. Nə qədər qəribə və təzadlı görünsə də, bu məbədi 1909-cu ildə Azərbaycanın məşhur xeyriyyəçisi, müsəlman Hacı Zeynalabdin Tağıyev inşa etdirib. Hazırda Qafqazın ən böyük Rus-pravoslav kilsəsi olan Jen-Mironosets məbədi memarlıq xüsusiyyətlərinə və tarixi keçmişinə görə Pravoslav aləminin ən görkəmli kilsələrindən biri kimi qəbul olunur. Ən maraqlısı odur ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyev bu məbədi inşa etdirən zaman hansısa müsəlman tərəfindən qınanmayıb, əksinə, onun bu hərəkətini hamı rəğbətlə qarşılayıb. Çünki azərbaycanlılar məscid, kilsə, sinaqoq fərqi qoymadan, bütün dinlərin məbədlərinə Allah evi kimi yanaşır, onu tikdirəni isə xeyrixah, əməli-saleh adam kimi qəbul edirlər.

Azərbaycanlıların bütün dinlərin məbədlərinə Allah evi kimi baxmalarına dair onlarla əlavə nümunə çəkmək olar. Məsələn, XIX əsrin sonlarında Bakıda Aleksandr Nevski kilsəsi inşa edilən zaman müsəlmanlar onun tikintisində yaxından iştirak ediblər. Hətta, Bakıda yaşayan müsəlman qadınlar kilsənin zənginin hazırlanması üçün könüllü şəkildə öz zinət əşyalarını məbədə bağışlayıblar.

Tarixi qaynaqlara görə, XIX əsrdə Bakıdakı xristian məbədlərdən birində yangın olur və kilsəyə böyük ziyan dəyir. Məbədin bərpaı üçün yerli xristian əhalidən ianə toplamaq qərarına gəlirlər. Bu zaman müsəlman qadınlar da vəsait toplayır, zinət əşyalarını belə kilsəyə verirlər. Müsəlman qadınlardan bunun səbəbini soruşduqda onlar belə cavab verirlər: “Tanrının evi yanmış şəhərə bədbəxtlik üz verə bilər”. Yəqin, çoxları razılışar ki, bu cür nümunələrə nəinki XIX əsrdə, hətta, günümüzdə belə rast gəlmək nadir hadisə olardı. Əsas məqamlardan biri də odur ki, bu, Azərbaycanda hansısa dövrdə baş vermiş adi hadisə deyil, artıq əsrlərdir davam edən ənənədir.

Azərbaycan xalqı bu ənənəni indi də davam etdirir. Təsəvvür edin ki, bir əsr öncə - 1909-cu ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tikdirdiyi Jen Mironosets kilsəsi 2001-ci ildə yenə Azərbaycanın müsəlman bir xeyriyyəçisi – Aydın Qurbanov tərəfindən bərpa olunur. Bəlkə də, kimlərsə buna genetik yaddaş kimi baxacaq, hətta, burda mistika axtaranlar da ola bilər. Amma kimin necə qəbul etməsindən asılı olmayaraq, ortada bir həqiqət var: bu, təkrarlanan tarix yox, Azərbaycan xalqına xas ənənədir.

Qırmızı qəsəbə – Qafqazın Yerusəlimi: yəhudilərin Azərbaycanda məskunlaşması ilə bağlı fərqli fikirlər var. Amma onların bu əraziyə köçməsinin tarixinin ən azı 2600 il əvvələ gedib çıxmasını hər kəs qəbul edir. Tədqiqatçılar təsdiqləyirlər ki, yəhudilər Azərbaycana indiki İran ərazisindən keçməklə gəlmiş, Dərbəndə qədər getmiş və ölkəmizin əsasən şimal və şimal-qərb hissəsində məskunlaşmışlar. Dərbənd və onun ətrafında, eləcə də Quba, Qusar, Şamaxı, İsmayıllı, Şəki və Oğuzda kompakt şəkildə yaşamışlar.

Qırmızı qəsəbə “Altı günbəzli” sinaqoq

Bu gün Azərbaycanın müxtəlif şəhər və rayonlarında, o cümlədən Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində, eləcə də Cəlilabad, Quba və Oğuzda onlarla yəhudi ailəsinə rast gəlmək mümkündür. Ancaq yəhudilərin yaşadığı şəhər və rayonlar arasında ən çox diqqəti çəkən Quba rayonu, Qırmızı qəsəbədir. Bəlkə də, kimlərsə bunun səbəbini həmin qəsəbədə minlərlə yəhudinin yaşamasında görür. Ancaq əsas və yeganə səbəb bu deyil. Yəqin, çox az adam bilir ki, Qırmızı qəsəbə İsraildən sonra yəhudilərin kompakt halda yaşadığı ən böyük tarixi yaşayış məntəqəsidir. Ona görə də, Qırmızı qəsəbə bütün dünyada “Qafqazın Yerusəlimi” kimi tanınır və qəbul edilir.

Nadir şah Əfşarın Şimali Azərbaycan ərazilərinə yürüşləri (1741-1744) ərəfəsində yəhudilər artıq Şimali Azərbaycanın Hil (Qusar), Çıraqqala, Kürdəvan, Şamaxı və bir çox digər yaşayış məntəqələrində yaşasalar da, yürüşlər zamanı onlar sığınacaq məqsədlə dağlıq yerlərə çəkiliblər. Nadir şahın vəfatından (1747), yəni bu ərazilərdə hakimiyyət Quba xanı Hüseynəli xana (1747-1758) keçdikdən sonra, o, yəhudilərə Qudiyalçayın Quba şəhəri ilə üzbəüz olan sahilində məskunlaşmağa razılıq verib və orada geniş yəhudi qəsəbəsi salınmağa başlanılıb. Onun oğlu Fətəli xanın (1758-1789) dövründə isə qəsəbə daha da genişləndirilib, Sovet hakimiyyəti illərində isə (1926-cı ildən) o, “Qırmızı qəsəbə” adlandırılıb. İlk əvvəl onun əhalisini yaxın kəndlərdən olan yəhudilər təşkil edərək öz məhəllələrini yaratsalar da, sonralar Dağıstandan və Gilandan köçən yəhudilər də onlara qoşularaq – “*Gərcəi*” və “*Giləki*” adlı məhəllələr salıblar.

XVIII əsrdə “Giləki”lərin Şərqi Qafqaza köçürülməsi İran yəhudilərinin Şimali Azərbaycana və Dağıstana miqrasiyasının üçüncü dalğasını təşkil edib. “Giləki”, yəni “Gilandan köçənlər” adını onlara elə Dağ yəhudiləri özləri veriblər. Bu ad sonralar qəsəbədə məhəllənin adı kimi tanınıb.

Hazırda qəsəbədə 4 minə yaxın yəhudi yaşayır. Tarixi qaynaqlara görə, əvvəllər bu rəqəm 8 minə yaxın imiş. Lakin Sovetlər Birliyi zamanı əhalinin bir hissəsi Bakıya, Azərbaycan müstəqilliyini

bərpa etdikdən sonra isə İsrailə və Rusiya Federasiyasının müxtəlif şəhərlərinə köçüb. Nə qədər qərribə də olsa, həqiqətdir ki, müxtəlif vaxtlarda Qırmızı qəsəbədən köçmüş yəhudilər vətənlərini nəinki unutmur, hətta, başqa ölkələrdə yaşamalarına baxmayaraq, burada özlərinə ev tikirlər.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Qırmızı qəsəbədə.

Əslində, bunun iki səbəbi var. Birincisi odur ki, yəhudilər Qırmızı qəsəbədən, ümumiyyətlə, Azərbaycandan zorla köçürül-məyiblər. Sadəcə, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yaranmış sosial-iqtisadi problemlərə görə ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalıblar.

Ötən əsrin 90-cı illərində təkə yəhudilər deyil, hətta, azərbaycanlılar da eyni problemlər, xüsusilə işsizlik ucbatından müxtəlif ölkələrə üz tutublar. Bu gün Rusiyada və Avropada minlərlə bu cür azərbaycanlı ailəsi var. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan inkişaf etdikcə, sosial-iqtisadi problemlər həll olunduqca, həmin azərbaycanlılar, o cümlədən yəhudilərin bir qismi artıq geri dön-

məyə başlayıb. Son illər Azərbaycana geri qayıtmış xeyli yəhudi var. Bunu təkcə biz demirik, yəhudilər özləri də etiraf edirlər.

İkinci səbəbi də odur ki, Azərbaycanda yaşayan yəhudilər azərbaycanlılar kimi öz vətənlərinə, doğulduqları torpağa bağlıdırlar. Onlar Azərbaycanı yad hesab etmir, öz vətənləri sayırlar. Yəhudilər deyirlər ki, İsrail onların tarixi, Azərbaycan isə ana vətənləridir. Bəlkə, elə buna görədir ki, yəhudilər başqa ölkələrdə yaşasalar da, vəfat etdikdə Azərbaycana gətirilərək burada torpağa tapşırırlar. Bu, yalnız azərbaycanlılara və Azərbaycanda yaşayan yəhudilərə xas xüsusiyyətdir.

Qırmızı qəsəbədə az sayda azərbaycanlılar da yaşayır. Amma onlarla yəhudilər arasında indiyədək dini zəmində heç bir insident olmayıb, bir-birilərinə mehriban, eyni vətənin övladları kimi davranıblar.

Hazırda qəsəbədə 3 sinaqoq və bir yəhudi dini məktəbi fəaliyyət göstərir. Qəsəbədəki İsaak Xanukov küçəsində yerləşən “Altı günbəzli” sinaqoq 1888-ci ildə inşa edilib, memarı Gilen ben Xaimdir. Altı günbəz (sinaqoq həm də 6 guşəlidir) qəsəbədəki Qılqat məhəlləsi sakinlərinin Qələduz kəndi ətrafından Quba xanı Hüseynəli xanın icazəsi ilə 6 gün ərzində bura köçüb gəlmələrinin rəmzidir. Məbədin 14 əsas pəncərəsi var.

Böyük ibadət zalı olan sinaqoq Şərq üslubunda tikilmiş qədim memarlıq abidəsidir. İçərisindəki ibadət divarına baxan hissə aronkadam adlanır. O, hündürlüyünə görə Avropada təkrarı olmayan və Yerusəlimə baxan qibləgahdır. Hündürlüyü 7 metrdir. Müqəddəs kitab həmin divarda yerləşən dolabda saxlanılır.

Pəncərələri altıguşəli ulduz şəklində palıd ağacından hazırlanıb. Sinaqoqun bərpasına 1995-ci ildə başlanılıb və 2000-ci ilin oktyabr ayında başa çatdırılıb. Hazırda dindarların istifadəsində olan məbədin zirzəmisində dini mərasimlərin keçirilməsi üçün 60 nəfərlik ibadət zalı və mətbəx var.

Qəsəbədəki “Giləki” adlı sinaqoq Cənubi Azərbaycanın Gilan vilayətindən gəlmiş mühacirlər tərəfindən inşa edilib. Məbədin

memarı Gilen ben Xaimdir. Onun adı sinaqoqun kərpic fasadında həkk olunub. Özül daşının üzərindəki yazıdan məlum olur ki, məbəd 1896-cı ildə ucaldılıb. Lakin giriş qapısının üzərində başqa bir lövhə də var. Burada isə başqa bir tarix, yəni 1857-ci il yazılıb. Ola bilər ki, bu lövhə gilanlı yəhudi mühacirlərin daha əski məbədidən gətirilib və sinaqoqun giriş qapısı üzərinə vurulub.

Dördsütunlu dam üzərində ucalan ensiz, altıguşəli günbəz “Giləki” məbədinə xüsusi gözəllik verir. Sinaqoqun binasında İsrail qolunun sayına uyğun olaraq 12 pəncərə var. Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, əvvəllər sinaqoqun yanında bulaq olub.

Ehtimal edilir ki, Qubada XIX əsrin birinci yarısında tikilmiş məscid Gilan məbədi üçün prototip seçilib, çünki altıguşəli günbəz bir vaxtlar şüşədən idi və dua otağını işıqlandırır. Anoloji dam örtüyü isə Quba məscidində də mövcuddur.

Dini konfessiyaların bir-birini dəstəkləməsi: həm fərdi, həm də ictimai münasibətlərdə tez-tez işlədiyimiz bir fikir var: sevməyə bilərik, amma hörmət göstərməyə məcburuq. Bu gün bütün mütərəqqi dünya, beynəlxalq təşkilatlar dilindən, dinindən, irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin bu fikri ortaq prinsip kimi qəbul etməsinə çalışır. Amma etiraf edək ki, bu prinsipin hakim olması üçün hələ çox işlər görülməlidir. Çünki etnik və dini dözümsüzlük hələ də bir çox münaqişələrin və problemlərin əsas səbəbi kimi qalır. Təəssüf ki, hər gün yüzlərlə insan fərqli etnik qrupun və fərqli dinin mənsubu olduğuna görə ya öldürülür, ya da zorakılığa məruz qalır. Ancaq nə olursa-olsun, dünyamızın xilasını, bəşəriyyətin əmin-amanlığına naminə bu prinsipin hamı tərəfindən qəbul olunan hakim dəyəərə çevrilməsindən başqa çıxış yolu yoxdur. Mühəribələrə, qanlı toqquşmalara yalnız bu yolla son qoymaq mümkündür.

Eyni zamanda, nəzərə alınmalıdır ki, dünyada dinlərarası dialoqun və əməkdaşlığın reallaşması üçün onlarla, yüzlərlə, hətta, minlərlə görüş, konfrans keçirilə bilər. Amma tərəflər bir-birinə hörmətlə yanaşmadıqdan sonra bunların heç bir faydası yoxdur.

Bu baxımdan Azərbaycandakı toleranlığın və dinlərarası dialoqun səbəbini həm də bunda axtarmaq lazımdır. Azərbaycanda dini konfessiyalar arasında tarixən formalaşmış qarşılıqlı hörmət hissi zaman keçdikcə bir-birinə dəstək münasibətləri ilə əvəz olunub. Bəlkə də, bir çoxlarına, hətta, beynəlxalq ekspertlərə də qərribə gələ bilər. Onlar fikirləşərlər ki, fərqli dinlərin mənsubları bir-birini necə dəstəkləyə bilər? Axı onlar ən yaxşı halda rəqibdir?! Lakin qərribə olsa da, bu həqiqətdir. Azərbaycandakı dini konfessiyalar dar gündə bir-birilərinə qarşı çıxmamış, birləşməyi, həmrəy olması bacarmış, hətta, xoş günlərdə belə, bir-birini dəstəkləmişlər.

Prezident İlham Əliyev dini konfessiyaların rəhbərləri ilə.

Bunun bariz nümunəsi hansısa dini konfessiya ibadət evi inşa edən zaman digər konfessiyaların ona dəstək verməsi və yardım göstərməsidir. Bununla bağlı tarixdən və günümüzdən onlarla nümunə gətirmək olar. Məsələn, 2003-cü ildə Bakıda Avropa (aşkinazi) yəhudiləri üçün sinaqoq inşa edilən zaman ölkədəki digər dini konfessiyalar yalnız ənənəvi dəstək verməmiş, həm də ibadət evinin tikintisinə maddi kömək göstərmişlər. Həmin dövrdə Azərbaycandakı Dağ yəhudiləri dini icması, pravoslav kilsəsi və

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi bir araya gələrək vəsait toplamış və sinaqoqun inşası prosesində yaxından iştirak etmişlər.

Təbii ki, bu hadisə təkcə Avropa yəhudilərinin sinaqoqu inşa edilən zaman baş verməmişdir. Sonrakı dövrdə, Bakıda katolik kilsəsi tikilən zaman dini konfessiyalar eyni münasibəti təkrarlamışlar. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Dağ və Avropa yəhudiləri, eləcə də pravoslav kilsəsi ayrı-ayrılıqda katolik kilsəsinin inşasına maddi yardım göstərmişlər.

Şübhəsiz ki, bu məsələdə dini konfessiyaların nə qədər maddi yardım etməsinin elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ ölkədə fəaliyyət göstərən dini konfessiyalar arasındakı qarşılıqlı hörməti bir az da qabağa aparıb, bunu bir-birinə dəstək səviyyəsinə qaldırmaqdır. Təəssüf ki, XXI əsrdə yaşamağımıza, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması məqsədilə onlarla beynəlxalq qurum yaradılmasına baxmayaraq, müasir dövrümüzdə bu cür nümunələr çox azdır. Hazırda nəinki fərqli dinlərin mənsubları, hətta, eyni dinin müxtəlif məzhəblərinin nümayəndələri az qala bir-birlərinə düşmən gözü ilə baxırlar. Halbuki, fərqli düşüncələr də, hər kəs eyni məqsədə - Yaradana və insanlığa xidmət göstərdiyini iddia edir. Amma əsas olan yalnız necə düşünmək deyil, həm də necə yaşamaq və ətrafındakı fərqli insanlarla necə davranmaqdır. Bunun üçün, bəlkə də, qalaq-qalaq kitablar yazmaq, yüzlərlə konfrans keçirməkdənsə, bir nümunə ortaya qoymaq daha yaxşıdır. Bu baxımdan çağdaş dünyamız üçün gerçək bir örnək – Azərbaycan nümunəsi var.

Kiş məbədi: tariximizin müəyyən dövrü Xristianlıqla bağlıdır. Yarandığı dövrdən etibarən Azərbaycanda özünə tərəfdarlar tapmış Xristianlıq İslam dini bu ərazilərdə yayıldıqdan sonra da bəzi bölgələrdə nüfuzunu qoruyub saxlamışdır.

Bu gün ölkəmizdə Xristian dininə aid yüzlərlə tarixi abidə var. Həmin abidələr təkcə Azərbaycan deyil, bütün xristian dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Onlardan biri, daha doğrusu, birincisi Şəki rayonunun Kiş kəndindəki Kiş, başqa adı

ilə Yelisey məbədidir. Eramızın birinci əsrində Müqəddəs Yelisey tərəfindən inşa olunduğu güman edilən Kiş məbədi yüz illiklər ərzində Alban kilsəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Şəki, Kiş məbədi.

Əslində, Kiş məbədi əsrlər boyu Alban kilsəsinin dini maarif mərkəzi olmuşdur. Alban apostol kilsəsi Qafqazda, eləcə də bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdən sayılır. Albaniyada Xristianlığın yayılması və ilk kilsənin yaradılması apostolların adı ilə bağlıdır. Görkəmli alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Albaniyada erkən xristian cəmiyyətinin yaranması apostollar Faddey, Yelisey, Varfolomeyin adları ilə bağlıdır.

Qədim mənbələrdə də ilk kilsənin Kiş kəndində (Gis) tikilməsi haqqında məlumatlar var. Maraqlıdır ki, məbədin yerləşdiyi kənd iki min ildən artıqdır ki, “din, etiqad, pərəstiş” mənasına gələn “Kiş” adlanır.

Rəvayətə görə, İsa peyğəmbərin din qardaşı müqəddəs Yakov Xristianlığı təbliğ etmək üçün müqəddəs Yeliseyi Azərbaycana - Albaniyaya göndərib. Çola vilayətində missionerlik etdikdən sonra ölkənin Uti vilayətinin Kiş kəndinə gələn müqəddəs Yelisey orada kilsə tikdirib. Bu, yalnız Azərbaycan Albaniyası ərazisində deyil, ümumiyyətlə, Qafqazda tikilmiş ilk xristian kilsəsidir.

Kiş məbədinin memarlıq xüsusiyyətləri Azərbaycan Albaniyası memarlığının ilkin xristian mərhələsinə aiddir. Məbədin ən aşağı qatlarının arxeoloji tədqiqi mübahisələrə səbəb olan onun ilkin tikinti tarixini təyin etməyə imkan yaradıb. Abidə dövrümüzə yeniləşmiş görkəmdə gəlib çatıb. Məbədin divarları həm içəridən, həm də çöl hissədən qismən suvaqlanıb. Qapı və pəncərələrə əsasən yenidənqurma işlərinin tikilinin yuxarı hissəsində aparıldığını söyləmək olar. Kilsə özündə ilkin və sonrakı tikililərin maraqlı detallarını saxlayır.

Kiş məbədi qədim bünövrə üzərində tikilib. III-V əsrlərdə onun üzərində kiçik təkzallı bazilika tipli kilsə tikilsə də, VI-VII əsrlərdə həmin kilsə memarlıq formasını dəyişib.

2000-ci ilin fevral ayında Kiş layihəsi üzrə işə başlanılıb. Layihə abidənin memarlıq, arxeoloji tədqiqi, bərpa və uyğunlaşdırılmasını, eləcə də gələcəkdə muzey kimi fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutub.

Layihə dörd mərhələdə həyata keçirilib. Birinci mərhələ (2000-ci il iyun-2001-ci il) abidənin memarlıq - arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinə həsr olunub. Məbədin içərisində və həyətində bir sıra maraqlı tapıntılar, o cümlədən, abidənin əsrlər boyu mədəni mərkəz olduğunu göstərən çoxlu qəbirlər, keramika qalıqları, qızıl və tunc bəzək əşyaları üzə çıxarılıb. Məbədin qərb hissəsinin alt tərəfindən tapılmış qəbir sərdabəni ən maraqlı qazıntı hesab etmək olar. Qazıntılar və abidənin bünövrələrinin arxeoloji tədqiqi müasir kilsənin divarlarının tikilmə tarixini (V əsr) müəyyən etməyə imkan verib, həmçinin, onların daha qədim, altında bizim eramın birinci əsrinə aid olan məbədin divar və bünövrələrinin qalıqları

rı yerləşən çoxtəbəqəli bünövrənin üstündə tikilməsi haqqında gümanı təsdiq edib.

Layihənin ikinci mərhələsinə 2001-ci ilin iyun ayında başlanılıb. Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin Şəki Bərpa İdarəsi bərpa layihəsini həyata keçirib. Bu bərpa işi 2 il, 2002-ci ilin sonuna qədər davam edib. Məbədin simasını pozan XIX əsrə aid əlavələr ləğv olunub. Bundan əlavə, binanın bütün parametri üzrə bünövrələr möhkəmləndirilib, şimal divarında və digər üç divarda bəzi sahələrdə üzlük daşları alınıb və yenidən möhkəmləndirilib.

İcrasına 2003-cü ildə başlanılan layihənin dördüncü mərhələsi isə abidənin muzeyləşdirilməsinə həsr olunub.

Təbii ki, tarixilik baxımından Kiş məbədinin xüsusi əhəmiyyəti var. Lakin məbədin bizim üçün ən önəmli cəhətlərindən biri onun Azərbaycanda tarixən formalaşmış tolerantlıq mühitinə əyani nümunə göstərilməsidir. Belə ki, İslam Azərbaycanda yayıldıqdan sonra bu bölgədə sürətli müsəlmanlaşma prosesi gedib, Şəkiddə və onun ətrafında, demək olar ki, kompakt halda xristian əhali yaşamayıb. Hətta, böyük Azərbaycan maarifçisi Rəşid bəy Əfəndiyevin məlumatına görə, XIX əsrdə Kiş kəndində bir nəfər də xristian olmayıb. Amma Azərbaycan xalqı bu məbədi tarixinin və keçmiş dini inancının bir hissəsi kimi qoruyub saxlayıb. Bu baxımdan keçmiş inancına Azərbaycan xalqı qədər ehtiramla yanaşan çox az xalq tapmaq olar.

III FƏSİL

TOLERANTLIQ – AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT SİYASƏTİ

KEÇMİŞİNİ BİLMƏYƏN GƏLƏCƏYİNİ QURA BİLMƏZ

Azərbaycanda qədim dövrlərdən müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşamış, bir çox xalqların dinləri mövcud olmuşdur. Azərbaycan və onun xalqı həmişə dini dözümlülüyü ilə fərqlənmişdir

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri**

Keçmişini öyrənmədən sağlam gələcək qurmağın mümkün olmadığını tarix çoxdan sübut edib. Minilliklərin sınağından çıxmış bu sadə və adi qaydanı müdriklər elə sadə ifadə ilə də tarixin yaddaşına həkk ediblər: keçmiş gələcəyin bünövrəsi, gələcək isə keçmişin davamıdır. Bəlkə, elə buna görədir ki, keçmiş insana həmişə cazibədar və əlçatmaz görünür. Amma bəzən istisnalar da olur. İnsan keçmişinə baxanda köks ötürür, hətta, xəcalət çəkdiyi məqamlar da ola bilər.

Xalqlar, toplumlar da insanlar kimidir: keçmişi, bu günü və gələcəyi var. Lakin keçmişinə sahib çıxmayan xalqlar gələcəyin qurbanına çevrilir. Bəzən də, xalqlar bəzi insanlar kimi keçmişə baxmağa cəsarət etmirlər. Çünki arxaya boylandıqda qaranlıq və ləkəli keçmişlə qarşılaşacaqlarından ehtiyatlanırlar.

Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi ondadır ki, gələcəyinə ümid və inamla baxdığı kimi, keçmişinə də alnıaçıq və şərəflə baxır. Xalqımızın tarixində çətin və əzablı dövrlər çox olub, lakin heç bir zaman ümitsizliyə qapılmayıb, qaranlıq günlər yaşamayıb.

Bəzən xalqlar iki qrupa ayrılırlar: tarix yaradan və tarix yazan xalqlar. Azərbaycan xalqı bütün dövrlərdə tarix yaradıb, amma nədənsə yaratdıqlarını tarixə köçürməyə diqqət yetirməyib.

Bəlkə, elə buna görədir ki, tariximizi bəzən başqalarının yazdıqları əsasında öyrənmək məcburiyyətində qalıraq. Başqalarının yazdığı tarix isə bir çox hallarda ya saxta, ya da təhrif olunmuş faktlara əsaslanır.

Azərbaycan xalqı dəfələrlə işğala, soyqırımlara məruz qalıb, tarixi ərazilərini itirib, milyonlarla soydaşımız didərgin həyatı yaşamağı olub. Çünki xalqımız tarixdən ya gec və az nəticə çıxarıb, ya da ümumiyyətlə, nəticə çıxarmayıb, zaman keçdikcə unutulmuş, bəlkə də, məqsədli şəkildə unutulmuşdur. Bu baxımdan bizim üçün tarix yazmaq, tarix yaratmaq qədər zəruri və labüddür.

Başqalarından fərqli olaraq, Azərbaycan xalqının sağlam gələcək qurmaq üçün saxta tarix yazmağa, dumanlı keçmiş uydurmağa ehtiyacı yoxdur. Sadəcə, keçmişə boylanmağımıza, məqsədli şəkildə saxtalaşdırılmış tariximizi yenidən vərəqləməyimizə, nəticə çıxarmağımıza ehtiyac var. Bu, bizə təkə tariximizi doğru-dürüst bilmək və gələcəyimizi sağlam təməllər üzərində qurmaq yox, həm də saxta tarix uydurub, onun arxasında gizlənənlərin maskasını yırtmaq üçün lazımdır. Çağdaş ifadə ilə desək, Azərbaycan xalqının tarixini reklam etməsinə gərək yoxdur, amma haqlı olduğunu sübut etmək üçün həqiqəti təbliğ etməyə ehtiyacı böyükdür. Bəlkə də, bu, gələcəyimiz üçün labüd və zəruridir. Çünki zərurət ehtiyacından doğur, ödənilmədikdə ciddi fəsadların yaranması qaçılmaz hala çevrilir.

Dünyada iki mindən artıq xalq yaşayır. Amma onlardan yalnız iki yüzünün dövləti mövcuddur. Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət qurmuş iki yüz xalqdan biri olması qürurverici faktır. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan xalqının coğrafi sərhədləri bugünkü Azərbaycan dövlətinin sərhədlərindən çox-çox böyükdür və bu xüsusiyyətinə görə, bəlkə də, azərbaycanlılar heç bir xalqla müqayisə oluna bilməzlər. Çünki bu gün dünyada 60 milyona yaxın azərbaycanlı yaşasa da, onlardan cəmi 10 milyona yaxını Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Deməli, tariximizin yaranma coğrafiyası Azərbaycan Respublikasının

ərazisindən dəfələrlə böyük, bu tarixi yaradanların sayı isə onun vətəndaşlarının sayından qat-qat çoxdur.

Azərbaycan Şərqlə Qərbin, Cənubla Şimalın qovşağında yerləşdiyi üçün müxtəliflikdən doğan zənginlik təkcə onun mədəniyyətində deyil, eyni zamanda təbiətində də açıq şəkildə özünü büruzə verir. Ölkəmizin ərazisinə nəzər yetirdikdə, Azərbaycan təbiətinin iqlim, relyef, hətta fauna və flora baxımından rəngarəngliyini görməmək mümkün deyil. Şübhəsiz, bu rəngarənglik Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazilərinin timsalında daha qabarıq nəzərə çarpır. Təsəvvür edin ki, tarixən Azərbaycana məxsus olmuş ərazilərdə əksər iqlim tiplərinə - subtropik və mülayim qurşaqlara, səhra və yarımsəhra, eləcə də yüksək dağlıq və meşə relyefinə rast gəlmək mümkündür. Bu cür əlverişli təbii-coğrafi şəraitə, zəngin fauna və flora aləminə və mülayim iqlimə malik olan Azərbaycanın Yer kürəsində ibtidai insanın formalaşdığı bölgələrdən biri olması təsadüfi deyil.

Mədəniyyəti xalqlar, toplumlar yaradır, amma onu qorumaq hər xalqa nəsib olmur. Yəqin çoxları razılaşar ki, yalnız güclü və qüdrətli dövlət qurmuş xalqlar yaratdıqları yüksək mədəniyyəti qoruya bilərlər. Çünki qorunmayacağı təqdirdə ən yüksək mədəniyyətin belə məhvi labüddür. Əslində, hər bir xalqın qurduğu dövlət həm də onun mədəni səviyyəsinin göstəricisidir. Bu baxımdan dövlət böyük mənada mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Bu, həm də böyük dövləti yüksək mədəniyyətə malik xalqların qurması deməkdir.

Azərbaycanda erkən tayfa ittifaqlarının yaranması və dövlət halında birləşməsinin tarixi eramızdan əvvəl üçüncü minilliyə gedib çıxır. Həmin dövrdə formalaşmış və Azərbaycan ərazilərinin böyük bir hissəsini əhatə edən Aratta dövləti yaranma tarixinə və idarəçilik formasına görə Mesopotamiyanın ən qədim dövləti sayılan Şumerlə müqayisə edilə bilər. Deməli, Aratta kimi bir dövləti mədəni səviyyəsi ən azı şumerlilər qədər olan bir toplum qura bilərdi.

Hər bir xalqın formalaşmasında müxtəlif etnoslar və etnik qruplar iştirak edir. Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, yalnız bir etnos və ya tayfa birləşməsindən ibarət olsun. Azərbaycan xalqının formalaşmasında onlarla etnos və etnik qrup iştirak edib. Bu xüsusiyyətinə görə azərbaycanlılarla müqayisə oluna biləcək xalqların sayı çox azdır. Çünki Azərbaycan ərazilərində hələ erkən dövlətlər formalaşmazdan xeyli öncə çoxsaylı etnoslar yaşayıb, üstəlik, zaman keçdikcə onlarla etnik qrup müxtəlif səbəblərdən burada məskunlaşıb və xalqımızın formalaşmasında iştirak edib.

Maraqlıdır ki, çoxsaylı etnosların Azərbaycanda yaşamasına və etnik tərkibin bu qədər müxtəlif olmasına baxmayaraq, minilliklər boyu heç bir etnik qrup buradan başqa bir əraziyə köçürülməyib. Bu, tolerantlıq keyfiyyətinin Azərbaycan xalqının etnik tərkibindən irəli gəldiyini, eyni zamanda, minillər öncə bu ərazilərdə mövcud olmuş sivilisasiyanın bünövrəsində dözümlülük mədəniyyətinin dayandığını göstərir. Deməli, Azərbaycan ilk insan məskənlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də dözümlülük mədəniyyətinin formalaşdığı ərazi və tolerantlığın beşiyidir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda min illər öncə formalaşmış tolerantlıq ənənələri zaman keçdikcə yeni xüsusiyyətlər qazanmış və bu coğrafiyada yaşayan insanların başlıca keyfiyyətinə çevrilmişdir.

Mədəniyyətlər adətən milli zəmində yaranır, formalaşdıqları bölgənin və xalqın sərhədlərini aşdıqda ümumbəşəri dəyərlər sisteminə daxil olurlar. Azərbaycan xalqının min illər ərzində formalaşdırdığı mədəniyyətə də bu prizmadan yanaşılmalıdır. Çünki yalnız belə olduğu təqdirdə o, əsl qiymətini ala bilər.

UĞURUN BAŞLANGICI

Cəmiyyətin dinsiz yaşaya bilməyəcəyini tarix çoxdan sübut edib. Hələ qədim dövrlərdən yunan filosofları allahların mövcudluğunu zəruri və labüd sayırdılar. Məşhur fransız mütəfəkkiri Volter həqiqətdən meydana gələn bu zərurəti çox gözəl ifadə edir. Onun fikrincə, əgər Allah olmasaydı, insanlar onu uydurmaq məcburiyyətində qalardılar. Ancaq bu da reallıqdır ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə dinə həqiqətdən meydana çıxan zərurət kimi yox, zərurətdən hasil olan uydurma kimi baxanlar da olub. Bu cür düşünən filosofların fikirlərinin, həmin fikirlərə əsaslanan ideologiyaların populyarlaşdığı, hətta hakim ideologiya kimi təbliğ edildiyi zamanlar olsa da, onlar heç vaxt özünü doğrultmayıb. Yetmiş bir il ateizmin, allahsızlığın təbliğ olunduğu Sovetlər Birliyi buna örnək sayıla biləcək yaxın keçmişimizdir. Altı qitənin altısında da söz sahibi olan bu nəhəng dövlət ateizmə əsaslanan kommunizm ideologiyasını bütün dünyada yayırdı, ancaq özü də fərqinə varmadan ideologiyasının qurbanına çevrildi.

Şübhəsiz, böyük bir imperiyanın süqutunda din amili yeganə şərt sayıla bilməz, amma bu ideologiyanın iflasa uğramasının səbəbləri arasında Sovetlərin milli və din siyasətini düzgün qurması əsas amillərdən biri, bəlkə də birincisidir. Çünki Allahu, dini inancları inkar etmək min illər boyu fomaləşən ehkamlara qarşı çıxmaq, bəşərlə yaşid olan dini dəyərlərdən imtina etmək, başqa sözlə, insanların fitrətini dəyişdirməyə çalışmaq deməkdir.

O da nəzərə alınmalıdır ki, Sovetlər Birliyinin dağılması nəticəsində yeni bir dövrün başlaması, başqa sözlə, ateizmə əsaslanan cəmiyyətdən milli-dini dəyərlərə hörmətlə yanaşılan tolerant cəmiyyətə keçid heç də asan olmadı. Dövrün ziddiyyətləri insanları fakt qarşısında qoydu. Bir vaxtlar hakim ideologiyaya

xidmət edən, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən onun təbliğatçısına çevrilən insanlar yolayrıcında qaldı: ya keçmişin üstündən xətt çəkib dövrlə ayaqlaşmalı, ya da keçmişlə yaşamalı oldular. Belələri zamanın ziddiyyətlərinə ram olmuş və onun “qurbanına” çevrilmiş adi insanlardır. Lakin elə insanlar da var ki, bütün dövrlərdə eyni mövqedən çıxış edir, eyni amal uğrunda çalışır, zamanın diqtəsini nəzərə alsalar da, həqiqətə və xalqa xidmət edirlər. Bu cür şəxslər dahilərdir. Çünki onlar zamanın fəvqündə dayanır, dövr dəyişsə də, özləri, məqsəd və məramları dəyişmir: Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev kimi.

Bu böyük insanın dinə, tolerantlığa, milli-mənəvi dəyərlərimizə münasibəti həmişə dəyişməz olub, bu sahədə apardığı siyasətlə həm xalqına, həm bəşəriyyətə, həm də mənsub olduğu dinə xidmət edib. Şübhəsiz ki, dinə müharibə elan etmiş bir ölkədə dini dəyərlərdən danışmaq, açıq-aydın onun müdafiəsinə qalxmaq qeyri-mümkün idi. Hətta bəzi məmurlar özlərini yuxarılara şirin göstərmək məqsədilə dinə, din xadimlərinə qarşı çıxır, onların əleyhinə gürültülü çıxışlar edirdilər. Ancaq xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşan, açıq olmasa da, dolayısı yollarla din xadimlərini müdafiə edən, onları nahaq ittihamlardan qoruyan milli kadrlarımız da az olmayıb. Heydər Əliyev Sovetlər dövründə belə milli kadrların ən öndə gələn və xalqına ən çox xidmət göstərən kimi tarixə düşüb.

Bu böyük insan istər Azərbaycan SSR-nin Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə, istərsə də Sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi dövrdə dini dəyərlərimizə, əsl din xadimlərinə mümkün olduğu qədər hörmətlə yanaşılıb, onlara qarşı repressiyalara yol verilməyib, tolerantlığın, tarixi-dini abidələrimizin qorunmasına və bərpasına böyük diqqət göstərilib.

Məlum məsələdir ki, o dövrdə dinə və din xadimlərinə nəzarət Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. Əslində, bu Komitənin işi təkcə nəzarət etmək yox, həm də dindarları daha çox sıxışdırmaq, əsl din xadimlərini zərərsizləşdirmək,

onların əvəzinə sovet ideologiyasına xidmət edən, yalançı din xadimləri yetişdirmək idi. Buna görə də, milli kadrlar xüsusi xidmət orqanlarına yaxın buraxılmır, bu sahədə qeyri-azərbaycanlılar irəli çəkildilər. Bu baxımdan Heydər Əliyev Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə, daha sonra isə respublikaya rəhbərlik etməsi təkcə xüsusi xidmət orqanlarının milliləşməsinə yox, həm də ölkə din-darlarının əsassız təqib və təzyiqlərdən yaxa qurtarıb rahat nəfəs almasına səbəb oldu.

Bu böyük şəxsiyyət ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqda isə ölkədə tamamilə fərqli vəziyyət yaranmışdı: Sovetlər Birliyi dağılmış, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etmiş, bununla yanaşı işğalçı Ermənistanın təcavüzü nəticəsində ərazisinin bir hissəsini itirmiş, uçurumun bir addımlığında dayanmışdı. Əslində, bu, hakimiyyətə qayıdış yox, məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmiş bir dövləti yenidən qurmaq missiyasını öz üzərinə götürmək idi. Bu baxımdan Ulu Öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışını həm də uğurun start nöqtəsi kimi də qəbul etmək olar. O, bu missiyayı uğurla və özünəxas ustalıqla yerinə yetirdi: cəbhədə atəşkəsə nail oldu, “əsrin müqaviləsi” imzalandı, Konstitusiyamız qəbul edildi, Azərbaycanda sivilizasiyaların və dinlərin qovşağı kimi milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması konsepsiyasına uyğun hüquqi dövlət quruculuğu prosesinə start verildi. Başqa sözlə, Azərbaycanın müstəqil dövlət olması Heydər Əliyevin böyük planlarını həyata keçirmək üçün zəmin yaratmış, milli-mənəvi dəyərlərimizə söykənən Azərbaycançılığın hakim ideologiyaya çevrilməsi labüdləşmişdi.

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ QAYIDIŞ

Hələ müstəqilliyimizin ilk günlərindən təbii olaraq milli-mənəvi dəyərlərə münasibət kökündən dəyişmiş, ateizm buxovları qırıldığı üçün xalqın keçmişinə, milli adət-ənənələrinə, dininə dövlət səviyyəsində hörmət göstərilməyə başlamış, bu dəyişikliyin fonunda həm də ölkədə etiqad, inanc azadlığı tam bərqərar olmuşdu. Milli-mənəvi dəyərlərə münasibətin bu şəkildə dəyişməsi insanlarımızın milli və dini mənsubiyyətlərinin fərqiə varmalarına, tarixi keçmişlərinə, babalarının maddi və mənəvi miraslarına sahib çıxmalarına böyük zəmin yaratmışdı. Bu baxımdan müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonrakı dövrü milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış dövrü kimi xarakterizə etmək daha doğru olardı.

Müstəqilliyimizin ilk dövrlərindən xalqımız öz dini və milli bayramlarını sərbəst şəkildə qeyd etdi, insanlar əvvəlki kimi çəkinə-çəkinə, qorxa-qorxa deyil, ürəklə, gözəl ovqatla məscidlərə, kilsələrə, sinaqoqlara üz tutub ibadət edə bildilər. Respublikanın rayon, şəhər və kəndlərində məscidlər tikildi, minarələrdən azan səsi eşidildi. İllər boyu yolu-izi itmiş, baxımsızlıqdan uçub dağılmış müqəddəs ocaqlar, pirlər və ziyarətgahlar yenidən canlandı. Lakin bu da həqiqətdir ki, XX əsrin ən böyük azərbaycanlısı Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışından sonra milli-mənəvi dəyərlərimizə münasibətdə yeni mərhələ başladı. Bu, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdışın geniş vüsət alması və xalqımızın mənəvi mədəniyyətində yeni dövrün başlanğıc nöqtəsi idi.

Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərlik etdiyi ilk gündən insan hüquq və azadlıqlarına, xüsusilə vicdan və dini etiqad azadlığının bərqərar olmasına, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, insanların, əsasən də gənclərin milli-mənəvi dəyərlərə sadıq yetişməsinə böyük önəm verildi. Gənclərin milli ruhda tərbiyə olunmasına xüsusi

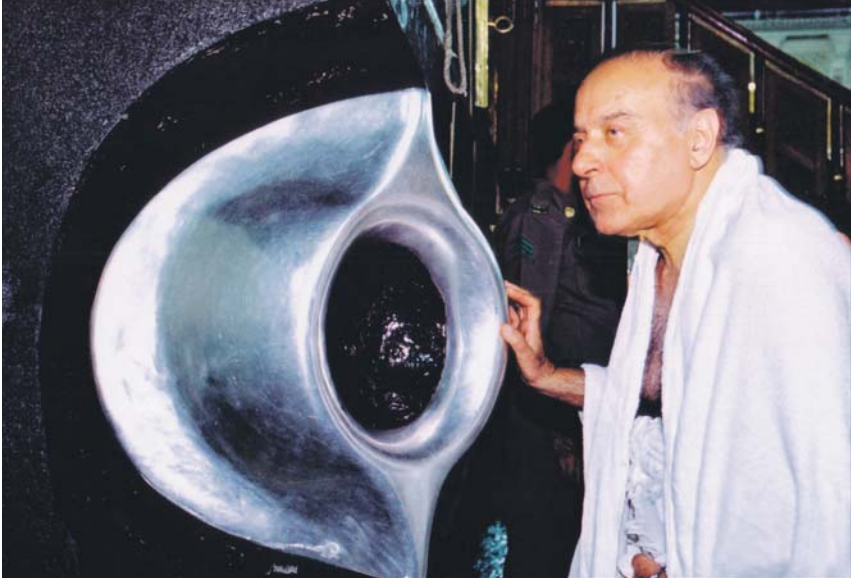
diqqət və qayğı ilə yanaşmağı vacib sayan Ulu Öndər Azərbaycan Gənclərinin I Forumundakı çıxışında bu məqamı önə çəkərək demişdir: "...Gənclərimiz dinimizi olduğu kimi öyrənməli, qəbul etməli və ondan istifadə etməlidirlər. Biz heç vaxt imkan verə bilmərik ki, ayrı-ayrı şəxslər, ayrı-ayrı qüvvələr öz şəxsi mənafeələrini güdərək, İslam dini pərdəsi altında Azərbaycan gənclərinin tərbiyəsinin və mənəviyyatının zədələnməsinə gətirib çıxartsınlar”.

Milli və dini bayramlar münasibəti ilə xalqa müraciət etməyi, ölkə vətəndaşlarına təbrik ünvanlamağı unutmayan böyük dövlət xadimi bütün dini və milli bayramlarda insanlar arasında olur, onlarla söhbətlər edirdi. Heydər Əliyevin böyüklüyü həm də onda idi ki, müxtəlif dinlərə mənsub ölkə vətəndaşları arasında ayrı-seçkilik qoymur, bütün səmavi dinlərin nümayəndələrinə eyni gözlə baxır, istər məscid, istər kilsə, istərsə də sinaqoqların bərpasına və tikintisinə dəstək verirdi. Bütün bunlar xalqa olan diqqətin, onun milli mənəviyyatına bəslənən sevginin və min illər boyu formalaşan tolerantlıq ənənələrinə hörmətin təzahürü idi.

“Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir” - deyən Ümum-milli Lider mənəvi dəyərlərimizə həm də gələcəyimizin təməli kimi baxırdı. Onun yürütdüyü siyasətin, xüsusilə din siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini elə bu təşkil edirdi. Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini çox gözəl bilən, Sovetlər dönəmində müxtəlif təqib və təzyiqlərə məruz qalmasına baxmayaraq, xalqımızın öz inancından uzaqlaşmadığının yaxından şahidi olmuş Heydər Əliyev deyirdi: “Biz azərbaycanlılar heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq”.

Hər kəs mənsub olduğu xalqın və dinin xüsusiyyətlərini genetik kodlarla da olsa, özündə daşıyır. Amma xalqına və dininə bağlılıq baxımından hamı eyni olmur. Tarixdə xalqına, onun milli-mənəvi dəyərlərinə bağlı olmuş, ömrünü vətənin çiçəklənməsinə, həmvətənlilərinin xoşbəxtliyinə həsr etmiş şəxsiyyətlər çox azdır. Heydər Əliyev bu azlıqda xüsusilə fərqlənənlərdən biridir. Vətəninə və xalqına xidmət, onun milli-

mənəvi dəyərlərini qorumaq bu böyük şəxsiyyətin təkə prinsipinə yox, hətta deyərdim ki, həyat tərzinə çevrilmişdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Ümrə ziyarətində.

O, Sovetlər dönəmində uzun illər rəhbər vəzifələrdə çalışdığı üçün cəmiyyətdəki mənəvi boşluqları çox gözəl bilirdi. Əslində, Onun müstəqillik dövründə Azərbaycana rəhbərlik etməsi həmin boşluqları doldurmaq üçün gözəl fürsət oldu. Bu böyük dövlət adamı qısa bir zamanda Azərbaycançılığın hakim ideologiya kimi qəbul edildiyi şah əsərini – milli dövlətimizi formalaşdırdı. Əsasını qoyduğu milli siyasətin, milli ideologiyanın tərkib hissəsi kimi xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə böyük diqqət yetirən Ulu Öndər dini milli ideologiyamızın tərkib hissəsi, dövlətimizin və xalqımızın ən böyük istinadgahı və dayağı hesab edirdi. Bu baxımdan O, dövlətimizin və xalqımızın gələcək taleyinin müəyyən mənada milli-mənəvi dəyərlərə qayıdışdan asılı olduğunu, bu prosesin incəliyini nəzərə alırdı. “Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımızın mənəvi dəyərləri canlanıb bərpa

edilibdir” - deyən Ümummilli Lider bu sahədə qarşıya qoyulan məqsədləri də müəyyənləşdirmiş, həmin məqsədlərdən birini belə açıqlamışdır: “Biz Azərbaycanda öz milli-mənəvi dəyərlərimizə söykənərək, eyni zamanda xalqımızın elminin, mədəniyyətinin inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşməsinə və vəhdətinə xüsusi əhəmiyyət veririk”.

Bu böyük şəxsiyyət 1994-cü il avqust ayının 26-da Məhəmməd Peyğəmbərin mövludu günü münasibətilə Təzəpir məscidində çıxışı zamanı bununla əlaqədar başqa bir məqama da toxunmuşdur: “İslam dini başqa dinlərə qarşı heç vaxt düşmən olmamışdır. Çünki bu dinlərin hamısı Allahdan gəlir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə etiqad edən adamlar da yaşayır. Onlar da Azərbaycanın bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır. Çalışmalıyıq ki, dini, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eyni hüquqlu olsunlar və onların hamısının birliyini, vəhdətini təşkil edək. Bu da Allah-Təalanın buyuruğu, bizim yolumuzdur”.

Son dövrlər bəzən dini dəyərlərlə dünyəvi dəyərlər qarşılaşdırılır, dünyəvi anlayışının dini dəyərlərlə ziddiyyət təşkil etməsi istiqamətində əsassız fikirlər səsləndirilir. Bu da bəzən İslam dünyasında ciddi fikir ayrılıqlarına, ideoloji ziddiyyətlərə yol açır. Heydər Əliyev bu iki anlayışın sərhədlərini dəqiqliklə müəyyənləşdirən, onların uzlaşmasından və uyuşmasından ibarət ideologiya ortaya qoyan böyük şəxsiyyətdir. “Bizim dövlətimiz dünyəvi dövlətdir. Ancaq biz dindən ayrı deyilik” fikrini dövlət quruculuğu prosesinin əsas prinsiplərindən birinə çevirən Ümummilli Lider bu fikri həm beynəlxalq konfranslarda, həm də ölkə ictimaiyyəti qarşısında çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır: “Bizim Konstitusiyamıza görə ölkəmizdə dünyəvi dövlət qurulur. Din dövlətdən ayrıdır. Təbiidir ki, bütün dünyəvi ölkələrdə bu belədir. Bu, heç kəsdə təəccüb doğurmasın. Bu, bizim dinə münasibətdə başqa bir mövqe tutmağımızı göstərmir”.

Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərə, xalqımızın min illər boyu formalaşan adət-ənənələrinə bağlı olduğu qədər də müasirlik,

yenilik tərəfdarı idi. O deyirdi ki, müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər bir-biri ilə uzlaşdırılmalıdır. Dini-mənəvi dəyərlərimizdən müasir həyatımızın daha da genişlənməsi və inkişaf etməsi üçün istifadə etməliyik. Yəni dini dəyərlərə qayıdış adı altında keçmişə qayıt-mamalı, əksinə, bu mənəvi mənbələrdən faydalanaraq daha da irəli gedib parlaq gələcəyimizi qurmalıyıq. O, tarixçi kimi İslam dininin mənəvi dəyərlərinin cəmiyyəti və insanları həmişə inkişafa apardığını çox gözəl bilirdi. Ona görə də, milli-hüquqi dövlət quruculuğunda və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsində İslam dininin mənəvi dəyərlərindən maksimum istifadə olunmasına çalışırdı.

Ulu Öndərimiz dinə düzgün yanaşılmayacağı təqdirdə onun cəmiyyət və dövlətimiz üçün ciddi problemlər yarada biləcəyini də nəzərə alırdı. Ona görə də, dini maarifləndirmə istiqamətində lazımı tədbirlər görülməsini, gənc nəslin düzgün tərbiyə olunmasını vacib sayır, bu sahədə atılan addımlara lazımı dəstək verirdi: “Gənclərimizin İslam dinini mənimsəməsində hesab edirəm ki, lazımı tədbirlər görülməlidir. Çünki bu tədbirlərin olmaması nəticəsində bəzi mənfi hallar meydana çıxır, ayrı-ayrı qruplar gənclərə fanatizm əhval-ruhiyyəsi aşılamaq istəyirlər və bunlar da bizim gənclərin tərbiyəsinə zərər vurur...”

Din insanların şüuruna və cəmiyyətə təsir göstərmək üçün güclü vasitədir. Onun cəmiyyət, ümumilikdə bəşəriyyət üçün əhəmiyyətini qara qüvvələr də yaxşı başa düşür və bəzən bundan məharətlə istifadə edirlər. Nəticədə insanları birliyə, vəhdətə çağıran dinlər mahiyyətindən uzaqlaşdırılaraq kimlənsə əlində radikal ekstremist, xurafat, antimillə formaya salınır. Bu baxımdan milli dövlətimizin ideologiyasının tərkib hissəsi olan dindən dövlətçiliyimizə qarşı istifadə edilməsi də mümkündür. Təəssüf ki, son illər bu cür hallar müxtəlif vaxtlarda müşahidə olunmuş, ancaq onun qarşısı vaxtında alınmışdır.

Heydər Əliyevin böyüklüyü onda idi, o, yeni yaranmış, milli dövlətçilik ənənələri təzə-təzə formalaşmış gənc bir dövlətə qarşı qara qüvvələrin bu cür vasitələrdən istifadə etməsinin mümkün-

lüyünü bilirdi və din siyasətində bu amili nəzərə alırdı. Ona görə, ən optimal vasitə düzgün dini bilikləri, dinin cəmiyyət həyatının inkişafına çağıran, insanı kamilləşdirən, dözümlülük mühitini möhkəmləndirən əsas prinsiplərini maarifləndirmə yolu ilə vətəndaşlara çatdırmaqdır. Çünki yalnız düzgün maarifləndirmə nəticəsində xurafatın kökünü kəsmək, radikal ekstremist qüvvələrin qarşısını almaq və dini cahillərin girovundan qurtarmaq mümkündür. Din cahillərin əlində xurafat, alimlərin əlində isə xurafata qarşı ən güclü silahdır. Bu mənada Ulu Öndərin “Din incə bir materiyadır” kəlamının arxasında hansı mənaların gizləndiyini müəyyən etmək elə də çətin deyildir. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin dinə münasibəti, ona verdiyi xarakteristik tərif orijinallığı ilə seçilir. O, deyirdi ki, “Biz dini ilk növbədə mədəniyyətin, tarixi irsin, milli mentalitetimizin bir fenomini və ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edirik”.

Məlum məsələdir ki, yalnız güclü iqtisadiyyata və sağlam ideologiyaya malik dövlətlər yaşamaq və parlaq gələcək qurmaq iqtidarındadır. Çünki bu iki amil bir-birini tamamladıqda dövlətlər inkişaf edir. Heydər Əliyev ilk gündən dövlətçiliyimizi güclü iqtisadiyyat və sağlam ideologiya üzərində qurmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu və buna da nail oldu. Bu gün Azərbaycanın güclü iqtisadiyyatının və sağlam ideoloji xəttinin olduğunu, hətta bəzən düşmənlərimiz də etiraf etmək məcburiyyətində qalırlar.

Bütün ideologiyalar müəyyən zamandan sonra dəyişikliyə məruz qalır, bəziləri isə ümumiyyətlə, iflasa uğrayır. Tarix sübut edib ki, dinə söykənməyən, tərkibində dini dəyərlərə yer verilməyən ideologiyalar qısa ömürlü, nəticəsiz olurlar. Əksinə, dini dəyərlərə söykənən ideologiyalar isə daha sağlam və sarsılmazdır. Bu baxımdan Ümummilli Liderimizin “milli-mənəvi sərvətimiz” adlandırdığı dinimizin ideologiyamızın tərkib hissəsi olması həm təbii haldır, həm də dərin təfəkkürün göstəricisidir. Bu onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın inkişafını təmin edəcək güclü iqtisadiyyatı olduğu kimi, sağlam və əbədi ideologiyası da var.

Bir ictimai quruluşdan başqa ictimai quruluşa keçid asan olmadığı kimi, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış da asan başa gəlmir. Belə vəziyyətlərdə müəyyən problemlərin üzə çıxması təbiidir. Məsələ ondadır ki, milli-mənəvi dəyərlərə, daha konkret desək, dini dəyərlərə qayıdışı hər kəs eyni cür qəbul etmir. Hətta bunu İslamın meydana çıxdığı VII əsrə qayıdış kimi başa düşənlər də tapılır. Yaxud İslami dəyərlər dedikdə bunu hansısa təriqət və ya məzhəblə məhdudlaşdırırlar olur. Problem də elə burdan yaranır. Ulu Öndər dinə qayıdışın kütləviləşməsinə həmişə normal yanaşmış, amma bu prosesin kor-koranə aparılmasını heç vaxt düzgün hesab etməmişdir. Çünki kor-koranə İslama qayıdış nəinki ciddi fəsadlar yarada, hətta, əks effekt verə, dövlətçiliyimiz və milli təhlükəsizliyimiz üçün ciddi problemə çevrilə bilər.

Heydər Əliyev xarici dairələrin bu prosesdən bəhrələnmək, din pərdəsi altında öz maraqlarını təmin etmək niyyətini də nəzərə alır, bu sahədə yerli milli kadrların hazırlanmasına, dini maarifləndirmə işində əsasən daxili potensialdan istifadə olunmasına diqqət yetirməyi vacib sayırdı. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə dini təhsillə bağlı məsələ müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra bu sahədə ən ciddi problemlərdən biri kimi ortaya çıxıb. Məsələ burasındadır ki, XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğal etməsi ilə ölkədə dini təhsilin inkişafı uzun müddət ləngimişdir. Son 200 il ərzində Azərbaycanda iri mötəbər dini təhsil ocağı olmayıb. Azərbaycan ruhanilərinin nümayəndələri ali dini təhsili Qum, Nəcəf, İstanbul, Qahirə və Mədinə şəhərlərindəki müxtəlif təhsil müəssisələrində almışlar. Sovet dövründə isə yalnız XX əsrin 70-ci illərindən etibarən azərbaycanlılar Buxara mədrəsəsində və Daşkənd İslam İnstitutunda dini təhsil almaq hüququ əldə etmişdilər. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bu problemin həlli istiqamətində ciddi addımlar atılmış, ölkədə dini sahədə milli kadrların hazırlanması məqsədilə Bakı İslam Universiteti, onun bölgələrdə filialları, Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində ilahiyat fakültəsi, müxtəlif mədrəsələr və dini mərkəzlər

açılmış, Heydər Əliyevin apardığı din siyasəti nəticəsində bu təhsil ocaqlarının fəaliyyətinin güclənməsi və genişlənməsi üçün böyük zəmin yaranmışdır. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, hazırda ölkəmizdə islamşünaslıq elmi inkişaf dövrünü yaşayır və bu inkişafda Ulu Öndərin rolu əvəzsizdir. Onun şəxsi təşəbbüsü və qayğısı ilə dini sahə ilə bağlı Bakıda bir neçə beynəlxalq konfrans keçirilmiş və həmin tədbirlər İslam dünyasında ciddi əks-səda doğurmuşdur. 1998-ci ildə keçirilmiş “Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər” mövzusunda beynəlxalq konfrans, “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpozium Ümummilli Liderimizin adı ilə bağlı möhtəşəm tədbirlər kimi tariximizə düşüb.

O, 1998-ci il dekabrın 9-11-də Bakıda keçirilən “Qafqazda İslam sivilizasiyası” adlı beynəlxalq simpoziumda çıxışında islamşünaslıq elminin inkişaf etdirilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoymuş, bu məqsədlə ayrıca təşkilatların, orqanların və elmi mərkəzlərin yaradılmasını tövsiyə etmiş və simpozium iştirakçılarında müraciətlə demişdir: “... Mən belə fikrə gəlirəm ki, Azərbaycan Qafqazda İslam sivilizasiyası araşdırmalarının mərkəzi ola bilər. Azərbaycanın buna haqqı da vardır. ... Əgər siz hamınız belə bir qərara gələ bilərsiniz, Azərbaycanda bir mərkəz yaratmaq olar. Azərbaycan dövləti də buna himayəçilik edə, kömək göstərə bilər. Mən hər halda Azərbaycanın timsalında demək istəyirəm ki, bu sahədə çox böyük işlər görülməlidir. Elmi tədqiqat üçün burada geniş imkanlar vardır”.

Azərbaycanda islamşünaslıq elminin inkişafı sahəsində önəmli addımlardan biri kimi Ulu Öndərin xeyir-duası ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəzdində Elmi-Dini Şuranın yaradılmasını göstərmək olar. Azərbaycan elminin inkişafında böyük xidmətləri olan görkəmli alimlərin və din xadimlərinin Elmi-Dini Şurada bir araya gəlməsi, şübhəsiz ki, ölkədə islamşünaslığın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ümumiyyətlə, müxtəlif sahələr üzrə tanınmış mütəxəssis alimlərin bu sahəyə cəlb olunması, həm tədqiqatların dairəsini genişləndirir, həm də yeni islamşünas alimlərin yetişməsinə zəmin yaradır.

Bütün dövrlərdə əsl din xadimləri xalqın içərisindən çıxmış, vətən, millət, Tanrı yolunda mübarizə aparmışlar. Bu həqiqəti qəbul etmək üçün Azərbaycan tarixinə ötəri nəzər salmağımız kifayətdir. Heydər Əliyev həmişə əsl din xadimlərinə böyük ehtiram göstərmiş, onların Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısındakı xidmətlərini layiqincə qiymətləndirmişdir. O, din xadimlərinin imkanlarından təkə öz sahələrində deyil, digər problemlərin həllində də istifadə olunmasını vacib sayır, bu sahədə onları daha fəal olmağa çağırırdı. Çünki Ulu Öndər çox gözəl başa düşürdü ki, İslamda insanın mənəvi aləminə nüfuz etmə xüsusiyyəti, güclü səfərbəredici potensial, hər cür əsarətə, zülmə nifrət, azadlıq və hüriyyətə hörmət ruhu vardır. O, İslamın bu üstün xüsusiyyətlərindən istifadə edib ölkədə vətənpərvərlik hissinin gücləndirilməsinə, milli ordunun möhkəmləndirilməsinə, Vətənin müdafiəsi naminə həmrəyliyin yaranmasına çalışırdı. Bu mənada Ulu Öndərin 1993-cü ildə Məhəmməd Peyğəmbərin mövludu münasibəti ilə Təzəpir məscidində çıxışı xüsusilə diqqətə layiqdir: “Mən tam əminəm ki, bizim dinimiz, din xadimlərimiz Azərbaycan Respublikasının bu ağır günündə xalqımızın, Vətəni qoruyan bütün adamların daha sıx birləşməsində, ordumuzun möhkəmlənməsində, işğal olunmuş torpaqların geri qaytarılmasında bundan sonra daha fəal iştirak edəcəklər, öz səylərini göstərəcəklər və beləliklə də bir daha İslam dininin nə qədər böyük qüdrətə malik olduğunu bütün dünyaya sübut edəcəklər”.

Təxminən iki əsrlik müstəmləkə dövründən, xüsusilə sovetlər dönəmində ateizmin təbliğindən sonra milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış uzun, çətin, hətta, ağırlı bir prosesdir. Sözsüz ki, bu prosesin qısa vaxtda başa çatması qeyri-mümkündür. Ancaq əsas odur ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında və onun müəllifi olduğu konsepsiyaya uyğun şəkildə bu proses həyata keçirildi. Qısa zamanda Azərbaycan cəmiyyəti xeyli yol qət etmiş, milli-mənəvi dəyərlərimizə qayıdış dönməz xarakter almışdır.

TOLERANTLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN QORUNUB-SAXLANILMASI

Ədalət naminə deməliyik ki, ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, dini sahədə sabitliyə nail olunması, konfessiyalar arasında dözümlülük mühitinin dövlət səviyyəsində qorunub saxlanması məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra tolerantlıq mühiti dövlət-din konsepsiyasına uyğun daha da möhkəmlənmiş, bu sahə də dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilmişdir.

Tarixən dinlərin və mədəniyyətlərin qovşağı olmuş Azərbaycan bu gün də eyni funksiyanı uğurla yerinə yetirir. Hazırda Azərbaycan əhalisinin tərkibi həm etnik, həm dini, həm də məzhəb baxımından zəngindir. Amma xoşbəxtlikdən müxtəlif dinlərin və dini fəlsəfi cərəyanların yayıldığı Azərbaycanda bütün tarixi dövrlərdə etnik və dini icmalar arasında möhkəm dözümlülük əlaqələri formalaşmış, milli, irqi və dini zəmində heç bir ayrışdırıcılıq faktı qeydə alınmamışdır. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış dini-etnik qruplar burada özlərini nəinki yad hesab etməmiş, hətta yerli əhali ilə qaynayıb-qarıxmış, qohumluq əlaqələri qurmuşlar. Fərqli dini konfessiyaların nümayəndələri hər zaman Azərbaycan xalqı ilə həmrəy olmuş, vahid Vətənimizin azadlığı və firavanlığı uğrunda mübarizə aparmışlar. Azərbaycanın azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda vuruşmuş, bu yolda canından keçmiş müxtəlif dini konfessiyalara mənsub vətəndaşlarımızın da uyuduqları Şəhidlər Xiyabanı bu gün bizim təkcə and yerimiz yox, həm də qardaşlığımızın və tolerantlığımızın simvoludur. Vətənimizdə bu cür mükəmməl tolerantlıq mühitinin yaranması dini dözümlülüğün İslamın və Azərbaycan xalqının xarakterik xüsusiyyəti və milli-mənəvi sərvəti olmasına

dələlət edir. Heydər Əliyev İslam dininin və Azərbaycan xalqının bu xarakterik keyfiyyətini çox gözəl ifadə etmişdir: “Hesab edirəm ki, Azərbaycan xalqı özlüyündə, təbiətinə görə, öz xarakterinə görə yüksək tolerantlıq hissənə malikdir. Azərbaycan əhalisinin çox hissəsinin etiqad etdiyi müsəlman dinində, onun kökündə də tolerantlıq var”.

Ulu Öndərimiz dindarlarla, din xadimləri ilə görüşündə, bu sahə ilə bağlı tədbir və beynəlxalq konfranslarda həmişə diqqəti dinlərin, xüsusilə İslamın dözümlülük xüsusiyyətinə, insanları birliyə, vəhdətə dəvət çağırışlarına çəkirdi. O, deyirdi ki, “İslam dini bizi heç vaxt işğalçılığa, qəsbkarlığa sövq etməmişdir. Biz sülhsevər millətik. Bizim dinimiz də insanlara dostluq, qardaşlıq, sülh, barışıq yolu göstərmişdir. Biz həmişə bu yolla getmişik”.

Heydər Əliyev Azərbaycanda tolerantlıq mühitinin formalaşmasında digər dinlərin və xalqların xidmətlərini də nəzərdən qaçırmır, həmişə bunu yüksək qiymətləndirirdi. O, 1999-cu il noyabrın 16-da ölkəmizdə fəaliyyət göstərən dini konfessiya-ların başçıları ilə görüşündə bu məqamı xüsusilə qabartmışdır: “Əlbəttə, Azərbaycanda mövcud olan millətlərarası, dinlərarası, etnik vəziyyət yüksək qiymətə layiqdir. Bu, hamının – həm azərbaycanlıların, həm rusların, həm ukrayınların, həm yəhudilərin, digər millətlərdən olan insanların, o cümlədən bizim dini konfessi-yaların – Azərbaycanda başlıca dinimiz olan İslam dininin, xristi-an-pravoslav, yəhudi dinlərinin səyləri ilə əldə edilmişdir”.

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və tarix qarşısında ən bö-yük xidmətlərindən biri də xalqımızın xarakterik keyfiyyəti olan tolerantlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi baza yaradı-laraq bu sahənin dövlətin nəzarəti və qayğısı altına keçirilməsidir. Vətəndaşlarımızın vicdan azadlığı hüququ birbaşa Konstitusi-yamızda, geniş şəkildə isə “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qa-nunda təsbit olunmuşdur. Konstitusiyamızın 48-ci maddəsinə görə, hər bir vətəndaş vicdan azadlığını, dinə münasibətini müstəqil müəyyənəlməyə, dini əqidəsini sərbəst ifadə etməyə

və yaymaq, dini mərasimlərini sərbəst yerinə yetirmək hüququna malikdir. Bunlardan əlavə ölkədə tolerantlığı, dini dözümlülüyü möhkəmləndirmək məqsədilə insan hüquq və azadlıqları, o cümlədən vicdan və dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmışdır. Ulu Öndərimizin ölkəyə rəhbərlik etdiyi müddətdə dövlət siyasətinə uyğun olaraq dini konfessiyalar arasında dözümlülük mühitinin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində dönüş yaranmış, dövlətlə dini qurumların münasibəti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bunun məntiqi nəticəsi kimi, 2001-ci ildə Konstitusiyamızın vicdan azadlığı barədə müddəalarının həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarına riayət olunmasına nəzarət edilməsi məqsədilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması barədə fərman imzalanmışdır. Qısa bir müddətdə görülən işlər, proseslərin gedişi, qlobal miqyasda baş verən hadisələr təsdiqlədi ki, Ulu Öndər Dövlət Komitəsini yaratmaqla ölkədə din siyasətini daha da möhkəmləndirmiş, tolerantlıq mühitinin inkişaf etdirilməsinə yeni bir təkan vermiş və baş verə biləcək mənfi halların qarşısını əvvəlcədən almışdır.

Ulu Öndərimizin tolerantlıq, dini dözümlülük anlayışına spesifik baxışı var idi. O, Beynəlxalq tolerantlıq günü münasibəti ilə ölkədəki dini konfessiyaların başçıları ilə görüşündə tolerantlıq anlayışının geniş məna tutumuna toxunaraq bu məfhumun qısa və lakonik izahını vermişdir: “Tolerantlıq, dözümlülük çox geniş anlayışdır. O, həm insani münasibətlərin, həm insan cəmiyyətində gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir. ...O, təkcə dinlərin bir-birinə dözümlülüyünü deyil, həm də bir-birinin adətlərinə, məənəviyyatına dözümlülük, mədəniyyətlərə dözümlülük deməkdir”.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycanda və bütün regionda ilk dəfə 16 noyabrın Beynəlxalq tolerantlıq günü kimi qeyd edilməsi və bu əlamətdar gündə ölkəmizdəki dini konfessiyaların başçıları ilə gö-

rüş keçirilməsi məhz Ümummilli Liderimizin təşəbbüsü və göstərişi ilə olmuşdur. O, bu təşəbbüsü ilə həm tolerantlıq prinsiplərinə münasibətini bir daha nümayiş etdirmiş, həm də gələcəkdə mütərəqqi bir ənənənin yaranması üçün zəmin hazırlamışdır.

Heydər Əliyev vəzifəsindən və yaşından asılı olmayaraq dünya miqyaslı siyasətçilərin belə onunla hesablaşdığı, hətta, məsləhətlər aldığı nadir şəxsiyyətlərdəndir. Bu mənada onun kiminsə məsləhətinə yox, başqalarının onun məsləhət və tövsiyələrinə həmişə ehtiyacı olmuşdur. Ancaq buna baxmayaraq, Heydər Əliyev dini konfessiyaların rəhbərlərini qəbul edər, müxtəlif tədbirlərdə onlarla görüşər, fikir mübadiləsi, məsləhətləşmələr aparar, əla-mətdar günlər və dini bayramlar münasibəti ilə səmavi dinlər arasında fərq qoymadan dindarları rəsmən təbrik edərdi. Bu, Ulu Öndərin böyüklüyünün, səmimiliyinin və Azərbaycan xalqının tolerantlıq ənənələrinə sadıqlıyının göstəricisi idi. O, deyirdi ki, “İnsanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar. Dini nöqtəyi-nəzərdən ədavət, münaqişə, müharibə yolverilməzdir”.

Bu gün Azərbaycanda yalnız kilsə və sinaqoqlar deyil, eyni zamanda bir çox xristian, yəhudi dini tədris müəssisələri sərbəst, heç bir maneə olmadan fəaliyyət göstərir və onlara dövlət tərəfindən qanun çərçivəsində lazımi dəstək verilir. Çünki dinlərə və dini fəlsəfi cərəyanlara münasibətdə tolerantlığı ilə seçilən Azərbaycan xalqı bu spesifik keyfiyyətinə görə nəinki Şərqdə, hətta bütün dünyada fərqlənmiş və bu gün də fərqlənməkdədir. Bu, təkcə bizim məmnunluq və iftixar hissi ilə qeyd etdiyimiz fakt yox, həm də mütərəqqi dünyanın və beynəlxalq qurumların rəsmilərinin etiraf etdikləri həqiqətdir.

Azərbaycanda müxtəlif dini konfessiyalar tərəfindən ibadət evlərinin tikintisinə və bərpasına fərqli dini icmaların nümayəndələrinin maddi və mənəvi dəstək verməsi, ianələr toplanması ta-

rixi keçmişimizdən qalan mütərəqqi ənənədir. XIX əsrin sonlarına yaxın Bakıda “Qızıllı kilsə” kimi tanınan “Aleksandr-Nevski” kilsəsinin inşası üçün toplanılmış ianənin böyük hissəsinin müsəlmanlar tərəfindən verilməsi dünya tolerantlıq tarixinin ən parlaq səhifəsidir. Heydər Əliyevin xidmətidir ki, bu böyük şəxsiyyətin hakimiyyəti illərində belə bir mütərəqqi ənənə bərpa edildi. Dinlərarası münasibətlərin gərginləşdiyi, dini-etnik qarşıdurmaya zəmin yaradıldığı bir zamanda uzun tarixi dövr ərzində formalaşmış bu ənənənin bərpası bütün dünya üçün nümunə, bizim üçün qürurverici hadisədir.

Azərbaycan xalqının dözümlülük keyfiyyətinin, ölkədə hökm sürən tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanılmasında Heydər Əliyevin xidmətlərini təkə müxtəlif dini konfessiyaların nümayəndələri, tanınmış din xadimləri yox, elm adamları, siyasətçilər, görkəmli şəxsiyyətlər də etiraf edirlər. Onun hakimiyyəti illərində müxtəlif ölkələrin din xadimlərinin, dini liderlərin Azərbaycana səfərlərə dəvət olunması, bu səfərlərin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi, dini liderlərin ölkədəki tolerantlıq mühiti ilə yaxından tanış olması məqsədilə dövlət səviyyəsində lazımi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əslində, müxtəlif dinlərin liderlərinin Azərbaycana səfərlərinin təşkil olunması Ümummillə Liderin din siyasətinin tərkib hissəsi idi. Çünki belə səfərlərin təşkil edilməsinin mahiyyətində təkə Azərbaycandakı tolerantlıq mühitini onlara nümayiş etdirmək yox, həm də bu reallığı və Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq və təbliğ etmək kimi müqəddəs məram dayanırdı.

Zaman Heydər Əliyevin nə qədər düşünülmüş və uğurlu din siyasəti apardığını təsdiqlədi. Bir neçə il ərzində həm Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksinin, həm Roma Papası II İohann Pavelin, həm Gürcüstan Patriarxı II İlyanın, həm də Rum Patriarxı I Varfolomeyin Azərbaycana yüksək səviyyədə səfərləri təşkil olundu və onlar istər-istəməz buradakı tolerantlığın şahidinə və təbliğatçısına çevrildilər.

2001-ci ilin may ayında Azərbaycanda səfərdə olan II Aleksii ölkəmizdəki tolerantlıq mühitinə, necə deyərlər, heyran qaldı və səmimi etiraflar etdi: “Burada pravoslavlar heç bir sıxışdırmaya məruz qalmadan öz dinlərinə və əqidələrinə etiqad edirlər. Hətta, bu cür şərait təəssüf ki, bəzi pravoslav ölkələrdə belə yoxdur”.

Ulu Öndər Heydər Əliyev və Moskva və Ümumrusiya Patriarxı mərhum II Aleksii

Açıq deyək ki, bu gün Azərbaycanın və Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq miqyasda təbliğinə böyük ehtiyac var. Bunun üçün ciddi işlər görüb, külli miqdarda vəsait xərcləməliyik. Roma Papası, Rusiya və Rum patriarxları kimi dini avtoritetlərin Azərbaycana səfər etməsi və buradakı tolerantlıq mühitini, həqiqətləri görüb qiymətləndirməsi əslində bir neçə il ərzində görülməsi mümkün olmayan işin və təbliğatın bir neçə gün ərzində həyata keçirilməsi deməkdir. Çünki belə nüfuzlu dini liderlər həmişə dünya ictimaiyyətinin və medianın diqqət mərkəzində olur, onların mövqeləri nəinki ictimai fikrə təsir göstərir, hətta, siyasi proseslərə belə təsirsiz qalmır. Bu mənada Heydər Əliyevin nüfuzlu dini liderlərin Azərbaycana dəvət edilməsi, onların səfərlərinin yüksək səviyyədə təşkili məsələsinə bu qədər əhəmiyyət verməsinə və bu addımla hansı məqsədləri hədəf seçməsinə heyrətlənməmək mümkün deyildir.

Azərbaycana səfəri zamanı Ulu Öndərimizə müraciətlə “Siz bu torpaqlarda yaşayan insanların bərabər hüquqlu olmaları, öz

dinlərinə etiqad etmələri, bərabər işləmələri və bir-birilərinə qarşı durmamaları üçün səy göstərmiş və buna nail olmuşuz” - deyən Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksı əslində bu sözləri ilə həm Heydər Əliyevin xidmətlərini yüksək qiymətləndirdi, həm də Azərbaycanda insan hüquqlarının, o cümlədən vicdan azadlığının qorunduğunu və nəticədə ölkədə nümunəvi spesifik bir tolerantlıq mühiti formalaşdığını təsdiqlədi.

*Ulu Öndər Heydər Əliyevin
Roma Papası mərhum II İohann Pavellə görüşü.*

Roma Papasının katoliklər, ümumiyyətlə, xristianlar arasında necə böyük nüfuza malik olduğuna, yəqin ki, heç kimin şübhəsi yoxdur. O da məlumdur ki, ermənilər haqqında “yazıq, müsəlman türklərin zorakılığına və soyqırımına məruz qalmış xalq” obrazı yaradan erməni lobbisi xristian aləmində müəyyən qədər ictimai rəyi və siyasi dairələri çəşdirə bilib. Təsəvvür edin ki, belə bir dövrdə Roma Papası Bakıya səfərə gəlir və “Azərbaycanda dinlər arasında mövcud tolerantlıq və dözümlülük münasibətləri

dünyanın bir çox ölkələri üçün yaxşı nümunə ola bilər” - deyir və bu fikirlər dünyanın ən nüfuzlu telekanallarında, qəzetlərində yayımlanır. Bu, Azərbaycanın azərbaycanlılar yox, Roma Papası səviyyəsində təbliğ olunması və onun Azərbaycan həqiqətlərinin təbliğatçısına çevrilməsi deməkdir.

Ölkəmizdə səfərdə olan dini liderlərin hər birini yüksək səviyyədə qəbul etmiş Heydər Əliyev istər Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında, istərsə də Qarabağ münaqişəsinin həllində onların imkanlarından maksimum istifadə edilməsinə çalışırdı. Bu gün baş verən hadisələr və proseslərin gedişi təsdiqləyir ki, Ulu Öndərimiz müəyyən mənada istəyinə nail ola bilib. Bu mənada Rum Patriarxı I Varfolomeyin Azərbaycana səfəri zamanı buradakı tolerantlığa verdiyi qiymət də çox maraqlıdır: “Azərbaycanda hər kəs istədiyi dinə etiqad edir, istədiyi kimi ibadət edə bilər. Azərbaycanı çox sevdim. Bu ölkənin rifahı və xoşbəxtliyi üçün hər zaman dua edəcəyəm”.

Qısa vaxtda Azərbaycanda tolerantlığın yüksək səviyyədə olması həm də xarici siyasətçilərin və diplomatların etiraf etdikləri həqiqətə çevrildi. O dövrdə ATƏT-in İnsan Hüquqları və Demokratik Təsisatlar Bürosunun keçmiş rəhbəri Jerar Ştudman etiraf etmişdi ki, “Azərbaycanda dini dözümlülük heç də yeni konsepsiya deyildir. Bu ölkə yüz illər boyunca müxtəlif mədəniyyətlərin yanaşı yaşamasına, dözümlülüyə bariz nümunə ola bilər. Biz onu ümumi mədəni irsimizə münasibətdə nümunə göstərə bilərik”.

Tolerantlığın Azərbaycan xalqının spesifik keyfiyyəti olduğu, az qala, bütün dünyanın qəbul etdiyi və məmnunluq duyduğu həqiqətdir. Onun möhkəmləndirilməsində, beynəlxalq miqyasda təbliğ edilməsində və dünyada nümunə kimi qəbul olunmasında ən böyük xidməti Heydər Əliyevə aid etmək bu böyük şəxsiyyətin halal haqqındır.

TARIXİ-DİNİ ABİDƏLƏRİN BƏRPASI

Qurub-yaratmaq bir missiya, keçmiş bərpa edib qorumaq isə başqa bir missiyadır. Hər iki missiya müqəddəsdir. Çünki ikisinin də mahiyyətində qurmaq-yaratmaq məqsədi dayanır, yaratmaq isə Yaradana xas xüsusiyyətdir. Heydər Əliyev hər iki missiyanın uğurlu və şərəfli daşıyıcısı kimi keçmiş bərpa edib qorumaqla tarixə sahib çıxıb, yenisini qurub-yaratmaqla isə tarixə çevrilib. Bu mənada onu keçmiş qoruyan, gələcəyi quran şəxsiyyət kimi xarakterizə etmək daha ədalətli olardı. Amma məsələnin başqa tərəfi də var: tarixi abidələri bərpa etmək keçmişə, tarixi-dini abidələri bərpa edib qorumaq isə həm keçmişə, həm də xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, konkret desək, dininə sahib çıxmaq deməkdir. Bu baxımdan tarixi-dini abidələri bərpa edərək milli-mənəvi dəyərləri qorumağı həm də Allaha xatir görülən müqəddəs iş hesab etmək olar.

Ulu Öndər Heydər Əliyev tarixi-dini abidələrimizin bərpasına müvəqqəti, kampaniya xarakterli iş kimi yox, uzun müddətli din siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşırdı. Ona görə, bu iş dövlətin dinə hörmətinin və xalqın milli-mənəvi dəyərlərə qaydışının göstəricisidir. Deməli, tarixi-dini abidələrin bərpası həmişə Azərbaycan dövlətinin din siyasətinin tərkib hissəsi olmalı, əsla müvəqqəti xarakter daşımamalıdır.

Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərində Ermənistanla müharibə apardığı üçün dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsi hərbi xərclərə sərf olunur, bu da əhalinin yaşayış səviyyəsində özünü büruzə verirdi. Sosial-iqtisadi problemlərin daha da dərinləşməsi, hakimiyyət böhranının katastrofik həddə çatması ölkədəki vəziyyəti yetərincə ağırlaşdırmışdı. Belə bir şəraitdə dövlət tərəfindən tarixi-dini abidələrin bərpası, müqəddəs yerlərin, ziyarətgahların təmiri qeyri-mümkün idi. Azərbaycan dövləti bu

sahədə görülən işlərə yalnız mənəvi dəstək verə bilərdi. Əhalinin isə sosial-iqtisadi vəziyyəti bu tipli abidələrin bərpası, yeni məscid və ibadət evlərinin tikintisi üçün əlverişli deyildi. Adi vətəndaşlar gündəlik tələbatlarını güclə ödəyirdilər. Bu gün arxaya dönüb həmin dövrə öteri də olsa, nəzər yetirdikdə adamın qəlbi fərəhlə dolur, düzü, təəccüblənməmək olmur. İnana bilmirsən ki, müharibənin ağırılı-acılı günlərində, sosial-iqtisadi problemlərin məngənəsində Azərbaycan xalqı bu qədər yeni məscid tikib, köhnələrini bərpa edib. Bəlkə də, kimlərsə uşağının boğazından, ailəsinin əyin-başından kəsib, əlində-ovcunda olan pulunu yaşadığı kənddə, şəhərdə məscid tikintisinə verib. Çünki o dövrdə məscidlərin tikintisi və bərpası yalnız imkanlı şəxslərin və vətəndaşların ianələri hesabına aparılırdı. Qısa vaxtda çətinliklə də olsa, ölkədə yüzlərlə məscid tikildi, tarixi-dini abidələr, pir və ziyarətgahlar bərpa olundu. Deməli, ateizm təbliğatı Azərbaycan xalqını dinindən, milli-mənəvi dəyərlərindən soyutmamışdı, əksinə, dini dəyərlər uzun müddət sıxışdırıldığı üçün insanlarda mənəvi aclıq yaranmışdı. İnsanları sonuncu qəpiyini məscid tikintisinə, Allah yolunda xərcləməyə vadar edən məhz bu aclıq, mənəvi boşluğu doldurmaq istəyi idi. Neçə illər sonra həmin dövrü xarakterizə edən Ulu Öndər Heydər Əliyev bir neçə il ərzində yüzlərlə məscidin tikilməsini Azərbaycan xalqının dinə bağlılığı, qəlbindəki “məscid intizarı” ilə izah etmişdir: “Azərbaycan dövləti müstəqilliyini əldə edən zaman ölkəmizdə cəmi 18 məscid var idi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin hələ 7 yaşı tamam olmayıbdır. Yəni tarixi nöqteyi-nəzərdən biz dövlət müstəqilliyi, milli-azadlıq şəraitində kiçik bir zaman yaşamışıq. Azərbaycan xalqı öz milli azadlığını qazanandan sonra, özünün dövlət müstəqilliyini elan edəndən sonra, öz quruluşunu öz istədiyi kimi qurandan sonra qısa bir zamanda indi Azərbaycanda mindən artıq məscid var. Demək, insanların hamısının qəlbində məscid intizarı, məscid arzusu, - məscid Allah evidir, məscid dini məbəddir, dini mərkəzdir, - o qədər yaşayıbdır ki, qısa bir zamanda heç bir hökumətin, dövlətin köməyi, vəsaiti olmadan məscidlər tikilib yaradılıbdır”.

Ulu Öndər ölkəyə rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan tarixi-dini abidələrin bərpa və yeni ibadət evlərinin tikintisini öz nəzarətinə götürdü, bu prosesin Azərbaycan xalqının istəyinə uyğun aparılması üçün mümkün olduğu qədər dövlət dəstəyini əsirgəmədi.

Əlbəttə ki, ilk vaxtlar tarixi-dini abidələrin bərpa üçün Azərbaycan dövlətinin imkanları olduqca məhdud idi, amma buna baxmayaraq, Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcək inkişafının fonunda sovetlərin ögey münasibəti nəticəsində uçub dağılmış məscid və ziyarətgahların bərpa üçün planlar düşünür, bunu xalqa açıq söyləyirdi. Zaman keçdikcə onun arzuları reallaşdı, dövlətimiz tarixi-dini abidələrimizin bərpasına vəsait ayırmaq, bu işləri planlı şəkildə həyata keçirmək imkanı əldə etdi və ilk iş Bibiheybət məscidi oldu. O deyirdi ki, “Dini ocaqların yaranması, onların daha da abadlaşdırılması işini, lazımi tədbirlərin görülməsini əhəmiyyətli hesab edirik. Çoxunu xalq özü, xeyriyyəçi insanlar edir. Amma dövlət də bir tərəfdən buna dəstək verir, digər tərəfdən də imkanı dairəsində nə lazımdır edir. Məsələn, Bibiheybət məscidinin bərpa bizim üçün tarixi əhəmiyyətli olan bir hadisədir. Çünki Bibiheybət ziyarətgahının Azərbaycanın ... tarixində hansı yer tutduğunu siz yaxşı bilirsiniz.

Şübhəsiz ki, vaxtı ilə təkcə xalqımıza qarşı yox, bütün islam dünyasına qarşı böyük bir cinayət edilib – o məscid partladılıb, dağıldılıb və ziyarətgah pozulubdur. Amma buna baxmayaraq, insanlar Bibiheybət ziyarətgahını heç bir vaxt unutmayıblar. Doğrudur, qadağan olunduğuna görə əvvəlki kimi ziyarətlər olmayıb, ancaq o, müqəddəs bir yer kimi yaşayıb və yaşayacaqdır. İndi isə bizim vəzifəmiz Bibiheybət məscidini bərpa etmək, daha da inkişaf etdirmək və oranı – əsrlərdən bəri yaşamış ziyarətgahı yenidən əvvəlki kimi, bəlkə, ondan da yuxarı səviyyəyə qaldırmaqdır ki, təkcə Azərbaycan xalqı, müsəlmanları üçün yox, həqiqətən, bütün dünya müsəlmanları üçün ziyarətgah olsun. Ona görə də, məscidin bərpa üçün mənim dövlət tərəfindən vəsait ayırmağım təsadüfi bir şey deyildir”.

Bibiheybət ziyarətghında məscidin təməlqoyma mərasimi.

Ulu Öndər İmam Museyi-Kazımın qızı, İmam Rızanın bacısı Həzrəti Hökumənin qəbri yerləşən Bibiheybət ziyarətghında bərpa işlərinin aparılmasına və məscid tikintisinə hələ 1994-cü ildə buranı ziyarət edən zaman qərar vermişdi.

Bibiheybət ziyarətghı.

O, sonrakı dövrlərdə dəfələrlə Bibiheybət ziyarətghında olmuş, məscid-ziyarətgh kompleksinin tikintisi prosesinə şəxsən nəzarət etmişdir. Bu kompleksin tikintisinə lazım olan vəsait ayrılmış, amma Heydər Əliyev lazım gələrsə, əlavə vəsait ayırmağa da hazır olduğunu bildirmişdi. Əslində, o, bu işə təkcə Prezident kimi deyil, həm də bir müsəlman kimi yanaşır, heç bir köməyini və dəstəyini əsirgəmirdi. O deyirdi: “Mən elan etmişəm – bu mənim şəxsi himayəm altındadır. Mən də bunu həm Azərbaycanın Prezidenti, həm də bir müsəlman vətəndaş kimi özümün vəzifəm hesab edirəm və yerinə yetirəcəyəm”.

Təzəpir məscidi.

Dini bayramlar və əlamətdar günlərdə xalqın arasında olmağa, xüsusilə məscid və ziyarətghalarda dindarlarla görüşməyə əhəmiyyət verən Heydər Əliyev dəfələrlə Təzəpir məscidində, “Mir Mövsüm ağa” ziyarətghında, “Bibiheybət” məscidində olmuş, aparılan tikinti, bərpa və yenidənqurma işləri ilə əlaqədar yerində göstəriş və məsləhətlər vermişdir. Onun bilavasitə rəhbərliyi və dəstəyi ilə neçə-neçə müqəddəs ocaq, ziyarətgh və

məscid bərpa edildi, ateizmin qurbanı olmuş tarixi-dini abidələrimiz yenidən xalqın inanc və ibadət yerinə çevrildi. Bəzi dini abidə və məbədlərin bərpası üçün təkcə vəsait yox, həm də vaxt lazım idi. Çünki Sovetlər dövründə dağıdılmış, ya da məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoyulmuş abidələri qısa vaxtda bərpa etmək mümkün deyildi. Əsas o idi ki, bu proses dövlət səviyyəsində başlamış və dönməz xarakter almışdı.

“Beş il öncəni görməyən adam siyasətçi ola bilməz”, - deyiblər. Yəni siyasətçi yalnız bu günü yox, həm də gələcəyi görüb qərarlar qəbul etməlidir. Bu gün qəbul edilən qərarlar, atılan addımlar, əsası qoyulan ənənələr öz bəhrəsini 5 ildən, 10 ildən sonra da verə bilər. Deməli, əsl siyasətçi bu gün yox, tarix üçün işləyən siyasətçidir.

Heydər Əliyev tarixi-dini abidələrimizin bərpası işini dövlət himayəsinə götürməklə bu günün həqiqətinə, gələcəyin tarixinə çevrilmək hüququ qazandı. Onilliklər, yüzilliklər keçəcək, amma hər dəfə tarixi-dini abidələrimiz dövlətimiz tərəfindən bərpa olunarkən bu, Ulu Öndərin ənənəsinin, siyasətinin davamı kimi qiymətləndiriləcək və müdrik, uzaqgörən şəxsiyyətin sözləri xatırlanacaqdır: “Əmin ola bilərsiniz ki, bütün imkanlardan istifadə ediləcək, nəinki bu müqəddəs yeri, həm də Azərbaycan xalqının tarixini, milli, dini ənənələrini əks etdirən bütün abidələr, ocaqlar, müqəddəs yerlər bərpa olunacaqdır. Bunu biz sizinlə birgə edəcəyik. Bizim görə bilmədiyimiz işləri gələcək nəsillər, davamçılarımız yerinə yetirəcəklər. Buna heç şübhəniz olmasın. Əmin olun ki, biz birləşib müstəqilliyimizi, torpaqlarımızı qoruyacaq, həm də xalqımızın yaratdığı tarixi abidələri, ənənələri yaşadacağıq”.

Heydər Əliyevin böyüklüyü həm də onda idi ki, tarixi-dini abidələrin bərpası dedikdə yalnız İslama deyil, digər səmavi dinlərə məxsus abidələri də nəzərdə tuturdu. O, həm Ümummilli Lider, həm Prezident, həm də bir vətəndaş kimi ölkədəki dini konfessiyalara eyni gözlə baxır, istər yəhudilərə, istərsə də xristianlara

məxsus tarixi-dini abidələrin, sinaqoq və kilsələrin bərpasına lazımı köməyini əsirgəmirdi. Məhz onun dəstəyi ilə qısa bir müddətdə neçə-neçə kilsə və sinaqoq təmir olundu, yeniləri inşa edildi.

Bakıda Rus Pravoslav Baş Kafedral Kilsəsinin bərpası və onun açılış mərasimində Ulu Öndərin iştirakı tək Azərbaycanda yox, onun sərhədlərindən kənar da geniş əks-səda doğurdu. Çünki bu, bütün dünya pravoslavlarının həyatında əlamətdar hadisə idi. Jen Mironosets kilsəsi adlandırılan bu məbəd 1920-ci ildə bağlanmış, Sovet hakimiyyəti dövründə anbar kimi istifadə olunmuş və dağıntılara məruz qalmışdır. Dövlət müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra Azərbaycan hökuməti tərəfindən Rus-Pravoslav kilsəsinə verilən mədəbin təmirini azərbaycanlı iş adamı Aydın Qurbanov öz üzərinə götürmüş, əsaslı şəkildə təmir edilərək əvvəlki görkəminə qaytarılmışdır. 2001-ci ilin mayında Azərbaycanda səfərdə olan Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksisə məbədə baş kafedral kilsə statusu verilmişdir. Kilsənin açılış mərasimində Ümummilli Liderimiz də iştirak etmiş və mədəbin təmir olunaraq dindarların istifadəsinə verilməsini yüksək qiymətləndirmişdir.

Azərbaycanda tək cə səmavi dinlər yox, onların müxtəlif qollarının və cərəyanlarının mənsublarına da sərbəst şəkildə ibadət etmək, əqidələrini yaymaq imkanı yaradılıb. Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycanda katolik xristianların sayı azdır, onlar əsasən müxtəlif vaxtlarda ölkəmizə pənah gətirmiş insanlardır. Bununla belə, 1999-cu ildə katolik icması da dövlət qeydiyyatına alınmış, əvvəllər dini ayinləri evlərdə icra edən icma üzvlərinə lazımı şərait yaradılmışdır. 2000-ci ildə ibadətlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə xüsusi bina alınaraq kilsəyə çevrilmiş, daha sonra Azərbaycan hökuməti ilə Vatikan arasında Bakıda Roma-Katolik kilsəsinin inşa olunması barədə razılıq əldə edilmişdir. Bütün bunlar isə Heydər Əliyevin şəxsi nəzarəti və dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir.

Bakı şəhərində Dağ yəhudiləri üçün inşa edilmiş yeni sinaqoq.

Ulu Öndərin dəstəyi ilə xristian məbədlərinə paralel olaraq yəhudi sinaqoqları da bərpa olunmuş, yeniləri inşa edilmişdir. 2003-cü ilin mart ayında Bakıda yəhudi sinaqoqunun dindarların istifadəsinə verilməsi dünya yəhudilərinin tarixinə əlamətdar hadisə kimi düşmüş, onların diqqətini ölkəmizə yönəltdi. Avropada ən böyük sinaqoq sayılan bu ibadətgah köhnə məbədin yerində inşa olunmuşdur. Sevindirici haldır ki, sinaqoqun tikintisində xaricdə fəaliyyət göstərən yəhudi təşkilatları ilə yanaşı, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Rus-Pravoslav kilsəsinin Bakı və Xəzəryanı Yeparxiyası (indiki Bakı və Azərbaycan Yeparxiyası) yaxından iştirak etmişdir. Müsəlmanlarla xristianların yəhudi sinaqoqunun tikintisində iştirakı və yardım göstərməsi dünyada analoqu olmayan hadisədir. Bu, həm Azərbaycan xalqının tolerantlığının, həm Ulu Öndərin din siyasətinin nəticəsinin, həm də gələcəyimiz üçün yaradılan böyük bir zəminin və zəmanətin göstəricisidir.

Heydər Əliyevi narahat edən məsələlərdən biri də Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərimizdəki minlərlə tarixi-dini abidələrimizin taleyi idi. Onu işğal nəticəsində məhv edilmiş məscid və ziyarətgahlarla yanaşı, ermənilərin məkirli siyasətinin qurbanına çevrilmiş, müxtəlif vaxtlarda qriqoryanlaşdırılmış alban məbədləri də düşündürürdü. Bu baxımdan Ulu Öndərin dəstəyi ilə Kiş və Nic qəsəbələrində alban kilsələrinin təmir olunması, Alban-Udi Xristian dini icmasının yaradılması təsadüfi deyildir.

Ulu Öndərimizin apardığı uğurlu din siyasəti nəticəsində qorunub-saxlanmış tolerantlıq mühiti və bərpa edilmiş tarixi-dini abidələrimiz bizim dünya mədəniyyətinə ən böyük töhfəmiz, gələcək nəsillər üçün ən dəyərli mirasımızdır. Heç şübhə yoxdur ki, Azərbaycan xalqı bu mirasın sahibi, Heydər Əliyev isə onun qoruyucusu kimi tarixdə qalacaqdır.

YENİ MƏRHƏLƏ – SÜRƏTLİ İNKİŞAF

Azərbaycanda dini və milli zəmində tolerantlıq hökm sürür; bütün xalqlar bir ailə kimi yaşayır. Əminəm ki, bu ölkəmizin gələcəyi üçün çox önəmli amildir.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra keçdiyi dövrü üç mərhələyə bölmək olar: iqtisadi-siyasi böhran dövrü, sabitlik və ilkin inkişaf dövrü, sürətli inkişaf dövrü. Ölkədə sabitliyin və inkişafın təməli Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, onun əsasını qoyduğu və formalaşdırdığı idarəçilik sistemi olmasaydı, növbəti mərhələdə Azərbaycanın inkişafı indiki qədər sürətli getməyəcəkdi. Bu baxımdan ölkəmizin hər iki mərhələdə uğurlarının təməlində Heydər Əliyev siyasəti dayanır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın sürətli inkişaf dövrü Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Başqa ifadə ilə desək, dövlət başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Heydər Əliyevin yolu ilə gələcəyə doğru inamla və sürətlə irəliləyən Azərbaycan həm sosial-iqtisadi göstəricilərinə görə, həm də milli-mənəvi dəyərlərimizin yaşadılması, tarixi-dini abidələrimizin bərpası sahəsində regionun lider dövlətinə çevrilib, dünyada sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasına daxil olub və dünya birliyinin layiqli hörmətini qazanıb.

Bütün sahələr üzrə inkişafın təməlində iqtisadi amil dayanır. Azərbaycanın sürətli iqtisadi inkişafı, təbii ki, din sahəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Nəticə etibarlı ilə bu gün ölkədəki dini durum ötən əsrin doxsanıncı illəri ilə müqayisədə kifayət qədər dəyişib. Lakin

Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin mahiyyəti və prinsipləri zərrə qədər dəyişikliyə məruz qalmayıb. Çünki Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin əsas prioritet və prinsiplərini xalqımızın və dövlətimizin milli maraqlarına, dövlətçilik prinsiplərinə, eləcə də beynəlxalq normalara uyğun müəyyənləşdirib.

Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri məhz tolerantlıqla bağlıdır. Belə ki, xalqımızın minilliklər boyu formalaşmış tolerantlıq ənənələrini qoruyub saxlamaq, inkişaf etdirmək, yerli və beynəlxalq səviyyədə təşviq və təbliğ etmək dövlətin din siyasətinin əsas hədəfləri sırasındadır. Dövlətin tolerantlıq prinsiplərinə yanaşmasını həm dini konfessiyalara, müxtəlif dinlərin nümayəndələrinə, tarixi-dini abidələrin bərpasına, həm bu istiqamətdə təşkil etdiyi beynəlxalq konfranslara münasibətdə, həm də milli qanunvericiliyin mahiyyətində açıq aydın görmək mümkündür. Əslində, Azərbaycandakı tolerantlığı ən yaxşı ölkənin dini mənzərəsi əks etdirir. Bu baxımdan Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinə və mövcud vəziyyətə öləri də olsa, nəzər salmaq yaxşı olardı.

Hesablamalara görə, Azərbaycan əhalisinin təxminən 96 faizini müsəlmanlar, 4 faizini xristianlar, yəhudilər, bəhailər, krişnalər və digər dinlərin mənsubları təşkil edirlər. Ölkə müsəlmanlarının təxminən 60-65 faizi şiə, 35-40 faizi sünni məzhəb müsəlmanlardan ibarətdir.

Xristianlığın, demək olar ki, bütün cərəyanları ölkəmizdə təmsil olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycanda pravoslav, katolik, lüteran və protestant təriqətlərin, eləcə də tarixi Alban kilsəsinin mənsubları olan xristianlar yaşayır. Ölkənin xristian əhalisi əsasən Bakı, Sumqayıt, Gəncə şəhərlərinin, eləcə də Qax (gürcü pravoslavlar), İsmayıllı, Gədəbəy, Qobustan (molokanlar), Qəbələ və Oğuz (Nic qəsəbəsində və Oğuz şəhərində alban-udilər) rayonlarının əhalisidir.

Katoliklər və lüteranlar daha çox Bakı şəhərində yaşayırlar. Vaxtı ilə Şəmkir və Göygöl rayonlarında kompakt halda

yaşamış alman-lüteranlar II Dünya müharibəsi zamanı Sovet hakimiyyəti tərəfindən deportasiya edilmişlər. Digər protestant təriqətlərə mənsub şəxslərin sayı bir neçə min nəfərdir. Bunlar əsasən adventistlər, baptistlər, əlincilər, Yehovanın şahidləri və digərləridir. Onlar əsasən Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərindədir.

Hazırda Azərbaycanda 2 mindən çox məscid, 13 kilsə və 7 sinaqoq var. Kilsələrdən 5-i pravoslav (Bakıda 3, Gəncə və Xaçmazda 1), 4-ü gürcü pravoslav (Qax rayonu), 1-i lüteran, 1-i katolik və 2-si Alban-udi dini icmasına mənsubdur. Yəhudi sinaqoqlarından 2-i Bakıda, 2-i Oğuzda, 3-ü Quba rayonunun Qırmızı qəsəbəsində yerləşir.

İbadət evləri ilə yanaşı, respublikada xristian və yəhudi dini tədris müəssisələri, o cümlədən pravoslav kilsələri yanında bazar günü məktəbləri, protestant icmalarının Bibliya kursları, yəhudilərin ivrit dilini, yəhudi dini və mədəniyyətini öyrətmə kursları və s. fəaliyyət göstərir.

1 avqust 2015-ci ilin məlumatına görə, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində 632 dini qurum dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Onlardan 21-i qeyri-islam təmayüllüdür. Sonunculardan 12-si xristian, 6-sı yəhudi, 2-si bəhai və 1-i krişna şüuru dini icmasıdır.

Dövlətin din siyasətinin əsas mahiyyəti və məqsədi: Azərbaycan Respublikasının din sahəsində apardığı siyasət cəmiyyətdə dinin müxtəlif formalarda mövcudluğunu nəzərə alaraq, fikir, söz və vicdan azadlığı üzərində qurulmuşdur. Eyni zamanda, dövlətin din sahəsindəki siyasəti beynəlxalq hüququn prinsiplərinə və normalarına, Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrə, ölkə Konstitusiyasına və digər normativ hüquqi aktlara əsaslanır.

Bütün müasir demokratik dövlətlər kimi, Azərbaycan Respublikası fikir, söz və vicdan azadlığı prinsiplərini gündəlik həyatda təmin etməyə və qorumağa çalışır. Bu sahədə görülən işlər həyatın ən vacib elementlərindən biri kimi, Azərbaycan Respublikası hökumətinin diqqət mərkəzindədir. Dövlət ölkədə və dünyada dini azadlıqların qorunması ilə bağlı bütün söyləri dəstəkləyir.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin vətəndaşların etiqad azadlığının təmin etmək sahəsində həyata keçirdiyi siyasət öz müsbət bəhrələrini verməkdədir. Hazırda respublikada dini durum sabitdir, ölkədəki dini tolerantlığın səviyyəsi yüksəkdir, din sahəsində beynəlxalq konfranslar və görüşlər keçirilir, dini əqidəsinə görə vətəndaşlar arasında heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmir.

Qanunvericilik bazası: Azərbaycan Respublikasında dövlətdin münasibətlərini tənzimləyən və birbaşa vətəndaşların vicdan azadlığı ilə bağlı olan qanunvericilik bazası formalaşdırılarkən, eləcə də mövcud qanunvericilikdə dəyişikliklərin layihəsi hazırlanarkən ölkə ərazisində yaşayan və fəaliyyət göstərən çoxmillətli və çoxdinli etnik qrupların vicdan azadlığı və tolerantlıq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Əsas məqsəd uzun dövrlər ərzində azərbaycanlılarla birgə harmoniya və qardaşlıq şəraitində yaşayan xalqların ən böyük nailiyyəti olan dini və milli dözümlülük ənənələrinin möhkəmləndirilməsi və onu yad təsirlərdən qorumaq olmuşdur.

12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına indiyədək iki dəfə (24.08.2002 və 18.03.2009-cu illərdə) ümumxalq səsverməsi (referendum) vasitəsilə əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Təkcə son referendumda dini etiqad azadlığının normativ əsası olan üç maddəyə mühüm əlavələr olunmuşdur. Məsələn, 18-ci maddə dövlət-din münasibətlərinin əsasını və hüquqi vəziyyətini müəyyən edən mühüm normadır. Bu normada dinin dövlətdən ayrı olması, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabərliyi göstərilmişdir. Bu müddəə ilə dövlət dinlərə qarşı Konstitusiya səviyyəsində özünün ali niyyətini bəyan edir. İkinci hissədə insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliğinin qadağan olması göstərilir.

Yeni dəyişikliklərdən biri dinlərlə yanaşı, belə fəaliyyətə xidmət edən dini cərəyanların qadağan olunmasıdır. Bu yenilik yeni yaranmış qeyri-ənənəvi cərəyanların ölkədəki dini duruma zərərli təsirinin qarşısını almağa və müxtəlif dinə mənsub olan insanların bərabər səviyyədə hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş addım hesab edilir.

Bundan başqa, “Bərabərlik hüququ” adlanan 25-ci maddəyə iki yeni – IV və V bəndlər əlavə edilmişdir. Həmin maddənin 3-cü hissəsinə görə “dövlət, irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır”. Bu bənddə nəzərdə tutulmuş müddəalar real həyatda öz əksini tapmışdır və bilavasitə milli və dini azadlıqların hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Buna baxmayaraq, Konstitusiya səviyyəsində belə təminatın gücləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı yeni bəndlər qəbul edilmişdir:

“IV. Heç kəsə bu maddənin III hissəsində göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz.

V. Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir”.

Göründüyü kimi, bu bəndlər ümumən insanlar, o cümlədən müxtəlif etnik və dini qruplar arasında hüquq bərabərliyinin təmin edilməsinə xidmət edir, eləcə də bu hüquqların mühafizəsində dövlət hakimiyyəti nümayəndələrinə imperativ göstərişlər verir.

Dini etiqad azadlığının əsas prinsiplərini özündə əks edirən 48-ci, “Vicdan azadlığı” maddəsinə ciddi dəyişikliklər edilmişdir. Həmin maddənin mətni aşağıdakı kimidir:

“I. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır.

II. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.

III. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir.

IV. Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır.” Əlavə edilmiş bəndə görə isə “Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz”.

Əsas Qanunun dinə aid maddələrinə olunmuş əlavələr dövlətin vətəndaşların və dini azlıqların mənafeyinin qorunmasında maraqlı olduğunu göstərir.

Qanunvericiliyə din sahəsindəki insan hüquqları baxımından edilmiş dəyişikliklər bununla məhdudlaşmır. Bu sahəyə aid əsas tənzimləyici qanunlardan biri olan “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa Konstitusiya yeniliklərinə

uyğun xeyli əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Məsələn, adıçəkilən Qanunun preambula hissəsində və “Dini etiqad azadlığı” adlanan 1-ci maddəsində Əsas Qanunda olan əlavələr və dəyişikliklər qanunvericiliyə uyğun olaraq bu Qanuna da daxil edilmişdir. 1-ci maddənin 2-ci hissəsinə əsasən, “şəxsin dini etiqadını ifadə etməsinə, ibadətlərdə, dini ayin və mərasimlərdə iştirak etməsinə və ya dini öyrənməsinə hər hansı maneə törədilə bilməz. Heç kəs öz dini etiqadını ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz. Dini etiqadın və dini həyat tərzinin zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq ediləcəyi ilə hədələməklə, habelə, irqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik yaratmaq məqsədi ilə təbliğinə yol verilmir. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır”. Həmin müddəalar nəzərə alınarkən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin prinsipləri hüquqi təminatlar sisteminə daxil edilmişdir.

Bundan başqa, hüquqi məsuliyyətin növlərini özündə əks etdirən Azərbaycan Respublikasının Cinayət, İnzibati Xətalər və Cinayət-Prosessual məcəllələrinə mühüm dəyişikliklər olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktların demək olar ki, tam əksəriyyətinə insan hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi və qarşılıqlı vəzifələrin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm əlavələr və düzəlişlər edilmişdir. Bura Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamlarını, Nazirlər Kabinetinin qərarlarını, Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnaməni və digər normativ hüquqi aktları aid etmək olar.

Bunlarla yanaşı, Azərbaycanda qanunvericiliyin yaradılmasında və təkmilləşdirilməsində belə bir tendensiya mövcuddur ki, qanunların qəbulunda dini məsələlərin tənzimlənməsinə xüsusi yer ayrılır. Misal kimi, “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin

(ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında”, “Fərdi məlumatlar haqqında”, “Təhsil haqqında”, “Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında” Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə”, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarının təsdiq edilməsi barədə”, “Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında”, “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında”, “Siyasi partiyalar haqqında” və s. onlarla belə xarakterli Azərbaycan Respublikasının qanunlarını göstərmək olar.

Qəbul edilmiş yeni aktların aliliyi və həyatda öz əksini tapması üçün dövlət səviyyəsində, dövlətin müvafiq qurumları vasitəsilə mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Son illər Azərbaycanda həyata keçirilmiş və kütləvi informasiya vasitələrində işıqlandırılmış tədbirlər bunun əyani sübutudur.

Bir sözlə, hazırda qüvvədə olan qanunvericilik cəmiyyətin inkişaf dinamikasına uyğun olaraq zamanın tələbinə, ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına, indi və gələcəkdə yarana biləcək bütün növ hüquqi münasibətlərin xarakterinə və tənzimlənməsinə, tolerantlıq prinsiplərinə tam uyğun gəlir. Hətta, həmin aktlar dini aspektdən mütərəqqi qanunlar hesab edilə bilər.

ÖLKƏ DAXİLİNƏ YÖNƏLİK FƏALİYYƏT

Azərbaycan hökumətinin hazırda tolerantlıqla bağlı fəaliyyəti iki istiqamətdə qurulub: ölkə daxilinə yönəlmiş və beynəlxalq aləmə yönəlmiş fəaliyyət. Hər iki istiqamətin müxtəlif aspektləri var. Məsələn, ölkə daxilinə yönəlmiş fəaliyyəti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: tolerantlığın təşviq olunması, dini abidələrin bərpası və yenilərinin inşası, dini qurumların fəaliyyətinin dəstəklənməsi, dini ekstremizmə və radikalizmə qarşı mübarizə. Əslində, bu istiqamətlərə Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin elementləri kimi də baxmaq olar.

Tolerantlığın təşviq olunması: Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini konfessiyalar arasında tarixən formalaşmış tolerant münasibət mövcuddur. Bu münasibət qarşılıqlı hörmətə, əməkdaşlığa və zərurət yarandıqda bir-birini dəstəkləmək prinsipinə əsaslanır.

Prezident İlham Əliyev Pravoslav Dini Mədəniyyət Mərkəzinin açılışında

Bəlkə də, bunu ümumi şəkildə tolerantlıq yox, dini konfessiyalar arasında əməkdaşlıq mühiti adlandırsaq, daha doğru olar. Çünki əməkdaşlıq tolerantlığın daha yüksək formasıdır.

Hökumətin qarşısına qoyduğu məqsədlərdən biri bu mühiti qoruyub-saxlamaq və inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün bütün dini konfessiyalara bərabər münasibət göstərilir, onların əməkdaşlığı üçün münbit zəmin yaradılır. Eyni zamanda, tolerantlığın təşviqi ilə bağlı çoxsaylı tədbirlər və konkret lahiyələr həyata keçirilir. Bu istiqamətdə dövlət qurumları tərəfindən təşkil olunan və ya dəstəklənən tədbirlər, demək olar ki, cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrini əhatə edir. Son on ildə bu cür tədbirlər dini icmalarla yanaşı, dini və dünyəvi təhsil verən tədris müəssisələrində, idarə və təşkilatlarda, yerli icra hakimiyyəti və hüquq mühafizə orqanlarında, hətta, cəzaçəkmə müəssisələrində təşkil olunub. Tolerantlığın təşviqi ilə bağlı tədbirlər həm dövlət qurumları, xüsusilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən, həm də hökumətin dəstəyi ilə dini qurumlar və qeyri-hökumət təşkilatlarının xətti ilə keçirilir.

Bakıda Xabad Or-Avner yəhudi Təhsil Mərkəzinin açılış mərasimi.

*Prezident İlham Əliyev və Vatikanın Dövlət Katibi Tarçizio Bertoni.
Bakıda Müqəddəs Məryəm Katolik kilsəsinin açılışı.*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizdə fəaliyyət göstərən konfessiyaların dini bayramlarında və əlamətdar günlərində ayri-seçkilik qoymadan müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə müraciətlər edir, dini və milli bayramlarda insanlar arasında olur, tolerantlıq mühitinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərin icrasına nəzarət edir. Eyni zamanda, dövlət başçısı hər il Ramazan ayında Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin açdığı iftar süfrəsində iştirak edir. Həmin iftar mərasiminə təkcə İslam dininin nümayəndələri deyil, həm də digər dini konfessiyaların təmsilçiləri qatılırlar. Həmçinin, dövlət tədbirlərinə, o cümlədən ölkə rəhbərliyinin qatıldığı bayram və əlamətdar günlərlə bağlı mərasimlərə dini konfessiyaların başçıları dəvət olunur, onların beynəlxalq konfrans və forumlarda iştirakına hərtərəfli dəstək verilir.

Azərbaycan hökuməti tolerantlığın təşviqi məqsədilə zərurət yarandıqca lazım qədər maliyyə vəsaiti də ayırır. Maliyyə vəsa-

iti dini qurumlarla yanaşı, həm də ayrı-ayrı təşkilatlara verilir. Məsələn, Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Prezidentin ehtiyat fondundan “Dini Mədəniyyətin İnkişafı” Fonduna 3 milyon manat ayrılması barədə 2014 və 2015-ci illərdə sərəncamlar imzalayıb.

Prezident İlham Əliyev “Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” mövzusunda beynəlxalq konfransda çıxış edərkən.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, Azərbaycan hökuməti tolerantlığın təşviq edilməsi məqsədilə həm dini qurumların, həm də qeyri-hökumət təşkilatlarının konkret layihələrini müxtəlif maliyyə qaynaqlarından istifadə etməklə maliyyələşdirib. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Fondu indiyədək bir sıra yerli təşkilatların bu tipli layihələrinin icrası üçün vəsait ayırıb.

Dini abidələrin bərpası və yeni ibadət evlərinin inşası:

Sovetlər zamanı müxtəlif səbəblərdən ciddi zərər dəymiş tarixi-dini abidələrin bərpası, ehtiyac olan yerlərdə yeni ibadət evlərinin inşasına kömək göstərilməsi və şərait yaradılması Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin və tolerantlığın təşviqinə yönəlik fəaliyyətinin əsas elementlərindən biridir. Bu, yeni istiqamət deyil, Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu ənənənin hazırda daha geniş miqyasda uğurla davam etdirilməsidir. Ötən əsrin doxsanıncı illərində iqtisadi problemlərə görə Azərbaycan hökuməti tarixi-dini abidələrin bərpasına kifayət qədər vəsait ayıra bilmirdi, ona görə də proses zəif gedirdi. Ancaq dövlətin iqtisadi imkanları artdığı üçün indi bu sahəyə lazımı qədər vəsait ayrılır. Bunun bariz sübutu Prezident İlham Əliyevin sərəncamları və tapşırığı ilə yenidən qurulmuş və ya bərpa edilmiş tarixi-dini abidələrimizdir. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, son on il ərzində ölkədə yüzlərlə məscid inşa olunub, 80-dən artıq məsciddə əsaslı təmir və yenidənqurma işləri aparılıb, o cümlədən dövlət vəsaiti hesabına 10-dan çox məscid tikilib və ya əsaslı bərpa edilib.

Qabala şəhəri, Yeni Məscid.

Təbii ki, onların hamısı ilə bağlı məlumat vermək mümkün olmasa da, bəziləri barədə danışmaq yaxşı olardı. Məsələn, Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1997-ci il iyulun 23-də **Bibiheybət ziyarətgahında** yeni məscid kompleksinin təməli qoyulub, 1998-ci ildə məscidin açılış mərasimi keçirilib. Növbəti mərhələdə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Bibiheybət məscid-ziyarətqah kompleksinin genişləndirilməsi və yenidənqurulması işi davam etdirilib. 2008-ci il iyul ayının 12-də əsaslı yenidənqurma və təmir işlərindən sonra məscid kompleksinin açılış mərasimi olub.

Azərbaycanın memarlıq incilərindən olan **Təzəpir məscidi** də dövlət vəsaiti hesabına bərpa edilib. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin göstərişi əsasında 2005-ci ildə məscidin bərpası və ətraf ərazilərin yenidən qurulması layihəsi hazırlanıb və dövlət başçısının nəzarəti altında icra olunub. 6 iyul 2009-cu ildə yenidənqurma və tikinti işlərindən sonra Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə məscidin təntənəli açılış mərasimi keçirilib.

Bakının mərkəzində məşhur memar Zivər bəy Əhmədbəyovun layihəsi əsasında tikilmiş **Hacı Əjdərbəy məscidi** də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə bərpa edilib və 22 dekabr 2011-ci ildə açılış mərasimi olub.

Tarixi-dini abidələrin bərpası barədə məlumat verildikən **Şamaxı Cümə məscidinin** yenidən qurulması xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Qafqazın ən qədim məscidlərindən olan Şamaxı Cümə məscidi 743-cü ildə inşa olunub. 1859-cu və 1902-ci illərdə baş vermiş zəlzələlər nəticəsində məscidə ciddi ziyan dəyib, XX əsrin əvvəllərində memar Zivər bəy Əhmədbəyov və polşalı mühəndis İosif Ploşkonun layihəsi əsasında yenidən bərpa edilib. Lakin 1918-ci ilin martında ermənilərin Şamaxıda törətdikləri soyqırımı zamanı Cümə məscidi ora toplaşan insanlarla birlikdə yandırılıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 24 dekabr 2009-cu ildə imzaladığı müvafiq sərəncama əsasən, Cümə

məscidi Dövlət tarix-memarlıq abidəsinin bərpaı üçün Prezidentin ehtiyat fondundan 4 milyon manat vəsait ayrılıb. Əslində, bu məscidin bərpaı Azərbaycan xalqı üçün təkə ibadət evinin yenidən qurulması deyil, həm tariximizin, həm milli irsimizin, həm də milli təfəkkürümüzün qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Ona görə də, Prezident İlham Əliyev məsciddə aparılan işləri nəzarətdə saxlamış, hətta, bir neçə dəfə Şamaxıya gedərək bərpa prosesi ilə yerində tanış olmuşdur. Nəhayət, 17 may 2013-cü ildə Prezident İlham Əliyevin və Qafqazın bütün din xadimlərinin iştirakı ilə Şamaxı Cümə məscidinin möhtəşəm açılış mərasimi keçirilmişdir.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmizdə, ümumiyyətlə, Qafqazda inşa edilmiş ən möhtəşəm ibadət evi Ulu Öndərin adını daşıyan **Heydər məscididir**. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə inşa olunan bu məscid 12 min kvadratmetr sahədə salınıb. Məscidin fasadı Abşeron memarlıq üslubunda xüsusi daşlarla üzlənib, ornamentlərin zənginliyi fassadda xüsusi arxitektura harmoniyası yaradıb. Burada 95 metr hündürlüyündə 4 minarə inşa olunub.

Qeyd edək ki, dövlət başçısı məscidin tikintisini daim diqqət mərkəzində saxlayıb, burada həyata keçirilən inşaat işlərinin gedişi ilə yaxından maraqlanıb, mütəmadi olaraq buraya gələrək görülən işlərlə bağlı müvafiq tapşırıqlarını verib. Ümumi sahəsi 4200 kvadratmetr olan məscidin daxilində də xüsusi bəzək elementlərindən istifadə olunub, günbəzin kənarlarına Quran ayələri yazılıb. 55 metr hündürlüyündə olan baş günbəz, o cümlədən hündürlüyü 35 metr olan ikinci günbəz məscidin daxilinə xüsusi gözəllik verir.

2014-cü il dekabrın 26-da Heydər məscidinin açılışı mərasimi olub. Mərasimdə Prezident İlham Əliyev, xanımı Mehriban Əliyeva və ailə üzvləri iştirak ediblər.

Qeyd olunan ibadət evləri ilə yanaşı, ölkə Prezidentinin müvafiq tapşırıq və təşəbbüsü ilə İçərişəhər Cümə, Salyan Cümə, Sumqayıt Cümə və digər məscidlərdə bərpa işləri aparılaraq dindarla-

Prezident İlham Əliyev ailə üzvləri ilə birgə Heydər Məscidinin açılışında.

rın istifadəsinə verilib. Yenidən qurulmuş bu müqəddəs ocaqları görəndə hər bir azərbaycanlının qəlbi iftixar hissi ilə dolur. Onlar öz unikal milli memarlıq xüsusiyyətləri və tarixiliyi ilə ölkəmizin çağdaş mədəni simasına misilsiz gözəllik və zənginlik gətirir, vətənimizin İslam dünyasında yerini möhkəmləndirir və nüfuzunu daha da artırır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, böyük tarixə malik dini məbədlərimizin bərpası və xalqımızın istifadəsinə verilməsi sahəsində ardıcıl tədbirlər hazırda davam etdirilir. Ölkə Prezidentinin sərəncamına əsasən, **Gəncədə İmamzadə ziyarətgah kompleksində** aparılan bərpa və yenidənqurma işləri yekunlaşmaq üzrədir.

Bu proses həm də onunla fərqlənir ki, Azərbaycan hökuməti tarixi-dini abidələrin bərpası dedikdə yalnız İslama deyil, digər səmavi dinlərə məxsus abidələri də nəzərdə tutur. Son on ildə yəhudi və xristianlara məxsus onlarla tarixi-dini abidə bərpa və ya inşa edilib. Onların arasında Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə inşa olunmuş Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının **Pravoslav Dini Mədəniyyət Mərkəzini** xüsusi qeyd etmək lazımdır. 2013-cü il noyabrın 15-də dövlət başçısının iştirakı ilə Mərkəzin açılış mərasimi keçirilib. Mərasimdə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə, Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının arxiyepiskopu Aleksandr İşeyin, Vereyski arxiyepiskopu, Müqəddəs Sinod yanında Tədris Komitəsinin sədri, Moskva Pravoslav Ruhani Akademiyasının və Seminariyasının rektoru Yevqeni, Berlin və Alman arxiyepiskopu Feofan, Moskva Patriarxlığının Sinodal bölməsinin kilsə və cəmiyyətin münasibətləri üzrə şöbə rəhbəri Vsevolod Çaplin, Bakı dağ Yəhudiləri dini icmasının sədri Milix Yevdayev, Avropa yəhudilərinin Bakı dini icmasının sədri Gennadi Zelmanoviç, Qırmızı qəsəbə Dağ yəhudiləri dini icmasının sədri Boris Simanduyev, Alban-udin dini icmasının sədri Robert Mobili, Bakıdakı katolik kilsəsinin ordinarisi Vladimir Fekete, Azərbaycanın rus icmasının sədri, Milli Məclisin deputatı Mixail Zabelin, Rusiyanın və Belarusun Azərbaycandakı

səfirləri Vladimir Doroxin və Nikolay Pastkeviç və digər şəxslər iştirak ediblər.

Azərbaycanda təkcə səmavi dinlər yox, onların müxtəlif qollarının və cərəyanlarının mənsublarına da sərbəst şəkildə ibadət etmək, əqidələrini yaymaq imkanı yaradılıb. Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycanda katolik xristianların sayı azdır, onlar əsasən müxtəlif vaxtlarda ölkəmizə pənah gətirmiş insanlardır. Bununla belə, Azərbaycan hökuməti ilə Vatikan arasında Bakıda **Katolik kilsəsinin** inşa olunması barədə razılıq əldə edilib. 2006-cı ildə tikintisi başa çatdırılmış kilsənin 2008-ci il mart ayının 7-də rəsmi açılış mərasimi keçirilib və mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Vatikanın Dövlət katibi Tarçizio Bertone də iştirak ediblər.

Qeyd edək ki, səfər çərçivəsində çoxsaylı görüşlər keçirən Tarçizio Bertone Azərbaycandakı tolerantlığı yüksək qiymətləndirib, onun nümunə kimi digər ölkələrə ixrac edilməsinin zəruriliyini bildirib və Vatikanın bu istiqamətdə ciddi səylə çalışacağına söz verib. Katolik kilsəsinin inşası ilə yanaşı, 2011-ci ilin mayında Azərbaycan Respublikası və Müqəddəs Taxt-tac (Vatikan) arasında “Katolik kilsəsinin Azərbaycan Respublikasında hüquqi statusu haqqında” Saziş imzalanıb. Azərbaycan Vatikanın bu tipli saziş imzaladığı ilk ölkədir.

Dövlət başçısının sərəncamı ilə Bakıdakı tarixi **Lüteran Kilsəsi** də təmir olunub və 30 dekabr 2010-cu ildə açılış mərasimi keçirilib. Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Flarmoniyasının kamera və orqan musiqisi zalı kimi fəaliyyət göstərən kilsədə Lüteran dini icmasının dini ibadət və mərasimlər keçirməsinə lazımi şərait yaradılıb.

Ötən dövr ərzində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən gürcü pravoslav kilsələri, o cümlədən Qax rayonu, Qaxingiloy kəndindəki “**Müqəddəs Giorgi**”, Əlibəyli kəndindəki “**Müqəddəs Nino**” **məbədləri** təmir olunub. 2011-ci il iyunun 11-də “Müqəddəs Nino” kilsəsinin təmirdən sonra açılış mərasimi keçirilib. Bunlardan

əlavə, tarixi Alban kilsəsinin məbədlərində təmir işləri aparılıb, bu kilsənin varisi olan Alban-Udi dini icması formalaşdırılıb, Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsindəki **Çotari məbədi** yenidən qurularaq 2006-cı ildə istifadəyə verilib.

Xristian məbədlərinə paralel olaraq yəhudi sinaqoqlar da bərpa olunub, yeniləri inşa edilib. Onlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı ilə Bakı şəhərinin mərkəzində inşa edilmiş **Dağ yəhudiləri sinaqoqudur**. 5 aprel 2011-ci ildə bu ibadət ocağının açılış mərasimi keçirilib. Memarlıq xüsusiyyətlərinə və ölçülərinə görə təkə Azərbaycanca deyil, regionda digər yəhudi məbədlərindən fərqlənən sinaqoqun açılış mərasimində rəsmi şəxslər, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini konfessiyaların rəhbərləri, yəhudi icmasının üzvləri, eləcə də İsrail, Rusiya və digər ölkələrdən qonaqlar iştirak ediblər.

Bakı ilə yanaşı, yəhudilərin kompakt halda yaşadıkları Quba və Oğuz rayonlarındakı sinaqoqlar da təmir olunub. Quba rayonu, Qırmızı qəsəbəsindəki sonuncu ibadət evi – Giləki sinaqoqunun əsaslı təmirdən sonra 3 oktyabr 2010-cu ildə açılış mərasimi keçirilib. Hazırda həmin qəsəbədə 3 sinaqoq fəaliyyət göstərir.

Onu da qeyd edək ki, 4 oktyabr 2010-cu ildə yəhudilərə aid daha bir müəssisənin - Bakı şəhərində yəhudi məktəbinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iştirakı ilə açılışı olub. Hazırda həmin orta məktəb fəaliyyətini davam etdirir.

Vicdan azadlığının təmin olunması, dini ekstremizmə və radikalizmə qarşı mübarizə, dini qurumların fəaliyyətinin dəstəklənməsi: qloballaşan dünyada baş verən mürəkkəb siyasi kətlizmlər, etnik-dini münaqişələr, aqressiv separatçılıq və dini ekstremizm, terrorizm kimi təhdidlər beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik, eləcə də tolerantlıq və dinlərarası dialoq üçün ciddi maneə olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan dinin insan mənəviyyatında, əxlaqında və ictimai şüurunda oynadığı mühüm rolun və təsirin doğru məcraya yönləndirilməsi, bilavasitə cəmiyyət həyatında vicdan azadlığının meyarlarının düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

Cəmiyyətdə vicdan azadlığı prinsiplərinin, eləcə də dinlər və mədəniyyətlərəarası dialoqun, davamlı dözümlülük mühitinin təmin edilməsi, etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanılması çoxkonfessiyalı və polietnik cəmiyyətlərdə ictimai-siyasi sabitliyi və milli-mənəvi həmrəyliyi şərtləndirən vacib amillərdəndir. Bu amilləri nəzərə almadan hüquqi, dünyəvi və unitar dövlət quruculuğu prosesində uğurlu nəticəyə nail olmaq, ümumiyyətlə, cəmiyyətin kompleks inkişafını təmin etmək mümkün deyildir.

Dolayısı ilə müasir cəmiyyətdə vicdan azadlığının təmin olunmaması toplum içində müxtəlif konfessiya mənsubları arasında hörmət və dözümlülüyn yaranmasına nəinki əngəl törədər, hətta, ölkə vətəndaşlarının bir-birinə qarşı aqressiv münasibətlərinin meydana gəlməsinə səbəb olar ki, bu da nəticədə ölkədəki ictimai-siyasi sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarar. Məlum məsələdir ki, ictimai-siyasi sabitlik olmayan yerdə inkişafdan söhbət gedə bilməz.

Ona görə də, istər lokal, istərsə beynəlxalq anlamda cəmiyyət üçün sağlam münasibətlərin kredosu olan vicdan azadlığı hüququ dinc yanaşı yaşamağın şərəf kodeksinə çevrilməli, tarixi ənənələrə islahatçılıq və yaradıcılıq düşüncəsi ilə çağdaş yaşamlar mövqeyindən müdaxilə edərək, bu istiqamətdə qanunlar sistemi ilə təkmilləşdirilməlidir ki, dünyəvi dövlət quruculuğunda dinin yeri milli-mənəvi dəyərlərin hüdudunda qavranılmaqla toplumun mənəvi inkişafına rəvac versin.

Sevindirici haldır ki, Azərbaycan bu sahədə uğurlu addım atan və nümunəviliyi ilə seçilən ölkələrdəndir. Dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra vicdan azadlığını önə çəkib dini plüralizmə qədəm qoyan xalqımız çoxkonfessiyalı məmləkətimizdə mövcud müxtəlif dini icmaların da hüququnu qorumaq, onları vətənimizin bərabərhüquqlu vətəndaşına çevirmək missiyasını uğurla həyata keçirmək istiqamətində əhəmiyyətli işlər görmüşdür.

Ümumiyyətlə, vicdan azadlığının təminatı dövlətimizin müasir din siyasətinin prioritet istiqamətidir. Onun hüquqi tərifi bu şəkildə ifadə etmək olar: “Müasir din siyasəti cəmiyyətdə dinin

müxtəlif formalarda mövcudluğunu nəzərə almaqla, konfessiylarla münasibətdə və vicdan azadlığının qorunmasında dünyəvi dövlətin həyata keçirdiyi fəaliyyət sistemidir.”

Məhz bu yanaşma Sovet imperiyasının süqutundan sonra vətəndaşlarımızın vicdan azadlığı hüququnun tənzimlənməsinə zəmin yaratdı. Bu sahədə baş vermiş dəyişikliklər, geniş əhali arasında dinin mənəvi-etik dəyərlərinə uyğunlaşma üzərində əvvəllər qoyulmuş qadağaların götürülməsi, ixtisaslaşdırılmış tədris müəssisələrinin açılması, yeni ibadət ocaqlarının tikilməsi və köhnələrinin bərpa edilməsi, müqəddəs yerlərə ziyarətlərin təşkili və ən başlıcası, dinin birləşdirici elementlərinin formalaşmaqda olan müasir milli ideologiyaya nüfuzu prosesində təzahürü daha aydın göründü.

Hazırkı mərhələdə də dövlətimizin din siyasətinin əsas məqsədi ölkədə dini durumun müsbət və münaqişələrdən uzaq məcrada inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, eləcə də cəmiyyətdaxili sabitliyin möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Buna görə də, vətəndaşlarımızın beynəlxalq səviyyədə tanınan fundamental hüquqlarının, xüsusilə də vicdan azadlığının qorunması yüksək səviyyədə təmin edilir.

Ümumiyyətlə, vicdan azadlığından çıxış edərək dövlətin milli maraqlarının, vətəndaşların təhlükəsizliyinin, həmçinin cəmiyyətdə sabit durum yaradaraq inkişafa köklənmiş dini etiqadla bağlı ümumi məqsədlərin modelini belə müəyyənləşdirmək olar:

– dinə münasibətindən asılı olmayaraq, hər kəsin dini etiqad azadlığının, hüquq və insan haqlarının təmin edilməsi;

– qanunvericiliyə uyğun olaraq, dini qurumların sərbəst fəaliyyətinin hüquqi bazasının yaradılması;

– dini qurumların bir-biri ilə dinc münasibətini, müxtəlif dini etiqadlı insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma və tolerantlığın formalaşdırılması;

– cəmiyyətin birliyinə və sabitliyinə dəstək verilməsi, onun dini-mədəni potensialının qorunması və möhkəmləndirilməsi;

– müasir sivilizasiyalararası münasibətlər sistemində konfessiyalararası münasibətlərin harmoniyasına kömək edən dini-mədəni əlaqələrin qorunması və möhkəmləndirilməsi.

Bu gün bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri sahəsində önəmli, bir qədər də mürəkkəb məsələlərdən biri dövlətin dindən ayrı olması prinsipi çərçivəsində dünyəvi və dini dəyərlərin uzlaşdırılmasında uğurlu həll variantının tapılmasıdır. Əslində, dindarlığın ictimai şüurda varlığı “din dövlətdən ayrılır” prinsipinə zidd deyil, çünki dindarlıq da cəmiyyətin mədəniyyət dəyərləri kompleksinə aiddir. Ona görə də, dövlətimiz cəmiyyətin demokratik əsaslar üzərində inkişafda dünyəviliklə yanaşı, diniliyin də iştirakına maraqlıdır. Ümumiyyətlə, dindarlıqla dünyəviliyin harmonik vəhdəti Azərbaycan xalqının milli dövlətçiliyinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. Başqa sözlə, dünyəvilik və dindarlıq Azərbaycan mühitində paralel yaşayır və hər iki sahə sosial-siyasi həyatda bütün əlamətləri ilə nəzərə çarpır.

Dini birliklər, eləcə də dindar fərdlərlə dövlət arasında normal münasibətlərin olması, habelə, hər bir dindarın dövləti özününkü hesab etməsi, ona güvənməsi, daha da çiçəklənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməməsi, hər hansı təhlükə baş verərsə, istər ideoloji, istərsə də digər sahələrdə var gücü ilə çalışaraq vətənin müdafiəsinə qalxması dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə olmasından xəbər verir. Lakin təcrübə göstərir ki, dövlət-din münasibətlərinin belə yüksək səviyyədə olmasını arzu etməyən, fürsət düşdükcə onu pozmağa çalışan və təfriqə yaradan qüvvələr də var. Dindən siyasi məqsədlərlə istifadə olunması günümüz üçün yeni hadisə deyil. Dünyanın bir çox ölkələrində, xüsusilə müsəlman dövlətlərində din əmilindən istifadə edilərək, vətəndaş müharibələrinədək aparıb çıxaran proseslər, bütün bəşəriyyətin əzab çəkdiyi terror hadisələri, siyasi həyatda qeyri-sabitlik, dövlət çevrilişləri, iqtisadiyyatın tənəzzülə uğraması, digər din mənsubları bir yana, eyni dinə etiqad edən insanlar arasında qarşılıqlı nifrətin, dözümsüzlüyün mövcud-

luğu və bunun real həyatda mənfi təzahürlərinin hər gün müşahidə olunması heç kimə sirr deyil.

Yaxın tarixə nəzər saldıqda Əfqanıstan, Pakistan, İraq, Misir, Liviya, Suriya, Sudan və s. ölkələrlə yanaşı, keçmiş sovet respublikalarına Özbəkistanın, Rusiya Federasiyasının Dağıstan, Çeçenistan və digər Şimali Qafqaz Respublikalarında da dini-siyasi zəmində qarşıdurmanın mövcudluğu məlumdur. Bu problemlərdən, demək olar ki, heç bir dövlət tam sığortalanmamışdır. Məsələnin ciddiliyi, Azərbaycanın həssas, böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu bir bölgədə yerləşdiyi nəzərə alınaraq, baş verə biləcək hadisələrin araşdırılması, məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi, sabitliyə və davamlı inkişafa mane olacaq problemlərin vaxtında qarşısının alınması mühüm rol oynayır. Bu baxımdan dinlə bağlı məsələlərə təkcə insan hüquqları və milli-mənəvi dəyər prizmasından deyil, həm də özünün təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən yanaşması dövlətin borcu və müstəsna hüququdur. Əslində, bu borc dindən ayrı olmasına baxmayaraq, ölkədəki dinin duruma, vətəndaşların təhlükəsiz yaşamasına görə dövlətin daşdığı məsuliyyətdən irəli gəlir.

Bu sahədə önəmli məsələlərdən biri də vicdan azadlığı pərdəsi altında qeyri-insani ideyaların yayılmasının, vətəndaşın digər hüquqlarının pozulmasının və ya məhdudlaşdırılmasının qarşısının alınmasıdır. Məsələn, hansısa təriqətin və ya sektanın yaranmasının, daha doğrusu, yaradılmasının arxasında şəxsi maddi maraqların dayanması çoxdan təsdiqini tapmış həqiqətdir. Sayentologiya təliminin banisi amerikalı Lafayette Ron Hubbard bu faktı qısa və lakonik bir fikirlə ifadə edir: “Əgər varlanmaq istəyirsənsə, öz sektanı yarat”. Deməli, vətəndaşların din adı altında hüquqlarının qəsb olunmaması üçün qabaqlayıcı, zərurət yaranarsa, məhdudlaşdırıcı tədbirlərin görülməsi dövlətin vətəndaşları qarşısındakı öhdəliklərindən irəli gələn borcudur.

Bütün dünya ölkələrində, xüsusilə Azərbaycan kimi həssas regionda yerləşən ölkələrdə vicdan azadlığının təmin olunması şərti ilə dövlətin din sahəsində tənظیمçilik tədbirlər həyata keçirməsi

zəruridir. Başqa sözlə, vicdan azadlığı hüququ ilə dövlətin milli və ictimai təhlükəsizliyini təmin etmək hüququ arasında incə bir xətt var. Dövlət özünün təhlükəsizliyini qorumaq hüququndan sui-istifadə edərək vicdan azadlığına müdaxilə etməməli, dini qruplar isə vicdan azadlığı bəhanəsi ilə dövlətin təhlükəsizliyinə təhdid yaratmamalıdırlar.

Azərbaycan hökuməti qeyd olunan “incə xətti” həmişə həssaslıqla nəzərə alır. Belə ki, hələ 2000-ci illərin əvvəllərində dövlət siyasətinə uyğun olaraq dini konfessiyalar arasında dözümlülük mühitinin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində dönüş yaranmış, dövlətlə dini qurumların münasibəti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bunun məntiqi nəticəsi kimi, 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması barədə fərman imzalanmışdır.

Dövlət Komitəsi dini qurumlarla qarşılıqlı anlaşma şəraitində münasibətlər qurur və dini dözümlülük prinsiplərinə əməl olunması, tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanması üçün atılan addımları dəstəkləyir və birgə tədbirlər həyata keçirir.

Həmçinin, Dövlət Komitəsi öz səlahiyyətləri çərçivəsində dini ədəbiyyatın, dini əşyaların və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarının dinşünaslıq ekspertizasının aparılmasını təmin edir.

Zərərli dini ədəbiyyatın, yəni dinlərarası qarşıdurma yaradan, dini ekstremizmi və qeyri-humanist ideyaları təbliğ edən, başqa dinlərə qarşı dözümsüzlüyü və ayrı-seçkiliyi, eləcə də dini durumu gərginləşdirməyə xidmət edən dini ədəbiyyatın ölkəyə idxal edilməsi və yayılmasının qarşısı alınır.

Bu işlərin görülməsi təbii prosesdir. Vətəndaşların, xüsusilə uşaqların və gənc nəslin mənəvi sağlamlığını, eləcə də ölkədə tarixən mövcud olmuş tolerantlıq ənənələrini və dözümlülük prinsiplərini qorumaq və inkişaf etdirmək dövlətin prioritet vəzifələrindən biridir.

Ötən müddət ərzində dini ədəbiyyata rəy verilməsi proseduru olduqca sadələşdirilmişdir. Eyni zamanda, dini ədəbiyyatın və

dini əşyaların ölkəyə gətirilməsinə nəzarətin dini azlıqlara mənsub şəxslərə mənfəət təsir göstərməsi halı müşahidə olunmamışdır.

Dövlət vətəndaşların əqidə seçiminə hörmətlə yanaşmaqla bərabər, dini ekstremizmin, dözümsüzlük ideyalarının təbliğinin qarşısını qətiyyətlə alır. Dindən siyasi məqsədlər üçün istifadəyə çalışan, insanları radikallığa çağıran qüvvələrin fəaliyyətini genişləndirməsinə, dövlətçiliyimiz üçün təhlükə mənbəyinə çevrilməsinə, xalqımızın yüzillər boyu formalaşmış dözümlülük ənənələrinə xələl gətirməsinə və ölkədəki dini-etiqad azadlığından sui-istifadəsinə yol verilmir.

Ölkədəki dini durumun sabitliyi, tolerantlığın səviyyəsinin yüksək olması, dini əqidəsinə görə vətəndaşlar arasında heç bir ayrı-seçkiliyin olmaması qeyri-islam dini qurumlara öz ibadət evlərində hüquqi şəxs kimi sərbəst fəaliyyət göstərməyə, dini ayinləri yerinə yetirməyə, dini bayramlar və mərasimlər keçirməyə əlverişli şərait yaradır. Onların azad şəkildə ibadəti təmin olunur.

Qeyri-islam dini icmalarına İslam təmayüllü icmalarla yanaşı, digər məsələlərdə olduğu kimi, qeydiyyat zamanı da bərabər şərait yaradılır, onların sənədlərinin hazırlanması, qəbulu, qanunvericiliyə uyğunluğunun yoxlanılması və dövlət qeydiyyatının aparılması lazımı səviyyədə təşkil olunur.

Qeyd edilməlidir ki, “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanuna əsasən, qeyri-islam dini icmalarının xaricdə fəaliyyət göstərən dini mərkəzlərə tabe olmaq və tabeliyini dəyişdirmək hüququ var. Həmçinin, təşkilati mərkəzləri xaricdə olan qeyri-islam dini qurumları öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan hallarda həmin mərkəzlərin nizamnamələrini rəhbər tuta bilərlər. Hazırda qeyri-islam dini qurumlarının böyük əksəriyyətinin, o cümlədən Rus Pravoslav, Katolik, Lüteran, Gürcü pravoslav kilsələrinin dini mərkəzləri xaricdə yerləşir və bu kilsələrdə, eləcə də protestant və yəhudi dini icmalarında dini ayinlərə rəhbərlik edən din xadimləri xaricdəki mərkəzlərdən təyin olunurlar.

Bundan əlavə, Azərbaycanda mövcud olan dini mərkəz və idarələr xarici ölkələrdəki müvafiq mərkəzlərlə işgüzar əlaqə saxlayır, beynəlxalq dini tədbirlərdə yaxından iştirak edirlər. Eyni zamanda, Azərbaycan hökuməti bütün dini qurumların fəaliyyətini maddi və mənəvi cəhətdən dəstəkləyir. 2011-ci ildən başlayaraq Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə qeyri-islam təmayüllü dini qurumlar arasında bölüşdürülməsi üçün 400 min manat vəsait ayrılır. Bu vəsait Dövlət Komitəsində yenidən dövlət qeydiyyatına alınmış qeyri-islam təmayüllü dini qurumların və onların təəssübkeşlərinin sayı nəzərə alınmaqla bölüşdürülür.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yəhudi, xristian və digər konfessiyalara mənsub müxtəlif dini qurumların rəhbərləri onlara dövlət büdcəsindən maddi yardım göstərilməsini təqdir etməklə yanaşı, bunu həm də ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində mütərəqqi ənənə kimi qiymətləndirmişlər.

Eyni zamanda, qeyri-islam təmayüllü dini qurumlar Azərbaycan dövlətinin bu qərarını təkcə ölkəmiz deyil, həm də bütün region üçün nümunəvi ənənə və digər dünyəvi dövlətlərə örnək kimi dəyərləndirmiş, eləcə də ölkə Prezidentinə minnətdarlıq müraciəti qəbul etmiş və həmin sənəd kütləvi informasiya vasitələrində yayılmışdır.

Azərbaycan hökuməti 2011-ci ildən etibarən hər il İslam dini icmaları üçün Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə də vəsait ayırır. Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən, hər il dövlət büdcəsinin ehtiyat fondundan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə 2,5 milyon manat köçürülür. Bundan əlavə, ölkə Prezidentinin 17 iyul 2015-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycanda dini tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpaasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Prezidentin ehtiyat fondundan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə 3 milyon manat ayrılıb.

Bütün bunlar həm Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin mahiyyətini və miqyasını göstərir, həm də dini qurumların fəaliyyətinin hərtərəfli dəstəklənməsi faktını təsdiqləyir.

BEYNƏLXALQ ALƏMƏ YÖNƏLİK FƏALİYYƏT

Azərbaycanın ötən əsrin doxsanıncı illəri ilə müqayisədə son on ildə həm sosial-iqtisadi, həm geosiyasi, həm də regional və beynəlxalq proseslərə təsir imkanları baxımından güclənməsi tolerantlıq, multikulturalizm, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində hədəflərini dəyişdirməsi ilə nəticələnib. Əslində, bunu hədəflərin dəyişməsi yox, qarşıya qoyulmuş məqsədin daha böyük məqsədlərlə əvəz edilməsi kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, ötən əsrin doxsanıncı illərində Azərbaycan müstəqilliyini yeni bərpa etmişdi: əsas hədəf müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, vicdan azadlığını təmin etmək, xalqımızın tarixən formalaşmış tolerantlıq ənənələrinin məhvinə imkan verməmək, ölkədə fəaliyyət göstərən dini konfessiyalar arasında dialoq və əməkdaşlıq mühiti yaratmaq və bunu təşviq etmək idi. Başqa sözlə, dövlətin tolerantlıqla bağlı hədəfləri daha çox ölkə daxilində yönəlik məqsədlər idi. Bu gün isə həmin hədəflərin miqyası və əhatə dairəsi təbii olaraq xeyli genişlənib. Azərbaycan *“tolerant ölkədən tolerant dünyaya doğru”* şüarının reallaşdırılmasını özünün hədəfi kimi müəyyənləşdirib. Həm buna tarixi-mənəvi haqqı olması, həm beynəlxalq nüfuzu, həm də gələcəyə yönəlik planları nöqteyi-nəzərindən Azərbaycanın qarşısına belə bir məqsəd qoyması nəinki başa düşüləndir, hətta təbii və zəruri prosesdir.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, tolerant ölkədən tolerant dünyaya doğru yola çıxmağa və bu hədəfə addım-addım irəliləməyə yalnız məqsəd kimi baxmaq olmaz, bu həm də şərəfli missiyadır: bəşəriyyətdə sülh və inkişaf yaratmaq missiyası. İyirmi birinci əsrdə - milli və dini zəmində münaqişələrin körükləndiyi dövrdə bu missiyanı daşımaq şərəfli olduğu qədər də çətinidir. Dünyada sülh və sabitlik qitəsi kimi tanınan Avropa artıq multikulturalizmdən imtina edir, dini ayri-seçkilik və ksenofobiya

Qərb üçün hələ də problem olaraq qalır. Belə zamanda tolerant və multikultural dəyərlərin dünyada təbliğ edilməsi və yayılması böyük əmək, ciddi səy, effektiv lahiyələr, hətta, fədakarlıq tələb edir.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dünyada tolerantlıq, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq prosesinin ən aktiv iştirakçılarından biri idi. Ölkəmiz iqtisadi imkanlarını və beynəlxalq nüfuzunu nəzərə almaqla bu istiqamətdə bütün səyləri dəstəkləyir və mümkün köməyini əsirgəməirdi. Amma son on ildə Azərbaycan bu prosesin aktiv iştirakçısı yox, əsas təşəbbüskarı və lokomativi kimi çıxış edir. Bu baxımdan əminliklə söyləmək olar ki, ötən müddət ərzində Azərbaycan tolerantlıq, multikulturalizm, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində nəinki hədəflərini dəyişib, hətta qarşısına qoyduğu məqsədə doğru xeyli irəliləyə bilib. Hazırda dünya ictimaiyyəti həm Azərbaycanı tolerant, multikultural ölkə kimi qəbul edir, həm də bu dəyərlərin dünyada təşviqi istiqamətində hökumətin qazandığı uğurları etiraf edir.

Şübhəsiz ki, bu sahədə qarşıya qoyulmuş böyük hədəflərə çatmaq üçün əvvəlcədən müəyyən şərtlər təmin olunmalıdır. Məsələn, aktiv xarici siyasət yürüdülməli, maraqlı olan qüvvələri müxtəlif formatlarda bir araya gətirməli, məsələnin nəzəri və praktiki tərəfləri üzərində işləyən strukturlar yaradılmalı, ciddi maliyyə ayrılmalı və s. Son illər bu istiqamətə yönəlmiş tədbirləri nəzərdən keçirdikdə qeyd olunan şərtlərin tam təmin olunduğu qənaəti formalaşır. Belə ki, hazırda Azərbaycanın aktiv xarici siyasət yürütməsi, beynəlxalq təşkilatlarla yaxından işləməsi, regional və beynəlxalq səviyyədə ciddi təşəbbüslərlə çıxış etməsi hər kəsə bəllidir. Bunun bariz nümunəsi Azərbaycanın BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilməsidir. Həmin seçkilər zamanı Azərbaycanı 155 dövlətin dəstəkləməsi ölkəmizin xarici siyasət sahəsindəki ən böyük uğurlarından biridir.

Eyni zamanda, Azərbaycan hökuməti tolerantlıq, multikulturalizm, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində müxtəlif tərəflərin bir araya gəlməsi istiqamətində kifayət qədər tədbirlər həyata keçirib. Azərbaycan son on ildə bu sahədə on-

larla beynəlxalq və regional konfrans, forum və simpoziumlar düzənləyib, beynəlxalq qurumların toplantılarına ev sahibliyi edib. Fəxrlə deyə bilərik ki, bu gün beynəlxalq aləmdə Bakı şəhəri ilə bağlı iki ifadə tez-tez işlədilir: mədəniyyətlərarası dialoq üzrə Bakı prosesi və tolerantlığın təşviqi üzrə Bakı prosesi.

Bunlardan əlavə, Azərbaycan tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində təcrübəsini yaymaq və təbliğ etmək, eləcə də bu dəyərləri

Prezident İlham Əliyev, xanımı Mehriban Əliyeva və Roma Papası Fransiski.

beynəlxalq aləmdə təşviq etmək məqsədilə nüfuzlu təşkilatlarla, o cümlədən BMT, UNESCO, İSESCO, ATƏT və digər qurumlarla yaxından əməkdaşlıq edir.

İndiyədək sözügedən sahədə fəaliyyət göstərən strukturların formalaşdırılması və onların işinin koordinasiya olunması istiqamətində də ciddi və əhəmiyyətli qərarlar qəbul olunub. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri xidmətinin, eləcə də Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması xüsusi qeyd edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyəti ilə yanaşı, qeyd olunan rəsmi qurumların yaradılması və bu prosesə cəlb edilməsi Azərbaycan hökumətinin tolerantlıq, multikulturalizm, mədəniyyətlər və dinlərarası dialoq sahəsində hədəflərinə doğru irəliləməsini daha da sürətləndirir.

Son on ildə Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə tolerantlıq və mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində keçirilmiş beynəlxalq konfrans və forumlar barədə ətraflı məlumat verməyə, bəlkə də, ciddi ehtiyac yoxdur. Amma onların bəziləri haqqında qısa məlumat təqdim edilməsi mövcud vəziyyəti və görülmüş işləri qiymətləndirmək baxımından yaxşı olardı:

“Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq konfrans 3-4 aprel 2007-ci ildə Bakıda Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən təşkil edilib. Dünyanın 20 ölkəsini təmsil edən din siyasəti ilə məşğul olan rəsmi şəxslərin, tanınmış dinşünasların, ilahiyyatçıların, politoloqların, diplomatların, habelə, beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrinin iştirak etdiyi konfransda 50-dən çox məruzə dinlənilib, çoxsaylı çıxışlar edilib, eyni zamanda ölkəmizdə tarixən formalaşmış tolerantlığın nümunə kimi tədqiq və təbliği üçün BMT, UNESCO, Avropa Şurası, ATƏT və İslam Konfransı Təşkilatına (indiki İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı) müraciət qəbul olunub.

“Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” mövzusunda 6-7 noyabr 2009-cu ildə Bakıda keçirilmiş iki günlük beynəlxalq konfrans ölkədə və regionda böyük əks-səda yaradıb.

*Prezident İlham Əliyev Moskva və
Ümumrusiya Patriarxı Kirilli qəbul edərkən.*

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən təşkil edilmiş, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin anadan olmasının 60, Şeyxülislamlıq fəaliyyətinin 30 illiyinə həsr olunmuş konfransa 4 qitədən, 31 ölkədən, 8 beynəlxalq təşkilatdan ümumilikdə 167 qonaq qatılıb. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ümumrusiya Patriarxı Kirill, Ümumgürcüstan Katalikos-Patriarxı II İliya, İslam Konfransı Təşkilatının Baş katibi Ekmələddin İshanoğlu, Dağıstan Respublikasının Prezidenti Muxu Əliyev, Çeçenistan Respublikasının Prezidenti Ramazan Kadırov və digər yüksək səviyyəli qonaqların iştirak etdiyi beynəlxalq konfransda əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilib, Azərbaycanın tolerantlıq modelinin təbliğ və təşviqi istiqamətində ciddi uğur qazanılıb.

2008-ci il dekabrın 2-də Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin **“Mədəniyyətlərarası dialoq Avropa və onun qonşu regionlarında davamlı inkişafın və sülhün əsasıdır” mövzusunda konfransının** Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoqda nə qədər rol oynamasını göstərən faktır. 250-dən çox nümayəndəni əhatə edən konfransda Avropa Şurasına üzv ölkələrdən başqa İslam ölkələrinin, habelə, İSESCO və ALESKO-nun yüksək rütbəli rəsmiləri, müxtəlif beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatlarının rəhbərləri, o cümlədən 16 nazir, 18 nazir müavini, 10 beynəlxalq təşkilatın rəhbəri iştirak edib.

2009-cu il noyabrın 11-də Bakıda İslam Konfransı Təşkilatının 40 illiyinə həsr olunmuş **“Sivilizasiyalararası dialoq: Azərbaycandan baxış” mövzusunda beynəlxalq konfrans** keçirilib. Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA) və İKT-nin Baş katibliyi ilə birgə təşkil olunmuş konfransa 41 ölkədən, 3 beynəlxalq təşkilatdan 200-dək elm xadimi, respublikamızda akkreditə olunmuş diplomatik korpusun nümayəndələri və s. qonaqlar qatılıblar. Konfransda əsas mövzular kimi dinlər və sivilizasiyalararası dialoqun qlobal əhəmiyyətindən, İKT-nin bu sahədəki fəaliyyətindən və Azərbaycanın bu prosesə verdiyi töhfələrdən bəhs edilib.

Dini Liderlərin Ümumdünya Sammitinin açılış mərasimi.

Azərbaycanda din sahəsində aparılan dövlət siyasətinin, ölkəmizin dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqa dəstək verməsinin beynəlxalq aləmdə təbliğ edilməsi, eləcə də ölkəmizin tolerantlıq təcrübəsinin yayılması baxımından əhəmiyyətli tədbirlərdən biri də 26-27 aprel 2010-cu ildə keçirilmiş **Dünya Dini Liderlərinin Bakı Sammiti** olub. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və Rus Pravoslav Kilsəsinin təşəbbüsü ilə təşkil edilmiş Sammitin maliyyələşdirilməsini Azərbaycan hökuməti öz üzərinə götürüb. Sammitdə dünyanın nüfuzlu dini mərkəzlərinin nümayəndələri, o cümlədən Rus Pravoslav, Gürcü Pravoslav, Erməni Qriqoryan kilsələrinin rəhbərləri, Vatikanın, Konstantinopol Patriarxlığının, İslam dünyasının nüfuzlu din xadimləri iştirak ediblər. Eyni zamanda, dünyanın nüfuzlu dini liderləri ilə yanaşı, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri, xarici ölkələrin dövlət və hökumət rəsmiləri, tanınmış dinşünaslar da Sammit çərçivəsində müzakirələrə qatılıblar.

Şübhəsiz ki, bu sahədə Azərbaycanın təşkilatçı kimi ev sahibliyi etdiyi mötəbər tədbirlərdən biri **Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumudur**.

Birinci Forum Bakıda 7-9 aprel 2011-ci ildə keçirilib. Forumda dünyanın lider və ictimai xadimləri, beynəlxalq təşkilatların rəhbərləri, dövlət və hökumət nümayəndələri, parlamentarilər, diplomatlar, qeyri-hökumət təşkilatları, media mənsubları, ümumilikdə 400-dən çox nümayəndə qatılıb. Beynəlxalq Forumun işi kifayət qədər uğurlu olub, nəticədə Prezident İlham Əliyev 27 may 2011-ci ildə Azərbaycanda hər iki ildən bir Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun təşkil edilməsi barədə Sərəncam imzalayıb. Sərəncamda deyilir ki, *“ölkəmizin İslam dünyası ilə Qərb sivilizasiyası və eləcə də digər mədəniyyətləri təmsil edən xalqlar arasında dialoqun və etimadın möhkəmləndirilməsində mühüm rolunu nəzərə almaqla, müxtəlif mədəniyyətlər arasında əməkdaşlıq üçün qlobal platformanın təmsil edilməsi və Azərbaycan xalqının tolerantlıq mədəniyyətinin, tarixi ənənələrinin beynəlxalq aləmdə tanıtılması məqsədilə qərara alıram: 1. Azərbaycan Respublikasında 2011-ci ildən başlayaraq hər iki ildən bir Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu təşkil edilsin”*.

*Prezident İlham Əliyev bütün ermənilərin katalikosu
II Qaregini qəbul edərkən.*

İndiyədək Bakıda üç dəfə Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu təşkil olunub və hər dəfə uğurlu nəticələr əldə edilib. Beynəlxalq aləmdə Bakı prosesi kimi təqdim və qəbul edilən bu Forum dünyada mütəmadi keçirilən mötəbər tədbirlərdən hesab olunur.

Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi beynəlxalq tədbirlərdən biri *“Dövlət və din: qloballaşan dünyada tolerantlığın gücləndirilməsi”* mövzusunda I Beynəlxalq Bakı Forumudur. Tədbirdə qeyd olunan sahədə vahid prinsipləri özündə ehtiva edən *“Bakı Platforması”* adlı sənəd qəbul edilib. Forumun işinə 30-dan artıq ölkədən nümayəndələr qatılıb və onun mütəmadi keçirilməsi barədə qərar qəbul olunub. 2016-cı ildə *“Dövlət və din: qloballaşan dünyada tolerantlığın gücləndirilməsi”* mövzusunda II Beynəlxalq Bakı Forumunun keçirilməsi nəzərdə tutulur.

HEYDƏR ƏLİYEV FONDU VƏ “TOLERANTLIĞIN ÜNVANI – AZƏRBAYCAN” LAYİHƏSİ

10 may 2004-cü ildə – Ümummilli Liderin doğum günündə, açılış mərasimini keçirmiş Heydər Əliyev Fondu fəaliyyət göstərdiyi müddətdə qarşısına qoyduğu başlıca məqsəd kimi Ulu Öndərin milli dövlətçilik ideyasının həyata keçirilməsi, eləcə də onun zəngin ideoloji və siyasi irsinin dərinlən öyrənilməsi və təbliği istiqamətində böyük işlər görüb. Eyni zamanda, Fondun fəaliyyət imkanları və gördüyü işlərin əhatə dairəsi Azərbaycanın hüdudlarını aşıb.

Heydər Əliyev Fondunun uğurlu fəaliyyətinin təminatçısı onun rəhbəri, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevadır. Onun rəhbərliyi ilə təhsil, səhiyyə, ekologiya, mədəniyyət, sosial, beynəlxalq əlaqələr, elm və texnologiya, idman sahələrində, eləcə də sanballı əsərlərin nəşri istiqamətində böyük layihələr həyata keçirilib.

Məlumdur ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, tarixi-dini abidələrimizin bərpasına və tolerantlığın təşviqinə müvəqqəti, kampaniya xarakterli iş kimi yox, uzunmüddətli din siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşırdı. Onun mövqeyi bu idi ki, tarixi-dini abidələrin bərpası və tolerantlığın təşviqi həmişə Azərbaycan dövlətinin din siyasətinin tərkib hissəsi olmalı, əsla müvəqqəti xarakter daşımamalıdır. Heydər Əliyev Fondunun ilk gündən qeyd olunan məsələni diqqət mərkəzində saxlaması bu həqiqəti bir daha təsdiqlədi. Məlum oldu ki, Ümummilli Liderin əsasını qoyduğu din siyasəti və onun tərkib hissəsi kimi bu ənənə Ulu Öndərə layiq şəkildə həm də Heydər Əliyev Fondu tərəfindən davam etdiriləcəkdir.

Məscidlərin, ziyarətgahların, xristian və iudaizm məbədlərinin tikintisi və bərpaşında Heydər Əliyev Fondunun məqsədyönlü və ardıcıl fəaliyyəti xüsusilə qabarıq nəzərə çarpır. Fond fəaliyyətində milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, tarixi-mədəni abidələrimizin bərpasına və tolerantlığın təşviqinə böyük önəm verir.

Həqiqət naminə deyilməlidir ki, Fond qısa vaxtda Azərbaycan həqiqətlərinin, o cümlədən ölkəmizdəki dini və milli dözümlülük ənənələrinin beynəlxalq aləmdə tanıtılmasında böyük uğurlara imza atıb. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın tarixi tolerantlıq ənənələrini nəzərə alaraq, Latın Mədəniyyəti Akademiyası özünün sayca XII konfransını 2006-cı ilin aprelində Bakıda Heydər Əliyev Fondu ilə birgə keçirib. Eyni zamanda, Mehriban xanım Əliyevanın qayğısı və təşəbbüsü ilə mədəni müxtəlifliyə, dinlərarası dialoqa həsr edilmiş mötəbər beynəlxalq konfranslar təşkil olunub, Fondada nüfuzlu din xadimləri ilə yüksək səviyyədə görüşlər keçirilib. Ən əsası odur ki, Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan həqiqətlərinin UNESCO və İSESCO səviyyəsində təbliğ olunmasına, bu mötəbər beynəlxalq təşkilatların ölkəmizin təbliğatçısına çevrilməsinə nail olub.

Ulu Öndərin apardığı uğurlu din siyasəti nəticəsində qorunub-saxlanmış tolerantlıq ənənələri, bərpa edilmiş tarixi-dini, memarlıq abidələrimiz, xalqımızın zəngin incəsənəti, ədəbiyyatı bizim dünya mədəniyyətinə ən böyük töhfəmiz, gələcək nəsillər üçünsə ən dəyərli mirasımızdır. Heç şübhə yoxdur ki, Azərbaycan xalqı bu mirasın sahibi, Heydər Əliyev onun qorucusu, Heydər Əliyev Fondu isə himayədarı və təbliğatçısı kimi tarixdə qalacaqdır. Bu mənada Fondun həyata keçirdiyi “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində görülmüş işlər barədə ətraflı məlumat vermək yerinə düşərdi.

2005-ci ildə Heydər Əliyev Fondu adıçəkilən layihə çərçivəsində Bakının Mərdəkan qəsəbəsində XVI əsrə aid **Pir Həsən ziyarətgahında** əsaslı təmir və bərpa işləri aparıb. Ziyarətgahdakı məqbərə yenidən inşa edilib, ibadətqah kompleksi milli, dini ornamentlərlə bəzədilib, memarlıq abidəsi olan və dövlət tərəfindən

mühafizə edilən türbənin ətraf ərazisində abadlıq işləri aparılıb, park salınıb.

Burada Pir Həsənin və yeddinci İmam Müseyi Kazımın qızı Xədicə xanımın qəbirlərinin olduğu bildirilir. Fəlsəfəyə və din tarixinə dair bir çox kitabların müəllifi, ilahiyyat elminin görkəmli nümayəndəsi Axund Hacı Mirzə Əbu Turab Axundzadə, məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev və qızı Sara xanım da burada dəfn ediləblər.

XIX əsrin əvvəllərində yerli mədəni sahibinin vəsaiti ilə tikilmiş Binə qəsəbəsindəki **Möhsün Səlim məscidi** uzun illər heç bir təmir-abadlıq işi aparılmadığına görə yararsız vəziyyətə düşmüşdü. Hətta, 1918-ci ildə erməni daşnaklarının atdığı top məscidin günbəzini deşmiş, çatlar əmələ gətirmişdi. Sakinlərin müraciətindən sonra bu vəziyyətlə yerində tanış olan Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə məsciddə bərpa işlərinə başlanılıb. 2006-cı il iyunun 15-də Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva məscidə gələrək görülmüş işlərlə tanış olublar.

Məscid əsaslı şəkildə təmir edilib. Həyətində 100 nəfərlik salon, dəstəmaz otaqları, kişi və qadınlar üçün ayrı-ayrılıqda hücrələr, din xadimləri üçün məşvərət otağı, daimi suyu, mətbəxi olan təzə bina tikilib, hər cür lazımi avadanlıqla təmin olunub. Həmçinin, ibadət evi dövlət tərəfindən qorunan tarixi abidələr siyahısına daxil edilib.

“Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində yenidən qurulmuş ibadət evlərindən biri Xəzər rayonunun **Buzovna qəsəbəsindəki Cümə məscididir**. Məscidin tikintisinə 1896-cı ildə başlanıb, 1900-cü ildə inşaat işləri yarımçıq qalıb. Sovet dövründə tikilidən anbar və dükan kimi istifadə olunub.

2006-cı ilin dekabrında Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə məscidin yenidən qurulması üçün smeta dəyəri 700 min manat olan layihə hazırlanıb. 2007-ci ilin fevral ayında başlanan tikinti işləri 2009-cu ildə başa çatıb. 2009-cu il dekabrın 19-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva Cümə məscidinin açılışında iştirak ediblər.

Buzovna Cümə məscidi.

Sahəsi 500 kvadratmetr olan məscid sal daşlardan inşa olunub, fasad ərəb əlifbası ilə yazılan daş kitabələrlə üzlənib. Məscidin hündürlüyü 28 metr, o cümlədən günbəzin hündürlüyü 12 metrdir. İbadət evi ilə yanaşı, burada köməkçi və inzibati binalar, kişilər və qadınlar üçün dəstəməzخانalar, digər otaqlar tikilib.

Məsciddə eyni vaxtda 500 nəfər namaz qıla bilər. Qadınların və kişilərin ayrılıqda ibadət etmələri üçün hər cür şərait yaradılıb. Məscidin birinci mərtəbəsi kişilərin, ikinci mərtəbəsi isə qadınların ibadəti üçün nəzərdə tutulub.

Qəbələ şəhərindəki **Yeni məscid** də Heydər Əliyev Fondunun sifarişi ilə tikilib. 2010-cu ilin mayında inşaat işlərinə başlanılıb və 2013-cü ilin əvvəlində məscidin tikintisi başa çatıb. 2013-cü il fevralın 28-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev məscidin açılışında iştirak edib.

Binanın tikinti sahəsi 715 kvadratmetr, minarənin hündürlüyü isə 25 metrdir. Məsciddə eyni vaxtda 450 kişi, 150 qadın olmaqla ümumilikdə 600 nəfər mömin ibadət edə bilər. Məscidin

divar və sütunlarına müqəddəs Qurani-Kərimdən surələr yazılıb, dini rəmzlərlə bəzədilib. İbadət evində axund, dərs, kitabxana, mərasim, qadın və kişilər üçün dəstəmaz otaqları və köməkçi tikililər var. Həyəti yaşıllaşdırılıb, dekorativ ağaclar əkilib, müasir işıqlandırma sistemləri quraşdırılıb.

Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə yenidən qurulmuş məscidlərdən biri də Bakının Binə qəsəbəsindəki **İmam Rza məscididir**. 2013-cü il iyunun 6-da məscid yenidənqurmada sonra istifadəyə verilib. Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Xəzər rayonundan Milli Məclisin deputatı Mehriban Əliyeva və qızı Arzu Əliyeva açılışda iştirak ediblər.

Binə qəsəbəsi, İmam Rza məscidi.

Məscid, minarə və xidməti otaqlardan ibarət kompleksin ümumi sahəsi 1800 kvadratmetrdir. İbadət evinin hasarı tamamilə sökülərək yenidən tikilib, darvaza və metal barmaqlıqlar dəyişdirilib. Məscidin əsas binasının bünövrəsində bərkitmə-gücləndirmə və izolə işləri aparılıb. Binanın və hündürlüyü 21 metr olan minarənin günbəzləri tamamilə sökülərək yenidən qu-

raşdırılıb. Qapı və pəncərələr dəyişdirilib, divar və tavanda bəzək-tərtibat işləri aparılıb.

Məsciddə eyni vaxtda 230 nəfərin ibadət etməsi mümkündür. Burada istilik sistemi ilə təchiz olunmuş döşəmə quraşdırılıb. Məscidə gələn qadınların isə ikinci mərtəbədə ayrılmış yerdə ibadət etməsi nəzərdə tutulub.

Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Mərdəkan qəsəbə-sindəki **Heydər Cümə məscidi** də yenidən qurulub. 1893-cü ildən fəaliyyət göstərən məsciddə ötən illər ərzində heç vaxt əsaslı təmir işləri aparılmayıb. 2012-ci ildə yenidənqurma işlərinə başlanılıb. 2013-cü il dekabrın 31-də Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva əsaslı yenidənqurmada sonra məscidin açılışında iştirak edib.

Əvvəllər bir mərtəbədən ibarət olan məscidin ikinci mərtəbəsi inşa edilib və eyni vaxtda 130 nəfərin ibadət etməsi üçün şərait yaradılıb. Məsciddə iki dəstəməzaxana, kitabxana, mədrəsə, 180 nəfərlik mərasim zalı, müxtəlif yardımçı otaqlar yaradılıb, minarə tikilib.

2007-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun “Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Bakıdakı **Pravoslav kilsəsində** təmir-bərpa işləri aparılıb. Kilsəsinin asma tavanı bədii şüşələrlə əvəz edilib, məbədin fasadı dəyişdirilib.

Həmçinin, 2008-ci ilin sentyabrında Heydər Əliyev Fondu və Roma Katolik dini icması arasında Anlaşma Memorandumu imzalanıb. Sənəd müəyyənləşdirilmiş sahələr üzrə inkişaf, yenidənqurma layihələrinin gerçəkləşdirilməsi, sosial və dini təyinatlı obyektlərə yardımla yanaşı, Azərbaycanda məskunlaşan xalqların etnomədəni inkişafına yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

İlkin əməkdaşlıq çərçivəsində Bakıdakı **Müqəddəs Məryəm kilsəsinin** asma tavan şüşələri dini mövzuda və klassik vitraj texnikasında işlənmiş bədii şüşələrlə əvəz edilib, eyni zamanda məbədin fasadında keramik panno yerləşdirilib.

Bakıda yaşayan yəhudi uşaqları üçün “**Xabad-Or-Avner**” **Təhsil Mərkəzi** də “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi

çərçivəsində Heydər Əliyev Fondu və “Or-Avner” Beynəlxalq Fondu tərəfindən inşa edilib. 2007-ci il mayın 31-də Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə mərkəzin təməlqoyma mərasimi keçirilib. Təhsil Mərkəzinin tikintisi 2010-cu ildə başa çatıb. 2010-cu il oktyabrın 4-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, xanımı Mehriban Əliyeva və MDB Yəhudi İcmaları Federasiyasının və “Or-Avner” Beynəlxalq Fondunun prezidenti Lev Levayev Təhsil Mərkəzinin açılışında iştirak ediblər.

Parisin Luvr muzeyində İslam incəsənətinə həsr olunmuş yeni zalların açılış mərasimi.

Bakının Xətai rayonunda yerləşən üçmərtəbəli bu kompleks ən müasir tələblər səviyyəsində inşa olunub. Mərkəzdə müasir avadanlıq və lazımı dərs vəsaitləri ilə təchiz edilən 30 sinif otağı, 700 kvadratmetr sahədə süni örtüklü açıq stadion var. 450 yerlik mərkəzin digər təhsil müəssisələrindən fərqi burada yəhudi mədəniyyəti əsaslarının tədris olunmasıdır. Belə ki, mərkəz etno-mədəni komponentlidir.

Heydər Əliyev Fondu “Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində xarici ölkələrdə də bir sıra məbədlərin bərpaasını

həyata keçirib. Belə ki, Fond Fransada **Strasburq Kafedral kilsəsinin** XIV əsrə aid olan beş pəncərəsini bərpa edib. Bu məqsədlə 2009-cu ilin iyun ayında Heydər Əliyev Fondu kilsəyə maliyyə yardımı ayırıb. 1320-1340-cı illərdə salınmış vitraj şüşələrinin üzərində Müqəddəs Məryəmin və İsa peyğəmbərin həyatı əks olunub.

Fond Rusiyada da bir sıra layihələr həyata keçirib. Belə ki, Rusiya Federasiyasının Həştərxan şəhərində, Müqəddəs Vladimir kilsəsinin qarşısındakı meydanda **Knyaz Vladimirin abidəsi** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə ucaldılıb. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə ucaldılan abidənin təməli 2012-ci il sentyabrın 12-də Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin iştirakı ilə qoyulub. 2013-cü il dekabrın 20-də abidənin açılışı olub. Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva və Həştərxan vilayətinin qubernatoru Aleksandr Jilkin mərasimdə iştirak ediblər.

Hündürlüyü dörd metr olan abidə Bakıda tökülüb. Abidənin dörd tərəfində fəvvarələr qurulub. Memarlıq kompozisiyasının müəllifi Azərbaycanın Xalq Rəssamı, Rusiya Rəssamlıq Akademiyasının fəxri üzvü Natiq Əliyev, heykəlin müəllifləri həştərxanlı memar Aleksandr Fedorçenko və Rusiyanın Xalq rəssamı Andrey Kovalçukdur. Monumentin ucaldılması Rusiyada xristianlığın qəbul edilməsinin 1025 illiyinə və Həştərxanın təməlinin qoyulmasının 455 illiyinə həsr edilib.

Bunlarla yanaşı, 2013-cü ildə Heydər Əliyev Fondu Fransanın Orn departamentinin Santiyi, Fresnay o Sovaj, San-İler la Jerrar, Tanvil, Kurjust, Revoyon və Mal yaşayış qəsəbələrində X-XII əsrlərə aid 7 kilsənin bərpasına yardım edib. Həmçinin, Vatikanda bir sıra tarixi abidənin yenidən qurulmasını həyata keçirib.

Fond Azərbaycan xalqının tolerantlıq ənənələrinin beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədilə foto-sərgilər də təşkil edir. 2013-cü il sentyabrın 27-də BMT-nin Nyu Yorkdakı mənzil-qərargahında Heydər Əliyev Fondunun, BMT-nin Sivilizasiyaların Alyansı və

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin birgə təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan-tolerantlıq məkanı” adlı foto-sərginin açılış mərasimi olub.

Bir həftə ərzində davam edən foto sərgidə Heydər Əliyev Fondunun “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Azərbaycana dəfələrlə yaradıcı səfərlər etmiş dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqatinin ölkəmizdə dini tolerantlığı əks etdirən fotoşəkilləri sərgilənib.

Adıçəkilən foto-sərgi Parisdəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində də nümayiş etdirilib. 2013-cü il noyabrın 22-də Parisdə foto-sərginin açılışı olub. Mərasimdə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva, Fondun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva, Fransanın dövlət və hökumət rəsmiləri, UNESCO-nun baş direktoru İrina Bokova, ISESCO-nun baş direktoru Əbduləziz Osman Əl-Tüveycri, Parisin VII rayonunun meri Rəşidə Dati, senatorlar, deputatlar, tanınmış incəsənət ustaları, Fransa ictimaiyyətinin nümayəndələri, bu ölkədə akkreditə olunmuş diplomatik korpusun əməkdaşları iştirak ediblər.

“Azərbaycan – tolerantlıq məkanı” sərgisi növbəti dəfə 2014-cü il aprelin 3-də Moskvadakı Yəhudi Muzeyi və Tolerantlıq Mərkəzində açılıb. Sərgidə Reza Deqatinin 26 foto əsəri nümayiş olunub. Fotolar əsrlər boyu Azərbaycan torpağında dinc yanaşı yaşamış müsəlman, xristian və yəhudi icmalarının həyatından bəhs edir.

Bu gün Azərbaycan Heydər Əliyev Fondunun məqsədyönlü və uğurlu fəaliyyəti nəticəsində BÖYÜK MƏDƏNİYYƏTİNİ – dünyada ən yüksək səviyyədə tanıtmaq və nümayiş etdirmək imkanı qazanıb. Xalqımızın zəngin mədəni irsi – musiqisi, ədəbiyyatı, incəsənəti, tarixi-mədəni abidələri artıq ölkə yox, beynəlxalq - UNESCO səviyyəsində qorunur. Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yubileyləri bu mötəbər təşkilatın geniş imkanları çərçivəsində qeyd olunur. Təbii ki, bütün bunlar təkcə Heydər Əliyev Fondunun deyil, mədəniyyətimizin, ümumilikdə Azərbaycanımızın uğurudur.

ƏLAVƏ

**TOLERANTLIĞA DAİR
ƏSAS BEYNƏLXALQ
SƏNƏDLƏR**

DİNƏ VƏ ETİQADA ƏSASLANAN DÖZÜMSÜZLÜYÜN VƏ AYRI-SEÇKİLİYİN BÜTÜN FORMALARININ ARADAN QALDIRILMASI HAQQINDA BƏYANNAMƏ

*BMT Baş Məclisinin 25 noyabr 1981-ci il tarixli
qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir.*

Baş Məclis

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin əsas prinsiplərindən birinə görə ləyaqət və bərabərliyin hər bir insana məxsus olduğunu və bütün iştirakçı dövlətlərin irqinə, cinsinə, dilinə, yaxud dininə görə fərq qoyulmadan hamı üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət olunmasına yardım göstərmək və onları təşviq etmək üçün müştərək və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlıqda müstəqil fəaliyyət göstərməyi öhdələrinə götürdüklərini *nəzərə alaraq*,

insan hüquqları haqqında Ümumi bəyannamədə və insan hüquqları haqqında Beynəlxalq paktlarda ayrı-seçkiliyin yol verilməzliyinin və qanun qarşısında bərabərlik prinsiplərinin və fikir, vicdan, din, yaxud əqidə azadlığı hüququnun elan olunduğunu *nəzərə alaraq*,

insan hüquqlarının və əsas azadlıqların, o cümlədən hər hansı qəbildən olan fikir, vicdan, din, yaxud əqidə azadlığı hüququnun inkar edilməsi və pozulmasının bilavasitə, yaxud bilavasitə müharibələrə və bəşəriyyətin ağır izzatlarına səbəb olduğunu, xüsusilə onlar başqa dövlətləri daxili işlərinə qarışmağa xidmət etdikdə və xalqlar və dövlətlər arasında nifrətin qızışdırılmasına gətirib çıxardığını *nəzərə alaraq*,

din, yaxud əqidənin onlara etiqad edən hər bir insan üçün onun həyatı dərk etməsinin əsas elementlərindən biri olduğunu və din,

yaxud əqidə azadlığına tam riayət edilməsi və təminat verilməsi olduğunu *nəzərə alaraq*,

din və əqidə azadlığı məsələlərində anlaşılmaya, dözümlülüyə və hörmətə yardım göstərməyi və dindən, yaxud əqidədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi, digər müvafiq sənədləri və bu Bəyannamənin məqsəd və prinsipləri ilə bir araya sığmayan məqsədlər üçün istifadə olunmasına yol verməməyə nail olmağı *vacib sayaraq*,

din, yaxud əqidə azadlığının, həmçinin, ümumi sülhə, sosial ədalətə və xalqlar arasında dostluğa, müstəmləkəçilik və irqi ayrı-seçkilik ideologiyasının və praktikasının ləğv edilməsinə nail olmağa yardım, göstərməli olduğuna *əmin olaraq*,

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və ixtisaslaşdırılmış idarələrin himayəsi altında ayrı-seçkiliyin müxtəlif formalarının ləğv edilməsi haqqında bir neçə konvensiyanın qəbul olunduğunu və onlardan bəzilərinin qüvvəyə mindiyini razılıqla *qeyd edərək*,

din, yaxud əqidə məsələlərində dünyanın bəzi rayonlarında hələ də müşahidə olunan dözümsüzlük və ayrı-seçkilik təzahürlərindən *narahat olaraq*,

bu cür dözümsüzlüyün bütün forma və təzahürlərini ləğv etmək, dinə, yaxud əqidəyə görə ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq və onunla mübarizə *əzmi ilə*,

dinə, yaxud əqidəyə görə dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında bu Bəyannaməni təntənəli surətdə *elan edir*:

Maddə 1

1. Hər bir insan fikir, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquq özünün seçdiyi hər hansı dinə, yaxud əqidəyə malik olmaq və öz dininə, yaxud əqidəsinə təkliddə, yaxud başqaları ilə birgə, açıq, yaxud xüsusi qaydada, ibadətdə, dini mərasim və ayinlərin icrasında və təlimdə etiqad bəsləmək, yaxud onları ifadə etmək azadlığını əhatə edir.

2. Heç kəs özünün seçdiyi dinə, yaxud əqidəyə malik olmaq azadlığını alçaldan məcburiyyətə məruz qalmamalıdır.

3. Dinə etiqad bəslənməsinə, yaxud əqidənin ifadə olunmasına yalnız qanunla müəyyən edilən və ictimai təhlükəsizliyin, asayişin; sağlamlığın və əxlaqın, eləcə də başqa şəxslərin hüquq də azadlıqlarının qorunması üçün zəruri olan məhdudiyət qoyulur.

Maddə 2

1. Heç kəs dinə, yaxud əqidəyə görə hər hansı bir dövlət, idarə, şəxslər qrupu, yaxud ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən ayrı-seçkiliyə məruz qalmamalıdır.

2. Bu Bəyannamənin məqsədləri üçün “dinə, yaxud əqidəyə görə dözümsüzlük və ayrı-seçkilik” ifadəsi dinə, yaxud əqidəyə əsaslanan və məqsədi, yaxud nəticəsi bərabərlik əsasında insan hüquqlarının və əsas azadlıqların tanınmasını, onlardan istifadə olunmasını, yaxud onların həyata keçirilməsini ləğv etmək, yaxud alçaltmaq olan hər hansı fərqləndirmə, istisna, məhdudiyət, yaxud üstünlükdə deməkdir.

Maddə 3

İnsanlara dininə, yaxud əqidəsinə görə ayrı-seçkilik qoyulması insan şəxsiyyətini təhqir edir, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin prinsiplərini inkar etməkdir və insan hüquqları haqqında Ümumi bəyannamədə elan olunmuş və insan hüquqları haqqında Beynəlxalq paktlarda ətraflı ifadə edilmiş insan hüquqlarının və əsas azadlıqların pozulması və dövlətlər arasında dostluq və sülh münasibətlərinə maneçilik kimi pislənir.

Maddə 4

1. Bütün dövlətlər dinə, yaxud əqidəyə görə ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və ləğv edilməsi, mülki, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrində insan hüquqlarının və əsas azad-

lıqların tanınması, həyata keçirilməsi və gerçəkləşdirilməsi üçün təsirli tədbirlər görməlidirlər.

2. Bütün dövlətlər, lazım gəldikdə, hər cür belə ayrı-seçkiliyi qadağan etmək məqsədilə qanunvericiliyin qəbuluna, yaxud ləğvinə, həmçinin dinə, yaxud bu sahədə digər əqidələrə görə dözümsüzlüyə qarşı mübarizə üçün bütün müvafiq tədbirlərin görülməsinə dair bütün səyləri göstərirlər.

Maddə 5

1. Valideynlərin, yaxud müvafiq hallarda uşağın qanuni qəyyumlarının ailə çərçivəsində öz dininə, yaxud əqidəsinə uyğun həyat tərzini, həmçinin, onların fikrincə, uşağın almalı olduğu mənəvi tərbiyəni müəyyən etmək hüququ var.

2. Hər bir uşaq valideynlərinin, yaxud müvafiq hallarda qanuni qəyyumlarının istəyinə uyğun din, yaxud əqidə sahəsində təhsil almaq hüququna malikdir və din və əqidə sahəsində valideynlərinin, yaxud qanuni qəyyumlarının istəyinin əksinə olan təlimə məcbur edilmir; həm də başlıca prinsip uşağın mənafelelidir.

3. Uşaq dinə, yaxud əqidəyə görə ayrı-seçkiliyin hər hansı formasından qorunur. O, dözümlülük, xalqlar arasında dostluq, sülh və ümumi qardaşlıq, başqalarının azadlığına, dininə, yaxud əqidəsinə hörmət etməyə, həmçinin, enerji və qabiliyyətini başqalarının xeyrinə xidmətə sərf etməyə borclu olduğunu tam dərk etmək ruhunda tərbiyə olunmalıdır.

4. Əgər uşaq valideynlərinin, yaxud qanuni qəyyumlarının himayəsində deyilsə, onda onların din, yaxud əqidə məsələlərində iradələri, yaxud iradələrinin hər hansı təzahürləri lazımı dərəcədə nəzərə alınmalıdır; həm də başlıca prinsip uşağın mənafelelidir.

5. Uşağın tərbiyə olunduğu din və əqidə praktikası bu Bəyannamənin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə riayət edilməklə, nə onun fiziki, yaxud əqli sağlamlığına, nə də onun inkişafına xələl gətirməməlidir.

Maddə 6

Bu Bəyannamənin 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq və 1-ci maddənin 3-cü bəndinin müddəalarına riayət edilməklə fikir, vicdan, din, yaxud əqidə azadlığına, o cümlədən aşağıdakı azadlıqlar daxildir:

a) ayinləri icra etmək, yaxud din və ya əqidə ilə bağlı yığışmaq və bu məqsədlər üçün yerlər saxlamaq;

b) müvafiq xeyriyyəçilik və humanitar yardım təsisatları yaratmaq və saxlamaq;

c) dini mərasimlər, yaxud adətlər və ya əqidələrlə bağlı müvafiq həcmdə lazımi əşya və materiallar istehsal etmək, almaq və onlardan istifadə etmək;

d) bu sahələrdə müvafiq əsərlər yazmaq, nəşr etdirmək və yaymaq;

e) din, yaxud əqidə məsələlərini bu məqsədlər üçün yararlı yerlərdə tədris etmək;

f) ayrı-ayrı şəxslərdən və təşkilatlardan könüllü maliyyə yardımını və digər ianələr istəmək və almaq;

g) bu və ya digər dinin, yaxud əqidənin ehtiyaclarına müvafiq onların başçılarını hazırlamaq, təyin etmək, seçmək, yaxud varislik hüququna əsasən təyin etmək;

h) istirahət günlərinə əməl etmək və din, yaxud əqidənin göstərişlərinə müvafiq bayramları keçirmək və mərasimləri icra etmək;

i) din, yaxud əqidə sahələrində ayrı-ayrı şəxslər və icmalar arasında milli və beynəlxalq səviyyələrdə əlaqələr yaratmaq və saxlamaq.

Maddə 7

Bu Bəyannamədə elan edilən hüquq və azadlıqlar milli qanunvericilikdə elə təqdim edilir ki, hər bir insan bu hüquq və azadlıqlardan təcrübədə istifadə edə bilsin.

Maddə 8

Bu Bəyannamədə heç nə İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamədə və İnsan hüquqları haqqında beynəlxalq paktlarda müəyyən edilmiş hər hansı hüquqların məhdudlaşdırılması kimi yozulmamalıdır.

DÖZÜMLÜLÜK PRİNSİPLƏRİ HAQQINDA BƏYANNAMƏ

UNESCO, 16 sentyabr 1995.

Preambula

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində bəyan edilənləri *yadda saxlayaraq*: “Biz, Birləşmiş Millətlərin xalqları gələcək nəsilləri müharibə fəlakətlərindən xilas etmək qətiyyətilə... insanların əsas hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və dəyərinə inam hissini yenidən təsdiq etmək... və bu məqsədlərlə dözümlülük nümayiş etdirmək və mehriban qonşular kimi bir-biri ilə dinc yanaşı yaşamaq”, UNESCO-nun 1945-ci il noyabrın 16-da qəbul olunmuş Nizamnaməsinin Preambulasında qeyd edilənləri *yadda salaraq*: “dünya bəşəriyyətin intellektual və əxlaqi həmrəyliyinə əsaslanmalıdır”, insan hüquqları haqqında ümumi bəyannamədə elan edilənləri *eyni zamanda yadda salaraq*: “hər bir insan fikir, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir” (maddə 18), “məslək azadlığına və onların azad ifadə edilməsinə “ (maddə 19), həmçinin, təhsil “bütün xalqlar, irqi və dini qruplar arasında həmrəyliyə, dözümlülüyə və dostluğa kömək etməlidir” (maddə 26), müvafiq beynəlxalq aktları, o cümlədən aşağıdakıları *nəzərə alaraq*:

- Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt,
- İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt,
- İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya,
- Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalandırma haqqında Konvensiya,
- Uşaq hüquqları Bəyannaməsi,

- Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il konvensiyası və qaçqınların statusuna dair 1967-ci il Protokolu, habelə, bu sahədə regional hüquqi aktlar,

- Qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya,

- İşgəncələr və digər qəddar, insanlıqdan kənar, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növləri əleyhinə Konvensiya,

- Dinə, yaxud əqidəyə görə dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Bəyannamə,

- Milli və ya etnik, dini və dil azlıqlarına məxsus şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamə,

- Beynəlxalq terrorçuluğun ləğvi tədbirləri haqqında Bəyannamə,

- İnsan hüquqları haqqında Vyana Bəyannaməsi və insan hüquqları üzrə Ümumdünya konfransının fəaliyyət proqramı,

- Kopenhagendə yüksək səviyyədə keçirilən Ümumdünya konfransının fəaliyyət proqramı,

- UNESCO-nun İrqi və irqi xurafat haqqında Bəyannaməsi,

- UNESCO-nun Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında Konvensiya və tövsiyələri, irqçilik və irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə üzrə fəaliyyətin üçüncü Onilliyinin, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının insan hüquqları sahəsində təsisatları Onilliklərinin və dünyanın yerli xalqlarının Beynəlxalq onilliyinin *məqsədlərini yada salaraq*, UNESCO Baş konfransının 27 m/5.14 qətnaməsinə uyğun olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İli çərçivəsində dözümlülüyə həsr olunmuş məhəlli konfranslarının, habelə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İli proqramı üzrə üzv dövlətlər tərəfindən təşkil olunmuş digər konfrans və müşavirələrin *nəticə və tövsiyələrini nəzərə alaraq*, son vaxtlar milli, etnik, dini və dil azlıqlarına, qaçqınlara, fəhlə-mühacirlərə, mühacirlərə, cəmiyyətdə sosial cəhətdən daha az müdafiə olunan qruplara qarşı artmaqda olan dözümsüzlük, zorakılıq, terrorçuluq, ksenofobiya, mürtəcə millətçilik, irqçilik, antisemitizm, ögey münasibət, marqınallaş-

dırma və ayrı-seçkiliyə, habelə, ayrı-ayrı şəxslərə öz azad fikir və məsləklərini həyata keçirdiklərinə görə tətbiq edilən və milli və beynəlxalq səviyyədə sülh və demokratiyanın möhkəmləndirilməsi işinə əngəl törədən zorakılıq və hədə aktları ilə əlaqədar həyəcan hissi *duyaraq*, üzv dövlətlərin insan hüquqlarına hörməti və irqinə, cinsinə, dilinə, milli mənsubiyyətinə, dininə və ya sağlamlığına fərq qoymadan hamı üçün əsas azadlıqları inkişaf etdirmək və təmin etmək, dözümsüzlüyə qarşı mübarizə aparmaq vəzifələrinə xüsusi *diqqət yetirərək* **“Dözümlülük prinsipləri haqqında bu Bəyannamə”ni qəbul və təntənə ilə elan edirlər.**

Dözümlülüğün təkcə əsas prinsip deyil, həm də sülhün və bütün xalqların sosial-iqtisadi inkişafının zəruri şərti olduğunu nəzərə alaraq, cəmiyyətdə dözümlülük ideyalarının təsdiqi üçün zəruri olan hər şeyi etmək əzmi ilə *biz aşağıdakıları bildiririk:*

Maddə 1 - Dözümlülük anlayışı

1.1. Dözümlülük dünyamızın zəngin, rəngarəng mədəniyyətlərinin, insan fərdiyyətinin özünü ifadə etmə və bürüzə formalarının qəbulu, düzgün dərkə və onlara hörmət deməkdir. Ona bilik, aşkarlıq, ünsiyyət və fikir, vicdan və məslək azadlığı xidmət edir. Dözümlülük rəngarəng xüsusiyyətlərin birliyidir. Bu təkcə mənəvi borc deyil, həm də siyasi və hüquqi tələbatdır. Dözümlülük sülhə nail olmağı mümkün edir və müharibə mədəniyyətindən sülh mədəniyyətinə aparır.

1.2. Dözümlülük güzəşt, mərhəmət və ya pis şeylərə göz yummaq deyil. Dözümlülük hər şeydən əvvəl insanın hərtərəfli hüquq və əsas azadlıqlarını etiraf əsasında formalaşan fəal münasibətdir. Heç bir halda dözümlülük bu əsas dəyərlərə edilən qəsdlərə haqq qazandıra bilməz. Ayrı-ayrı şəxslər, qruplar və dövlətlər dözümlülük göstərməlidirlər.

1.3. Dözümlülük insan hüquqlarının, plüralizmin (o cümlədən mədəni plüralizmin), demokratiyanın bərqərar olmasına və qanunun təntənəsinə kömək etmək vəzifəsidir. Dözümlülük ehkam-

çılığı, həqiqəti mütləqləşdirməyi rədd edən və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquqi aktlarda müəyyən edilmiş normaları təsdiq edən bir anlayışdır. İnsan hüquqlarına hörmətlə həmahəng olan dözümlülüğün təzahürü sosial ədalətsizliyə dözümlü münasibət, öz əqidələrindən imtina və ya başqalarının əqidələrinə güzəşt deyildir. Bu, o deməkdir ki, hər kəs öz əqidəsində azaddır və başqalarının da həmin hüququnu tanıyır. Bu, o deməkdir ki, insanlar təbiətə öz xarici görünüşlərinə, vəziyyətlərinə, nitqlərinə, davranış və dəyərlərinə görə fərqlənirlər və əmin-amanlıqda yaşamaq, öz fərdiliklərini qoruyub saxlamaq hüququna malikdirlər. Bu, həm də o deməkdir ki, bir adamın fikirləri başqalarına zorla qəbul etdirilə bilməz.

Maddə 2 - Dövlət səviyyəsi

2.1. Dözümlülük dövlət səviyyəsində ədalətli və qərəzsiz qanunvericilik, qayda-qanuna riayət, məhkəmə-prosessual və inzibati normalar tələb edir. Dözümlülük, habelə ayrı-seçkilik qoymadan hər bir insana iqtisadi və sosial inkişafı üçün şərait yaratılmasını tələb edir. Ögey münasibət və marqınallaşdırma passivliyə, düşmənçiliyə və fanatizmə səbəb ola bilər.

2.2. Cəmiyyəti daha dözümlü etmək üçün dövlətlər insan hüquqları haqqındakı beynəlxalq konvensiyaları təsdiq etməli, əgər lazım gələrsə, cəmiyyətdəki bütün qruplar və ayrı-ayrı şəxslər üçün bərabər hüquqlu yanaşmanı, imkanların bərabərliyini təmin etmək məqsədilə yeni qanunvericilik işləyib hazırlamalıdırlar.

2.3. Beynəlxalq həmrəyliyin mənafeyi üçün ayrı-ayrı adamların, icmaların və millətlərin bəşər birliyinin çoxmədəniyyətli xarakterini dərk etməsi və ona hörmət bəsləməsi vacibdir. Dözümlülük olmadan sülh mümkün deyil, sülh olmadan inkişaf və demokratiya mümkün deyildir.

2.4. Dözümsüzlük, sosial cəhətdən daha az müdafiə olunan qrupların marqınallaşdırılması, onların ictimai və siyasi həyatdan təcrid edilməsi, onlara qarşı zorakılıq və ayrı-seçkiliyin tətbiq

edilməsi formasını qəbul edə bilər. İrqi və irqi xurafat haqqında bəyannamənin elan etdiyi kimi: “bütün insanlar və insan qrupları bir-birlərindən fərqlənmək hüququna malikdirlər” (maddə 1,2).

Maddə 3 - Sosial aspektlər

3.1. Dözümlülük müasir dünyada xüsusilə vacibdir. Biz iqtisadiyyatın qloballaşdığı, çevikliyin artdığı və kommunikasiyaların, integrasiyaların və qarşılıqlı asılılığın sürətlə inkişaf etdiyi bir əsrdə, iri miqyaslı miqrasiyalar və əhalinin yerdəyişməsi, sosial strukturların urbanizasiyası və dəyişdirilməsi əsində yaşayırıq. Hər bir region çoxsifətlidir, buna görə də dözümsüzlüyün və münasibətlərin qızıqdırılması dünyanın bütün hissələri üçün təhlükəlidir. Bu təhlükədən milli sərhədlərlə xilas olmaq mümkün deyil, çünki o, qlobal xarakter daşıyır.

3.2. Ayrı-ayrı adamlar arasında, ailədə və cəmiyyətdəki münasibətlərdə dözümlülük zəruridir. Məktəblərdə və universitetlərdə, qeyri-formal təhsil yolu ilə, evdə və işdə dözümlülük hissini möhkəmlətmək, münasibətlərdə açıqlığı, bir-birinə diqqəti və həmrəyliyi formalaşdırmaq zəruridir. Kommunikasiya vasitələri azad və açıq dialoq və müzakirələrə təsir etməklə, dözümlülüğün dəyərlərini yaymaqla və dözümsüzlüyün təbliğ edilməsində yenidən baş qaldıran qruplara və ideologiyalara münasibətdə biganəlik göstərməyin təhlükəli olduğunu aydınlaşdırmaqla konstruktiv rol oynaya bilər.

3.3. UNESCO-nun İrqi və irqi xurafat haqqında Bəyannaməsində elan edilir ki, zəruri olduğu hər bir yerdə ayrı-ayrı şəxslərin və bir qrup adamların ləyaqət və hüquqlarında bərabərliyi təmin etmək məqsədilə xüsusi tədbirlər görülməlidir. Bununla əlaqədar əlverişsiz sosial və ya iqtisadi şəraitdə olan, sosial cəhətdən daha az müdafiə olunan qruplara xüsusi diqqət yetirməklə onlara mənzil, məşğulluq və sağlamlığın qorunması ilə əlaqədar hüquqi və sosial müdafiə təminatı vermək, onların mədəniyyət və dəyərlərinin xüsusiyyətlərinə hörmət etmək, xüsusilə təhsil vasitəsilə sosial və peşə yüksəlişinə, integrasiyaya təsir etmək lazımdır.

3.4. Bu global məsələnin həlli ilə əlaqədar müvafiq elmi tədqiqatların keçirilməsi və beynəlxalq cəmiyyətin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə informasiya şəbəkəsinin yaradılması zəruridir. Burada sosial elmlərin qüvvələri ilə təsirli əks tədbirlərin qəbul edilməsi, bu halın əmələgəlmə səbəblərinin təhlil olunması, habelə, üzv dövlətlərin siyasi qərarlarının və normativ fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə təsir edən elmi tədqiqatların və monitorinqlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Maddə 4 – Tərbiyə

4.1. Tərbiyə dözümsüzlüyün qarşısının alınmasında ən təsirli vasitədir. Dözümlülük ruhunda tərbiyə insanların ümumi hüquq və azadlıqlarının nədən ibarət olduğunu onlara öyrətməkdən başlayır, bunun üçün bu hüquqların həyata keçirilməsini təmin etmək və başqalarının hüquqlarını müdafiəyə meyli möhkəmləndirmək lazımdır.

4.2. Dözümlülük ruhunda tərbiyəyə təxirəsalınmaz vacib məsələ kimi baxmaq lazımdır; bununla əlaqədar olaraq dözümlülüyün öyrədilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsinə sistemli və səmərəli əsasla kömək etmək vacibdir. Bu zaman dözümsüzlüyün zorakılıq və ayrı-seçkiliyin əsas səbəbləri kimi çıxış edən mədəni, sosial, iqtisadi, siyasi və dini mənbələri aşkara çıxarılır. Təhsil sahəsindəki siyasət və proqramlar ayrı-ayrı şəxslər arasında olduğu kimi etnik, sosial, mədəni, dini və dil qrupları, habelə, millətlər arasındakı münasibətlərdə də qarşılıqlı anlaşmanın yaxşılaşmasına, həmrəylik və dözümlülüğün möhkəmləndirilməsinə kömək etməlidir.

4.3. Dözümlülük ruhunda tərbiyə başqalarına münasibətdə qorxu və ayrı-seçkilik hissi yaradan təsirə qarşı yönəldilməlidir. O, gənclərdə müstəqil təfəkkür, tənqidi dərkətmə bacarığının formalaşdırılmasına və əxlaqi dəyərlərə əsaslandırılmış mühakimələrin təkmilləşdirilməsinə kömək etməlidir.

4.4. Biz sosial elmlər sahəsində elmi tədqiqat proqramlarını və dözümlülük, insan hüquqları və qeyri-zorakılıq ruhunda tərbiyəni

bəyənir və onun həyata keçirilməsinə hazır olduğumuzu elan edirik. Bu, pedaqoji hazırlığın, tədris planlarının və məşğələlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi və digər tədris materiallarının təkmilləşdirilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsini zəruri edir. Habelə, buraya azadlığı qiymətləndirməyi, insan ləyaqəti və fərdiliyinə hörmət etməyi, münaqişələrin qarşısını almağı və ya onları qeyri-zorakılıq vasitələri ilə həll etməyi bacaran, digər mədəniyyətləri qəbul edən həssas və məsuliyyətli vətəndaşların tərbiyəsi məqsədilə yeni təhsil texnologiyası da daxil edilmişdir.

Maddə 5 - Fəaliyyətə hazırlıq

Biz təhsil, elm, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrində proqram və təsisatlardan istifadə edərək dözümlülüyün yayılmasına və qeyri-zorakılığın qarşısının alınmasına kömək etməyi öhdəmizə götürürük.

Maddə 6 - Dözümlülüyə həsr olunmuş Beynəlxalq gün

İctimaiyyəti səfərbər etmək, dözümsüzlükdə gizlənən təhlükəyə diqqəti cəlb etmək və dözümlülüyün yayılması və dözümlülük ruhunda tərbiyəyə hər cür kömək göstərmək məqsədilə biz hər il noyabrın 16-nı dözümlülüyə həsr olunmuş Beynəlxalq gün kimi təntənə ilə qeyd edəcəyimizi elan edirik.

DÖZÜMLÜLÜK PRİNSİPLƏRİ HAQQINDA BƏYANNAMƏNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Baş konfrans

UNESCO-nun Nizamnamə ilə təhsil, elm (həm təbiət, həm də sosial elmlər), mədəniyyət və kommunikasiya sahələrində üzərinə qoyulan vəzifələrə uyğun olaraq dövlətlərin və xalqların diqqətini dözümlülük və dözümsüzlük kimi mühüm problematikanın bütün aspektlərinə aid olan problemlərə cəlb etməli olduğunu *nəzərə alaraq*,

UNESCO-nun 1995-ci il noyabrın 16-da elan edilmiş Dözümlülük prinsipləri haqqında Bəyannaməni *yada salaraq*,

1. Üzv dövlətləri:

a) xüsusi tədbir və proqramların təşkili yolu ilə hər bir regionda vətəndaşlar arasında tədris müəssisələri, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları və informasiya vasitələrinin birgə səyi ilə dözümlülük ideyalarının yayılması məqsədilə hər il noyabrın 16-nı dözümlülüyə həsr olunmuş Beynəlxalq gün kimi qeyd etməyə;

b) dözümsüzlük və dözümsüzlüyü mədh edən rasizm, faşizm və antisemitizm kimi ideologiyalarla bağlı olan təzahürlərin daha dərinədən dərk edilməsi, habelə, bu problemlərin həlli üçün daha təsirli tədbirlərin görülməsi məqsədilə dözümlülük və mədəni plüralizm məsələlərinin elmi tədqiqinin nəticələrini və ictimaiyyət tərəfindən müzakirələrinin yekunlarını daxil etməklə mübadilə etmək istədikləri hər hansı bir məlumatın Baş direktora göndərilməsinə *təkidlə çağırır*.

2. Baş direktora:

a) imkan daxilində Prinsiplər haqqında Bəyannamənin mətninin çox geniş yayılmasını təmin etmək və bu məqsədlə həmin mətni dərc etmək və onun təkcə Baş konfransın rəsmi dillərində deyil, habelə, imkan daxilində bir çox başqa dillərdə də yayılmasını təmin etmək;

b) Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sistemi çərçivəsində digər partnyor təşkilatlarla birgə dözümlülük ideallarının və dözümlülük ruhunda tərbiyənin möhkəmləndirilməsi məqsədilə görülən işlərin əlaqələndirilməsi və qiymətləndirilməsinin müvafiq mexanizmini yaratmaq;

c) Prinsiplər haqqında Bəyannaməni Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin nəzərinə çatdırmaq və bəyannaməni müvafiq surətdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin 49/213 qətnaməsinə uyğun olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinin 51-ci sessiyasına təqdim etməsi xahişi ilə ona müraciət etmək təklif olunur.

DİNİ DÖZÜMSÜZLÜYÜN BÜTÜN FORMALARININ LƏĞV EDİLMƏSİ HAQQINDA QƏTNAMƏ

*BMT Baş Məclisinin 85-ci plenar iclası,
20 dekabr 1993-cü il.*

Baş Məclis,

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin müddəalarına müvafiq olaraq üzv dövlətlərə irqinə, cinsinə, dilinə və dininə görə fərq qoyulmadan bütün insanların hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və onlara riayət olunmasına yardım etməyi və bu hüquqları təşviq etməyi öhdələrinə götürdüklərini xatırladaraq, bu hüquqların insana xas olan ləyaqət hissindən qaynaqlandığını *etiraf edərək*,

insanlara dininə və ya əqidəsinə görə ayrı-seçkilik qoyulmasının insan ləyaqətinə təhqir olduğunu və Nizamnamənin prinsiplərinin inkar edilməsi olduğunu *təsdiq edərək*,

36/55 sayılı, 25 noyabr 1981-ci il tarixli qətnamə ilə qəbul edilmiş Dinə, yaxud əqidəyə görə dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Bəyannaməni bir daha *təsdiq edərək*,

47/129 sayılı, 18 dekabr 1992-ci il tarixli qətnamə ilə İnsan Hüquqları üzrə Komissiyaya Bəyannamənin həyata keçirilməsi istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi təklifini *xatırladaraq*,

İnsan Hüquqları üzrə Komissiyanın 1993/25 sayılı, 5 mart 1993-cü il tarixli qətnaməsini *nəzərə alaraq*,

hər bir şəxsin fikir, vicdan, ifadə və din azadlığına malik olduğunu tanıyaraq, dininə, yaxud əqidəsinə görə dözümsüzlük və bununla bağlı zorakılıq hallarının, habelə, qadınlara qarşı diskriminasiya hallarının və dini yerlərin təhqir edilməsinin qarşısının alın-

ması məqsədilə Ümumdünya İnsan Hüquqları Konfransının bütün hökumətlərə onların beynəlxalq öhdəliklərinə və müvafiq hüquq sistemlərinə uğun olaraq mümkün olan bütün tədbirləri görmələri barədə ünvanladığı çağırışını bir daha *qeyd edərək*,

dünyanın hər yerində Bəyannamənin müddəalarına zidd insidentləri və hökumət fəaliyyətini araşdırmaq və zəruri hallarda müvafiq tədbirləri tövsiyə etmək məqsədilə təyin edilmiş xüsusi məruzəçinin mandatının üç ilədək artırılmasını qərara alan İnsan Hüquqları üzrə Komissiyanın 1992/17 sayılı, 21 fevral 1992-ci il tarixli qətnaməsini xatırlayaraq, həmçinin İqtisadi və Sosial Şuranın 1992/226 sayılı 20 iyul 1992-ci il tarixli qərarını *yada salaraq*,

Abdelfattah Amurun İnsan Hüquqları üzrə Komissiyanın xüsusi məruzəçisi təyin edilməsini alqışlayaraq və bütün hökumətləri mandatını tam yerinə yetirə bilməsi üçün onunla əməkdaşlıq etməyə *çağıraraq*,

BMT-nin din və ya əqidə azadlığı ilə bağlı məsələlərdə təbliğat işinin və ictimai informasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinin məqsədmüvafiq olduğunu təsdiq edərək, həmçinin hökumətlərin və qeyri-hökumət təşkilatlarının bu sahədə mühüm rol oynadığını *dərk edərək*,

qeyri-hökumət təşkilatlarının, dini qurumların və qrupların tolerantlığın təbliğinin, habelə, din və ya əqidə azadlığının müdafiəsinin bütün mərhələlərində vacib rola malik olduqlarını xüsusi *vurğulayaraq*,

din və əqidə tolerantlığının təmin edilməsi üçün təhsilin vacibliyini *dərk edərək*,

dininə və ya əqidəsinə görə zorakılıq, dözümsüzlük və diskriminasiya kimi ciddi halların İnsan Hüquqları üzrə əvvəlki məruzəçi Angelo Vidal d'Almeda Ribeironun hesabatında da qeyd olunduğu kimi dünyanın bir çox yerlərində baş verdiyindən *xəbərdar olaraq*,

insan hüquqlarının tam şəkildə həyata keçirilməsinə maneə olan vəziyyətin, həmçinin, dini dözümsüzlük yaradan mütəmadi, kobud və müntəzəm zorakılıq hallarının yaratdığı təşviş və qınağın

Ümumdünya İnsan Hüquqları Konfransında ifadə edilməsini bir daha *vurğulayaraq*,

fikir, vicdan, din və əqidə azadlığının təbliğ və müdafiə edilməsi, həmçinin, dininə və ya əqidəsinə görə nifrət, dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi üçün daha çox səylərə ehtiyac olduğuna *inanaraq*,

1. Fikir, vicdan, din və əqidə azadlığının insana xas olan ləyaqət hissindən qaynaqlanan və hər kəsə fərq qoyulmadan verilən insan hüququ olduğunu bir daha vurğulayır.

2. Dövlətləri fikir, vicdan, din və əqidə azadlığını özlərinin konstitusion və hüquqi sistemlərində tam şəkildə təmin etməyə, həmçinin, dininə və ya əqidəsinə görə dözümsüzlük və ya diskriminasiya halları olduğu təqdirdə səmərəli tədbirlərə təminat verməyə təkidlə çağırır.

3. İnsan hüquqları pozuntularının qarşısının alınmasında, habelə din və ya əqidə azadlığı hüququnun təmin edilməsində yalnız qanunvericiliyin kifayət etmədiyini təsdiq edir.

4. Bununla bağlı olaraq bütün dövlətləri nifrət, dözümsüzlük, zorakılıq, həmçinin dini ekstremizm zəminində baş verən hallarla mübarizə aparmaq, din və ya əqidə azadlığı ilə əlaqəli məsələlərdə anlaşma, tolerantlıq və hörmətin təşviq edilməsi məqsədilə bütün müvafiq tədbirləri görməyə təkidlə çağırır.

5. Dövlətləri hüquq-mühafizə orqanları, dövlət məmurları, təhsil işçiləri və digər ictimai vəzifə sahiblərinin xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən digər din və əqidələrə hörmət etmələrini, digər dinlərə və əqidələrə etiqad edənlərə qarşı ayrı-seçkilik etməmələrini təmin etməyə təkidlə çağırır.

6. Bütün dövlətləri Dinə, yaxud əqidəyə görə dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Bəyannamədə olduğu kimi insanların dini və ya əqidəsi ilə bağlı etiqad etmək və yığışmaq və bu məqsədlə ibadət yeri yaratmaq və ondan istifadə etmək hüququnu tanımağa çağırır.

7. Həmçinin, bütün dövlətləri onların milli qanunvericiliyinə müvafiq olaraq dini ibadət yerləri və məbədlərə hörmət edilməsini

və onların qorunmasını təmin etmək üçün bütün imkanlarından istifadə etməyə çağırır.

8. BMT-nin din və ya etiqad azadlığı ilə bağlı məsələlərdə təbliğat işinin və ictimai informasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsini və bu məqsədlə İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya İctimai İnformasiya Kampaniyasında müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etməyi məqsədmüvafiq hesab edir.

9. Baş katibi Bəyannamənin mətnini BMT-nin bütün dillərində yaymağa xüsusi önəm verməyə davam etməyə və mətnin BMT-nin informasiya mərkəzləri və digər maraqlı qurumlar tərəfindən istifadəsinə şərait yaratmağa çağırır.

10. Dünyanın hər yerində Bəyannamənin müddəalarına zidd insidentləri və hökumət fəaliyyətini araşdırmaq və zəruri hallarda müvafiq tədbirlər tövsiyə etmək məqsədilə təyin edilən xüsusi məruzəçinin davamlı cəhdlərini təşviq edir.

11. Hökumətləri xüsusi məruzəçinin mandatını tam və daha da effektiv yerinə yetirməsinə imkan yaratmaq üçün ölkələrinə səfərə dəvət etməyə xüsusi diqqət göstərməyə çağırır.

12. Fikir, vicdan və əqidə azadlığı hüququnun təbliği və müdafiə edilməsinə insan hüquqları, habelə, əsas hüquqi mətnlərin insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq sənədlərə uyğunluğu üzrə BMT-nin məşvərət xidmətləri proqramının işinə lazımı diqqət verilməsini və Bəyannamənin müddəalarının nəzərə alınmasını tövsiyə edir.

13. İnsan Hüquqları Komitəsi tərəfindən Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın fikir, vicdan və din azadlığı ilə bağlı 18-ci maddəsinə ümumi rəyin qəbul edilməsini maraqla qeyd edir.

14. Bəyannamənin həyata keçirilməsinə yardım edən qeyri-hökumət təşkilatlarının cəhdlərini alqışlayır.

15. Baş katibi qeyri-hökumət təşkilatlarının Bəyannamənin həyata keçirilməsi və onun milli və yerli dillərdə yayılması üçün daha hansı rol oynaya bilməsini öyrənmək üçün bu işə qoşulmağa çağırır.

16. Bütün dövlətləri Bəyannamənin mətninin onların müvafiq milli dillərində yayılmasının nəzərdən keçirilməsinə, həmçinin, milli və yerli dillərdə yayılmasına yardım etməyə təkidlə çağırır.

17. İnsan Hüquqları üzrə Komissiyanı Bəyannamənin həyata keçirilməsi üçün tədbirlərini davam etdirməyə çağırır.

18. Dini dözümsüzlüyün bütün formalarının ləğv edilməsi məsələsinin “İnsan hüquqları məsələləri” başlığı altında 49-cu sessiyada müzakirəyə çıxarılmasını nəzərə almağı qərara alır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. B.: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, 2007.
2. Azərbaycan: İslam mədəniyyətinin incisi. İstanbul. Meqa basım, 2013.
3. Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. Bakı 2011.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: iki cildə. B.: Lider, 2004-2005.
5. Azərbaycan tarixi. I-VII cildlər. B.: Elm, 1998-2003.
6. Bibiheybət ziyarətgahı /Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin nəşri.- B.: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2008.
7. Bünyadov Z . Dinlər, təriqətlər, məzhəblər.- B.: Şərq-Qərb, 2007.
8. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. I-XXX cildlər.- B.: Azərənəşr, 1997-2010.
9. Əliyev H. Müdrik fikirlər. I kitab: Dövlətçilik, müstəqillik və demokratiya haqqında: iyun, 1993 - oktyabr, 1998 /Ön sözün müəllifi: M.Əliyeva/ Heydər Əliyev Fondu.- B.: Çarşıoğlu, 2008.
10. Əliyev H. Müdrik fikirlər. II kitab: Dövlətçilik, müstəqillik və demokratiya haqqında: oktyabr, 1998 - oktyabr, 2003 /Heydər Əliyev Fondu.- B.: Çarşıoğlu, 2009.
11. Əliyev İ. İnkişaf - məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar /Buraxılışına məsul: R.Mehdiyev/ I-VI kitablar: avqust, 2003 - oktyabr, 2004. - B .: Azərənəşr, 2008-2011.

12. Əlizadə A. Xristianlıq: tarix və fəlsəfə (ilk çağlar).- B.: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007.

13. Əl-Fələh A.A. Şeyxülislam: ənənə və müasirliyin vəhdəti.-B.: Qismət,2009.

14. Əl-Fələh A.A. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlər.-B.: Qismət, 2007.

15. Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar.- B.: Azərnəşr, 1991.

16. Həsən M. Dialoq mədəniyyəti və metodologiyası.- B., 2011.

17. Heydər Əliyev - Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu.- B.: Azərbaycan, 2003.

18. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Beynəlxalq konfransın materialları /Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin nəşri.- B.: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007.

19. Heydər Əliyev siyasəti: tolerantlıq, çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər, Bakı 2015.

20. Həsənov Ə. Geosiyasət/Elmi red. S.Qəndilov.-B.:Aypara-3, 2010.

21. Hüseyinli R. Azərbaycan ruhaniliyi.- B.: Kür, 2001.

22. Hüseyinov S. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik. Bakı-Təknın 2012

23. İnkişafın Azərbaycan modeli/Ön söz və ideya: R.Mehdiyev/ Yeni Azərbaycan Partiyasının nəşri.- B.: Oskar, 2010.

24. İsgəndərov A. Təzəpir məscidi.- B.:Qismət, 2009.

25. İslam əxlaqı/Ön söz və ümumi redaktor: H.Orucov/.- B.: İpəkyolu, 2010.

26. Qurani-Kərim/Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev ; məsl. red. A.Paşazadə/.- B : Qismət, 2006.

27. Quluzadə M. Azərbaycanda dövlət və din münasibətləri (İslam dininin timsalında 1920-2000-ci illər). - B: "Açıq dünya", 2002.

28. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanca İslam ideologiyası və onun tənqidi.- B.: Maarif, 1973.

29. Məmmədov M. və b. Cəmiyyət, din və ateizm.- B.: Azər nəşr, 1985.

30. Məmmədov A. Vəhhabilik: tarixi ideya sələfləri və əsas prinsipləri.- B.: Nurlar, 2008.

31. Məmmədliyəv V. Quran və elm.- B.: Qismət, 2005.

32. Mehdiyev R. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə.- B.: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2006.

33. Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi.- B.: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001.

34. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik.-B.:“XXI”-Yeni Nəşrlər Evi,2003.

35. Mehdiyev R. Azərbaycanın inkişaf dialektikası.- B.:Azərbaycan inkişaf dialektikası, 2000.

36. Mürsəlov R. Müasir islam daxili proseslər.- B.: Bakı Çap Evi, 2010.

37. Müharibə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz/Heydər Əliyev Fondu.-B.,2006.

38. Nemət M. Azərbaycanca pirlər.- B.: Azər nəşr, 1992.

39. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət / Elmi redaktoru: Ə.Abdullayev/.-B.: Şərq-Qərb.-2001.- Azərbaycan və rus dillərində.

40. Orucov H. Ulu Öndərin milli-mənəvi dəyərlər sistemində dünyəvilik və diniliyin vəhdəti/ «Heydər Əliyev və inkişafın Azərbaycan modeli» kitabında.- B.: Azər nəşr, 2010.- s.192-203.

41. Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət: 2003-2008: İki cildə. Qəbullar, nitqlər, çıxışlar, görüş və mərasimlər, səfərlər, müşahidələr/Layihə rəh. və baş məsl. Ə.Qarayev; tərt.ed. L.Məmmədova, M.Əhmədov/ I cild.- B.: “İDEAL-PRINT”, 2008.

42. Paşazadə A. İslamda ümmət və şüubilik/İrşad İslam Araşdırmaları Mərkəzi.- B.: Bilik.- 1992.

43. Paşazadə A. Qafqazda İslam.- B.: Azərneşr, 1991.
44. Paşazadə A. Qafqazda İslam: tarix və müasirlik.- B.: Azərneşr, 1991.
45. Piriyev V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə.- B.: Sabah, 2003.
46. Rüstəmov A. və b. Azərbaycan ədəbiyyatı: müxtəsər oçerk. (Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar üçün).-B.: Elm, 2003.
47. Rəhimov N. Azərbaycanın din xadimləri. Nurlar. Bakı 2014.

Rus dilində

1. Алиев К. Античная кавказская Албания.- Б.: Азернешр, 1992.
2. Алиев И. Несколько замечаний на авесталогическую тему.- Б., 2003.
3. Алиев И. История Мидии.- Б.: Элм, 1964.
4. Алиаде М., Кулиано И. Словарь религий, обрядов, верований.- СПб.: Университетская книга, 1997.
5. Алексей II: “Ваша страна может служить примером для других государств”: / Ответственный к выпуску: Г. Оруджев.- Б.: Шарг-Гарб, 2001.
6. Азербайджан и азербайджанцы в мире: культурологический журнал №1 религии Азербайджана. Центр социокультурных исследований “АН”.- Азербайджан, 2007.
7. Беккер М.В. Евреи Азербайджана: история и современность.-Б.: Озан, 2000.
8. Всеобщая история религий мира. Иллюстрированная энциклопедия.- М.: ЭКСМО, 2008.
9. Вступая в третье тысячелетие: религиозная свобода в плюралистическом обществе. Международная Ассоциация религиозной свободы.- М., 2000.

10. Иеромонах А. (Никоноров). История христианства кавказской Албании. - Б.: Нурлан, 2005.

11. Иллюстрированная энциклопедия. Всеобщая история религий мира.- М.: ЭКСМО, 2008.

12. Горелов А. История мировых религий: учебное пособие.- М.: Флинта, МПСИ, 2006.

13. Гумбатова Т. Баку и немцы.- Б.:Чашыюглу , 2008.

14. Горские евреи: история, этнография, культура /Под общей редакцией Бегун И.- Иерусалим-Москва.: ДААТ/Знание, 1999.

15. Католическая энциклопедия. Том 1 .- М.: Францисканцев, 2002.

16. Кулаков А.Е. Религии мира. 10-11 классы.- М.: АСТ, 1998.

17. Мень А. История религии. Том 1-2.- М.: Инфра-М, 2005.

18. Микдаш-Шамаилова Л.А. История и культура горских евреев Кавказа. Институт Стратегических Исследований Кавказа.- Иерусалим-Куба, 2009.

19. Наглядно о религиях / Пер. с англ.- Минск.: ООО “Попурри”, 2000.

20. Народы и религии мира. Энциклопедия / Гл. редактор В.А.Тишков.-М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.

21. Новые религиозные объединения России деструктивного и оккультного характера. (Миссионерский отдел Московского Патриархата Русской Православной Церкви).- Белгород, 2002.

22. Православная энциклопедия. Том 1.- М.: Церковно-научный центр “Православная энциклопедия”, 2002.

23. Религиоведение / Под редакцией М.М.Шахнович.- СПб.: Питер, 2006.

24. Религии мира: учебное пособие / Под редакцией М.М.Шахнович.- Спб.: СПбГУ, 2006.

-
25. Рол Д. Генезис цивилизации: откуда мы произошли.- М.: Эксмо, 2003.
 26. Токарев С.А. Религия в истории народов мира.- М.: Республика, 2005.
 27. Фишер М.П. Живые религии.- М.: Республика, 1997.

Gündüz İsmayılov

TOLERANTLIQ:

**BİLDİKLƏRİMİZ
VƏ BİLMƏDİKLƏRİMİZ**

**“DeFakto D” şirkətinin
sifarişi ilə çap olunub.**

Nəşriyyat redaktoru: Suğra OSMANOVA
Texniki redaktor: Elnur ƏHMƏDOV
Bədii redaktor: Fəxri VƏLİYEV
Səhifələyici: Sədaqət KƏRİMOVA
Korrektor: Aysel Abdullayeva

Yığılmağa verilmişdir: 05.12.2014
Çapa imzalanmışdır: 18.12.2014
Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16
Fiziki çap vərəqi: 15,0
Sifariş: 174/14. Sayı: 2000 ədəd.

NURLAR

— NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ —

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78 / Tel: 4977021
Faks: 4971295 / E-poçtu: office@nurprint.com